

นารีผู้มีคุณ

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๒๙

นารีผู้มีคุณ

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๒๕

เรื่อง นารีผู้มีคุณ

คณะกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

จัดพิมพ์เผยแพร่ ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๙ จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

เลขมาตรฐานสากลประจำหนังสือ ISBN 974 - 7779 - 64 - 1

๙๒๐.๗

เสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, สำนักงาน.

นารีผู้มีคุณ. กรุงเทพฯ, ๒๕๒๙.

๘๘ หน้า. ภาพประกอบ

๑. ไทย--ชีวประวัติ. ๒. ชื่อเรื่อง

ISBN 974 - 7779 - 64 - 1

บรรณาธิการ

นางสาววนิดา สติตานนท์

ออกแบบปก

ประยุทธ์ ปัญญาศิริ

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว นายกำธร สติรกุล ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๒๙

คำนำ

สตรีไทย ได้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมืองมาทุกยุคทุกสมัยในบทบาทต่าง ๆ กัน มีทั้งสตรีผู้กล้าหาญที่สู้รบกับข้าศึกเพื่อป้องกันประเทศชาติ เป็นปราชญ์ เป็นกวี เป็นศิลปิน เป็นนักเขียน ผู้สร้างสรรค์ผลงานทางวรรณกรรมไว้เป็นสมบัติล้ำค่าของชาติ เป็นครูอาจารย์ ผู้สั่งสอนวิชาความรู้ อบรมบ่มนิสัยศิษย์ให้เป็นคนดีมีคุณค่า เป็นแพทย์ผู้อุทิศเวลา แรงกาย แรงใจ และกำลังทรัพย์เพื่อรักษาผู้ที่เจ็บไข้ให้พ้นจากโรคร้ายอันทุกข์ทรมาน เป็นนักสังคมสงเคราะห์ ผู้เสียสละความสุขส่วนตัวออกไปสร้างความสุขสมบูรณ์ให้แก่สังคมที่ห่างไกลความเจริญ สตรีทั้งหลายเหล่านี้ล้วนเป็นผู้ที่ควรยกย่องให้เป็นแบบอย่างแก่นุชนรุ่นหลัง เรื่องราวในการดำเนินชีวิต และการทำงานของแต่ละท่านล้วนน่าศึกษา และถือเป็นคติเตือนใจให้ทุกคนเพียรพยายามทำงาน ตามฐานะ วิชาชีพ และความถนัดของตน ด้วยความอดทน เข้มแข็ง ไม่หวั่นไหวต่ออุปสรรค และความเหนื่อยยากทั้งปวง

คณะกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ได้รวบรวมบทความที่เป็นประวัติชีวิตและผลงานของผู้บำเพ็ญคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติ พิมพ์เผยแพร่มาแล้วคือ “สดุดีบุคคลสำคัญ” รวมประวัติและผลงานบุคคลสำคัญทั้งชายและหญิง “เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน” รวมพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ กับพระประวัติของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน และเล่มนี้ซึ่งมีชื่อว่า “นารีผู้มีคุณ” ได้รวบรวมประวัติและผลงานของสตรีที่เป็นสามัญชนกับสตรีผู้มีบรรดาศักดิ์ ทุกเล่มล้วนยืนยันให้เห็นว่าผลงานและคุณความดีนั้นย่อมยั่งยืนงไม่สูญสลายไปกับชีวิตและร่างกาย ไม่ว่าจะเป็นชายหรือหญิง ไม่ว่าจะอยู่ในฐานะอะไรหรือมีอาชีพใด ทุกคนสามารถบำเพ็ญคุณประโยชน์เพื่อชาติบ้านเมืองได้ทั้งสิ้น

คณะกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

รายนามคณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย

๑. นายสมภพ จันทรประภา	ประธานอนุกรรมการ
๒. ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา	อนุกรรมการ
๓. ม.ร.ว.แสงสุรีย์ ลดาวัลย์	อนุกรรมการ
๔. คุณหญิงโสมรัตน์ จันทรประภา	อนุกรรมการ
๕. ศาสตราจารย์ พันตรีหญิง คุณหญิงพะอบ โปษะกฤษณะ	อนุกรรมการ
๖. นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ	อนุกรรมการ
๗. นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา	อนุกรรมการ
๘. นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา	อนุกรรมการ
๙. นายประพัฒน์ ตรีณรงค์	อนุกรรมการ
๑๐. นางสาววนิดา สติदानนท์	อนุกรรมการ
๑๑. ผู้อำนวยการศูนย์พัฒนาหนังสือ หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑๒. ผู้อำนวยการสถานีวิทยุกระจ่ายเสียงแห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑๓. นางสาวไหม จบกมลศึก	อนุกรรมการ
๑๔. นางอรสา สนธิไทย	อนุกรรมการ
๑๕. นางสาวสุมาลี จุฑศรี	อนุกรรมการและเลขานุการ
๑๖. นางวารุณี จันทรรักษ์	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

สารบัญ

หน้า

๑. ท้าวเทพกระษัตรี และท้าวศรีสุนทร	
นางอรสา สนธิไทย.....	๑
๒. ท้าวสุนารี	
นางสาววนิดา สถิตานนท์.....	๓
๓. เจ้าคุณพระประยูรวงศ์	
นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา.....	๑๑
๔. คุณพุ่ม	
นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ.....	๑๕
๕. ท่านผู้หญิงยมราช	
นางสายไหม จบกาศึก.....	๑๙
๖. คุณหญิงเทศ นักกานุกรักษ์	
นายสมภพ จันทรประภา.....	๒๔
๗. นางนิลรัตน์ บรรณสิทธิ์วรสาสน์	
ศาสตราจารย์ พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ โปษะกฤษณะ.....	๒๙
๘. หม่อมศรีพรหมา กฤดากร	
นายประพัฒน์ ตรีณรงค์.....	๓๕
๙. ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม	
ศาสตราจารย์ พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ โปษะกฤษณะ.....	๔๑
๑๐. แพทย์หญิง คุณเพียร เวชบุล	
นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา.....	๔๙
๑๑. หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ	
นายทองต่อ กล้ายไม้ ณ อรุณยา.....	๕๕
๑๒. นางสาวตาด ประทีปเสน	
นายทองต่อ กล้ายไม้ ณ อรุณยา.....	๘๑
๑๓. นางสาวก้อยทิพย์ โพธิเวส	
นางศันสนีย์ ศิลปวิระชัย.....	๘๕

ผู้เรียบเรียง

๑. นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ
รองอธิบดี
กรมศิลปากร
อนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
๒. นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อรุณยา
ผู้อำนวยการสำนักนโยบายและแผน
กรุงเทพมหานคร
อนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
๓. นายประพัฒน์ ตรีณรงค์
อนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
๔. ศาสตราจารย์ พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ โปษะกฤษณะ
ที่ปรึกษา สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
อนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
๕. นางสาวนิตา สติตานนท์
ผู้อำนวยการฝ่ายบริหารทั่วไป
การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย
อนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

๖. นางคันสนีย์ ศิลปวิรัชชัย
นักอักษรศาสตร์ ๕
กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์
กรมศิลปากร
๗. นายสมภพ จันทระประภา
ที่ปรึกษา สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
ประธานอนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
๘. นางสาวไฉไล จวบกลศึก
นักอักษรศาสตร์ ๗
ผู้ช่วยผู้อำนวยการกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์
หัวหน้างานประวัติศาสตร์
กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์
กรมศิลปากร
อนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
๙. นางอรสา สนธิไทย
ผู้อำนวยการกองกลาง
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
อนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
๑๐. นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา
ผู้อำนวยการกองพิธีการ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
อนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

นารีผู้มีคุณ

ท้าวเทพกระษัตรีและท้าวศรีสุนทร

ท้าวเทพกระษัตรีและท้าวศรีสุนทร

นางอรสา สนธิไทย เรียบเรียง

๒๐๐ ปี แห่งวีรกรรมท้าวเทพกระษัตรี และท้าวศรีสุนทรได้ประกอบไว้ ณ เมืองถลาง อันเป็นบ้านเกิดเมืองนอนของท่าน ได้ผ่านพ้นไปแล้วนับแต่ปีพุทธศักราช ๒๓๒๘ ถือได้ว่าท่านทั้งสองเป็นวีรสตรีในยุคหนึ่งแห่งประวัติศาสตร์ชาติไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ จึงขอนำประวัติของท่านทั้งสองมาบันทึกไว้ให้ปรากฏเป็นเกียรติยศเพื่อคนรุ่นหลังได้ทราบ พอเป็นสังเขป

ก่อนอื่นจำเป็นจะต้องกล่าวถึงลักษณะและเหตุการณ์ในเมืองถลางสมัยโบราณสักเล็กน้อย พงสาวดารเมืองถลางเล่าไว้ว่า เมืองถलयุคนั้นตกอยู่ภายใต้อำนาจของ ๒ ตระกูล ซึ่งหัวหน้าตระกูลเป็นพี่น้องร่วมบิดาแต่ต่างมารดา กัน ได้แก่จอมเฒ่าอยู่บ้านดอนตระกูลหนึ่ง กับจอมร้างอยู่บ้านตะเคียนตระกูลหนึ่ง จอมร้าง (ร้างคือ ร้างหรือผู้ร้างเมืองตามสำเนียงใต้) มีตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองนั่นเองหรือเรียกว่าพระยาถลาง

ท้าวเทพกระษัตรีมีนามเดิมว่า จัน เกิดแต่จอมร้าง และนางหมาเสียผู้ภริยาซึ่งเป็นแขก ไทรบุรี คุณจันมีพี่น้องร่วมบิดามารดา รวมทั้งสิ้น ๕ คน เป็นชาย ๒ คน หญิง ๓ คน ลูกชายคนแรกชื่ออาด รับราชการซึ่งต่อมาภายหลังได้เลื่อนขึ้นเป็นพระถลาง คนที่สองชื่อเรือง รับตำแหน่งข้าราชการผู้ใหญ่เมืองถลาง คุณจันเป็นลูกสาวคนโต ถัดไปคือคุณมุก ซึ่งภายหลังทั้งสองท่านได้เป็นวีรสตรีไทย และได้รับพระมหากรุณาแต่งตั้งให้เป็นท้าวเทพกระษัตรีและท้าวศรีสุนทร ส่วนน้องสาวคนสุดท้ายชื่อคุณหมา

เมื่อคุณจันเจริญเติบโตขึ้นสมควรแก่การมีเหย้าเรือนแล้ว จอมนายกองผู้มีเชื้อสายสกุลเมืองตะกั่วทุ่ง (ซึ่งสืบสกุลขุนนางมาแต่เมืองนครศรีธรรมราช อันเป็นหัวเมืองเอกหัวเมืองหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา) มีลูกชาย ๑ คน ชื่อหม่อมศรีภักดี เกิดแต่ภรรยาชื่อชัชฌาเกิด หม่อมศรีภักดีรับราชการอยู่เมืองตะกั่วทุ่งเช่นเดียวกับบิดา จอมนายกองได้มาสู่ขอคุณจันบุตรของจอมร้างให้เป็นภรรยาของหม่อมศรีภักดีลูกชาย และได้แต่งงานอยู่กินกันมาด้วยดีจนมีบุตรด้วยกัน ๒ คน คนโตเป็นชายชื่อเทียน อีกคนหนึ่งเป็นหญิงชื่อปราง คุณจันได้ใช้ชีวิตคู่ร่วมกับ หม่อมศรีภักดีได้ไม่นานเท่าใดก็ต้องตกเป็นแม่หม้ายลูกติดตั้งแต่ยังสาว เพราะหม่อมศรีภักดีมีเหตุให้ต้องเสียชีวิตไปก่อนในวัยอันไม่สมควร แต่จะเนื่องจากพหุผลิจิตที่จะให้ท่านได้เป็นวีรสตรีศรีเมืองถลางหรือจะด้วยเหตุอื่นใดก็ตาม คุณจันก็ได้แต่งงานอีกครั้งที่สองกับพระพิมล อยู่กินด้วยกันเป็นปกติสุขตลอดมาจนมีบุตรชายด้วยกันอีก ๕ คน ชื่อว่าทอง จ้อย เนียม กิม และเมือง พระพิมลนี้ต่อมาได้เป็นเจ้าเมืองถลาง ตามประวัติศาสตร์ไทยเรียกว่าพระยาพิมลขันธุ์ นำเสียดายที่พระยาพิมลขันธุ์ถึงแก่อนิจกรรมก่อนที่กองทัพพม่าจะยกมาล้อมเมือง

จวบจนรัชสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อพุทธศักราช ๒๓๒๘ พระเจ้า-ปดุงแห่งประเทศพม่า ได้เริ่มกระทำสงครามไทย - พม่าขึ้นอีก คราวนี้พม่าได้ระดมพลศึกเป็น

การใหญ่ ทั้งจากในราชธานีและตามหัวเมืองและเมืองประเทศราชทั้งปวง ได้ไพร่พลประมาณ ๑๔๔,๐๐๐ คน จัดเป็นทัพใหญ่ถึง ๕ กองทัพ ยกเข้ามาตีเมืองไทยพร้อมกันหลายทาง โดยเฉพาะ ทัพที่ ๑ มีจำนวน ๑๐,๐๐๐ คน เก่งหุนเมงยีเป็นแม่กองรับมอบหมายให้คุมกำลังยกเข้าตีเมืองไทย ทางหัวเมืองปักษ์ใต้ ได้มาตั้งชุมนุมพลอยู่ที่เมืองมะริด และแบ่งกำลังหน้าที่กันโดยให้ทัพบกมีหน้าที่เข้าตีตั้งแต่ชุมพรถึงสงขลา กองทัพเรือเข้าตีหัวเมืองชายทะเลตะวันตกตั้งแต่ตะกั่วป่า ถึงถลาง หลังจากที่พม่าตีได้เมืองตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่งแล้ว เก่งหุนเมงยีได้แบ่งกำลังอีก ๓,๐๐๐ คน ยกเป็นกองทัพเรือให้ยี่หุนเป็นแม่ทัพยกข้ามไปล้อมเมืองถลางไว้ บังเอิญขณะนั้นเป็นเวลา ที่พระพิมลขันธุ์เจ้าเมืองถลางถึงแก่อนิจกรรมยังไม่ได้ตั้งเจ้าเมืองคนใหม่ และโดยที่เป็นเวลาอันคับขันและจวนเจี๊ยะ ประกอบกับความรักชาติบ้านเกิดเมืองนอนอันฝังอยู่ในสายเลือดของคนไทยทุกคน คุณหญิงจันผู้ภรรยาเจ้าเมือง กับคุณมุกน้องสาว จึงต้องรับภาระอันใหญ่หลวงกระทำหน้าที่แทนเจ้าเมืองและรับศึกเสียเองและด้วยความร่วมมือร่วมใจของกรมการเมือง ท่านได้รวบรวม จัดเกณฑ์ไพร่พลและราษฎรหญิงชายตั้งค่ายขึ้นต่อสู้รบพุ่งกับพม่าด้วยความกล้าหาญ เข้มแข็ง และกล้าปากเป็นอย่างยิ่ง สามารถป้องกันรักษาเมืองไว้ได้เป็นเวลานานถึงเดือนเศษ จนกระทั่ง ทัพพม่าเกิดการขาดแคลนเสบียงอาหาร จำต้องยกทัพกลับไป ยอมปราชัยต่อสตรีสยามผู้กล้าหาญ ทั้งสองคนในที่สุด

หนังสือพระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาบันทึกเกี่ยวกับศึกเมืองถลางครั้งนี้ว่า “ฝ่ายยี่หุนแม่ทัพเรือพม่าก็ยกทัพเรือลงไปตีเมืองตะกั่วทุ่ง ตะกั่วป่าแตก แล้วยกไปถึงเกาะถลาง ให้พลทหารจันทบกเข้าตั้งค่ายล้อมเมืองถลางไว้เป็นหลายค่าย”

“ในขณะที่เมื่อทัพพม่าไปถึงเมืองนั้น พระยาถลางถึงแก่กรรมเสียก่อนแล้ว ยังหาได้ตั้งเจ้าเมืองใหม่ไม่ และภรรยาพระยาถลางกับน้องสาวคนหนึ่งคิดอ่านกับกรมการเมืองทั้งปวง เกณฑ์ไพร่พล ตั้งค่ายใหญ่สองค่าย ป้องกันรักษาเมืองเป็นสามารภ และตัวภรรยาพระยาถลางกับน้องสาวนั้น อดจากกล้าหาญ มิได้เกรงกลัวย่อท้อต่อข้าศึก เกณฑ์กรมการเมืองพลทหารทั้งชายหญิงออกกระดม ยิงปืนใหญ่สู้รบกับพม่าทุกวัน ทัพพม่าจะหักเอาเมืองมิได้ แต่สู้รบกันอยู่ประมาณเดือนเศษ พม่าขาดเสบียงอาหารลงเห็นจะเอาเมืองมิได้ก็เลิกทัพลงเรือกลับไป.....”

ต่อมาไม่นานเมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาสุรสิงหนาท) เสด็จยกทัพเรือและบกจากกรุงเทพฯ ลงไปขับไล่พม่าออกไปจากหัวเมือง ทางใต้จนหมดสิ้นแล้ว และได้เสด็จไปประทับที่นครศรีธรรมราชเพื่อจัดการเกี่ยวกับเรื่องหัวเมือง ปักษ์ใต้ หลังจากเสร็จศึกพม่าครั้งนี้แล้วได้มีผู้กราบทูลความเก่งกล้าสามารถของสตรีไทยทั้งสองนี้ให้ทรงทราบ และในที่สุดคุณหญิงจันภรรยาพระยาถลาง และคุณมุกน้องสาวก็ได้รับพระราชทานบำเหน็จความชอบ ทรงแต่งตั้งให้คุณหญิงจันเป็นท้าวเทพกระษัตรี และคุณมุกเป็นท้าวศรีสุนทร ความตอนนี้ได้มีปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาไว้ว่า

“ฝ่ายกรมการเมืองถลาง ครั้นทัพพม่าเลิกกลับไปแล้วได้ข่าวว่าทัพหลวงสมเด็จพระอนุชาธิราช

กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จพระราชดำเนินออกมาตีทัพพม่าทางบกแตกสิ้นไปแล้ว จึงบอกข้าราชการมากราบทูลขณะเมื่อทัพหลวงยังตั้งอยู่ ณ เมืองสงขลา ฉบับหนึ่ง บอกเข้ามากราบทูล ณ กรุงเทพมหานคร ฉบับหนึ่ง และขณะเมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จกลับเข้ามาถึงพระนครแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชโองการโปรดให้มีตราออกไป ณ เมืองกลาง ให้ตั้งกรรมการผู้มีความชอบในสงครามเป็นพระยากลางขึ้นใหม่ และโปรดตั้งภรรยาพระยากลางเก่าซึ่งออกต่อรบกับพม่าเป็นท้าวเทพกระษัตรี โปรดตั้งน้องสาวเป็นท้าวศรีสุนทร พระราชทานเครื่องยศโดยควรแก่สตรีออกไปทั้งสองคน สมควรแก่ความชอบในการสงครามนั้น”

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์เท่าที่มีอยู่ พอจะประมวลได้ว่า ศักยภาพที่ยกมาตีเมืองไทยครั้งนี้ นับว่าเป็นครั้งที่ใหญ่ที่สุดในพงศาวดารไทยและพม่า พม่าได้ทุ่มเทกำลังทั้งหมดเข้าโจมตีเมืองไทยทุกทางเท่าที่จะเข้ามาได้ในเวลาเดียวกัน ทั้งจะต้องคัดไพร่พลรบที่มีฝีมือลายมือพอควรมาประจำการอยู่ในกองทัพอีกด้วย มิฉะนั้นแล้วจะไม่สามารถตีกองทัพไทยอันประกอบด้วยท้าวพระยาทั้งหลายที่เป็นแม่ทัพนายกองที่ตะกั่วทุ่ง ตะกั่วป่าแตกหนีพ่ายไปได้จนถึงกับได้ใจยกทัพมาล้อมเมืองกลางเพื่อที่จะตีเอาเมืองต่อไป แต่เมื่อมาเผชิญกับการต่อต้านอย่างเข้มแข็งสามารถของผู้มีอำนาจปกครองเมืองซึ่งมิได้เกรงกลัวหรือย่อท้อต่อข้าศึกศัตรูเหมือนกับเจ้าครองเมืองอื่น ๆ ที่ได้ผ่านพบมา ก็ไม่อาจจะตีหักเอาเมืองได้ดังใจ จนต้องยอมปราชัยเลิกทัพกลับไปในที่ที่สุดหลังจากที่ได้ล้อมเมืองไว้นานเป็นเวลาถึงเดือนเศษ จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ดังกล่าว ย่อมเป็นที่ประจักษ์ชัดว่า กำลังของชาวเมืองกลางภายใต้การนำของแม่ทัพสตรีขณะนั้นไม่เพียงแต่จะแสดงให้เห็นว่ามีความเก่งกล้าสามารถต่อสู้และต่อต้านข้าศึกอย่างทรหดอดทนเท่านั้น หากยังเป็นการแสดงให้เห็นความสามารถในกระบวนการยุทธวิธีของวีรสตรีและชาวเมืองกลางในการวางแผนสู้รบครั้งนี้เป็นอย่างดีเยี่ยมอีกด้วย วีรกรรมอันเข้มแข็งและห้าวหาญที่ท้าวเทพกระษัตรีและท้าวศรีสุนทรได้แสดงออกมาในการรวบรวมกำลังชาวเมืองกลางต่อสู้กับข้าศึกศัตรูผู้รุกรานจนสามารถกำชัยชนะรักษาบ้านเกิดของตนไว้ได้ดังกล่าวข้างต้นนั้น นอกจากจะเป็นเกียรติประวัติอันสูงเด่นของวีรสตรีทั้งสองที่ปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์ของชาติไทยแล้ว ยังเป็นความภาคภูมิใจของคนไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่ชาวเมืองกลางในอดีต หรือแก่ชาวภูเก็ตในปัจจุบัน ซึ่งอนุชนคนไทยจะต้องรำลึกถึงและยกย่องสรรเสริญตลอดไปชั่วกาลนาน สมดังพระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ที่ได้ทรงบรรยายวีรกรรมและสฤติยอดวีรสตรีทั้งสองไว้ว่า

เมืองกลางปางพม่าล้อม	ลุยรัน
รอดเพราะคุณหญิงจัน	รับสู้
ผัวพญาผัวะอาสัณ	เสียก่อน ก็ดี
เหลือแต่หญิงยังกู้	เกียรติไว้ชัณเฉลิม

เริ่มรบกตลบด้าน	โถมตี
ทั้งสกัดตัดเสียดึงที่	ดักก้าว
พม่าอดหมดพลั้งหนี	จากเกาะ กแจ้งแะ
กลศึกแพแม่ท้าว	ไม่ท้อโถมหนอ

“ยามสบายปล่อยุขายเป็นนายทหาร
 ครั้นเกิดการศึกเสียเมื่อขัดสน
 พวกผู้หญิงไซ้จะทิ้งนิงอับจน
 ออกต่างขวนขวายช่วยม้วยไม่กลัว
 เปลก็ไกวดาบก็แกว่งแข็งหรือไม่
 ไม่อวดหยิ่งหญิงไทยมิใช่ชั่ว
 ไหนไถถากกรากกร้าไหนทำครว
 ไซ้รู้จักแต่จะยั่วผัวเมื่อไร
 แรงเหมือนนมคอดเหมือนกากล้าเหมือนหญิง
 นี่จะจริงเหมือนว่าหรือหาไม่
 เมืองกลางปางจะจอตลอดเพราะใคร
 เพราะหญิงไทยไล่ฆ่าพม่าแพ้”

หลังจากบ้านเมืองสงบปราศจากผู้รุกรานแล้ว กลางก็มีแต่ความร่มเย็นเป็นสุขสืบมา และโดยที่
 เกียรติยศและชื่อเสียงของท่านท้าวเทพกระษัตรีและท้าวศรีสุนทรได้ปรากฏเลื่องลือระบือไกล
 ออกไปทั่วทิศทาง ในปี พ.ศ. ๒๕๑๐ ชาวเมืองกลาง ซึ่งมี นายอ้วน สุระกุล อดีตผู้ว่าราชการ
 จังหวัดภูเก็ตขณะนั้นเป็นหัวหน้า ได้พร้อมใจกันสร้างอนุสาวรีย์ของท่านทั้งสองขึ้น โดยทำเป็น
 รูปปั้นหล่อด้วยสำริดขนาดเท่าครึ่งของคนธรรมดา มีลักษณะเค้าหน้าเป็นหญิงไทยโบราณ
 อยู่ในชุดเครื่องแต่งกายที่ทะมัดทะแมงสำหรับออกศึก มือขวาถือดาบยื่นอยู่บนแท่นหินอ่อนสีขาว
 นวล เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้วก็ได้อัญเชิญไปประดิษฐาน ณ แท่นรูปกำแพงเมือง ที่สี่แยกท่าเรือ
 ตำบลศรีสุนทร อำเภอกลาง เมื่อวันที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๐ ซึ่งตรงกับวันแห่งชัยชนะ
 ของชาวเมืองกลาง เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๘ หรือจะเรียกว่าวันที่พม่าแตกทัพหนีพ่ายไปจากเมือง
 กลางก็ได้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันได้เสด็จพระราชดำเนินเปิดอนุสาวรีย์
 นี้ เมื่อวันที่อังคารที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๐

ที่ฐานของอนุสาวรีย์มีคำจารึกไว้ว่า

“ท้าวเทพกระษัตรี (จัน) ท้าวศรีสุนทร (มุก) ได้กระทำการป้องกันรักษาเมืองไว้
 เป็นสามารภ มิให้ข้าศึกซึ่งยกมาประชิดเมืองกลาง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ ตีหักเอาเมืองได้
 พม่าแตกทัพกลับไปเมื่อ ๒๑๕๔ (วันจันทร์ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๔) มะเส็ง สัปตศก
 จ.ศ. ๑๑๔๗ เป็นวีรกรรมอันควรแก่ชาวเมืองกลาง ตลอดจนชาวไทยทั่วไปยกย่องสรรเสริญ

ชาวเมืองกลางโดยการนำของ นายอ้วน สุระกุล ผู้ว่าราชการจังหวัดภูเก็ตชวนกันสร้าง
 ขึ้นไว้เมื่อ ๕๙ ๖ (วันพฤหัสบดีขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๖) มะเมีย อัฐศก จ.ศ. ๑๓๒๘ ๒๘
 เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๕ เวลา ๐๘.๐๕ น. ขอให้ดวงวิญญาณของวีรสตรีทั้งสอง จงสถิต
 เป็นมิ่งขวัญปกป้องชาวกลางสืบไป”

อนุสาวรีย์ท้าวเทพกระษัตรี และท้าวศรีสุนทรนี้ นับเป็นปูชนียสถานที่สำคัญแห่งหนึ่งของชาว
 ภูเก็ตซึ่งชาวกลางรุ่นใหม่นามานามท่านว่า “ย่าจัน - ย่ามุก” เพราะปรากฏว่า นอกจากชาวภูเก็ต
 จะเทิดทูนวีรกรรมของท่านเป็นชีวิตจิตใจแล้ว ยามใดที่ชาวบ้านลูกหลานท่านมีความเดือดร้อน
 ก็พากันไปกราบไหว้บนบานขอให้ช่วยในสิ่งที่ดั่งาม และมักจะได้รับความสำเร็จอยู่เสมอ ท้าว
 เทพกระษัตรีมีบุตรชายหญิงหลายคน บุตรชายคนโต ชื่อ เทียน อันเกิดแต่หม่อมศรีภักดีสามี
 คนแรก ได้รับราชการเป็นพระยาทุกขราษฎร์ ซึ่งเป็นตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมืองและได้อยู่
 ช่วยมารดาบศึกกับพม่าที่เมืองกลาง ต่อมาภายหลังจากเสร็จศึกกลางแล้ว ได้เป็นเจ้าเมืองกลาง
 สืบต่อจากพระยาพิมลขันธุ์ผู้เป็นบิดาเลี้ยง พระยากลางเทียนผู้นี้มีลูกหลานเป็นทายาทสืบตระกูล
 ต่อมา คือสกุล ประทีป ณ ถาง จนถึงปัจจุบันนี้

ท้าวสุรนารี

ท้าวสุรนารี

นางสาววนิดา สถิตานนท์ เรียบเรียง

“ท้าวสุรนารี เป็นผู้เสียสละเพื่อให้ประเทศชาติได้อยู่รอดปลอดภัย ควรที่อนุชนรุ่นหลังจะได้ระลึกถึงคุณงามความดีของท่าน

บ้านเมืองทุกวันนี้ มีความปลอดภัยและสงบ เพราะคนไทยกล้าหาญ มีความยังคิด ระลึกถึงบุญคุณ

เอกราช อธิปไตยของเรา เป็นสิ่งที่ต้องหวงแหน ก็ต้องสามัคคีกัน รู้จักหน้าที่ ทุกฝ่ายต้องช่วยกัน

ชาวนครราชสีมา ได้แสดงพลังต้องการความเรียบร้อย ความสงบเป็นปัจจัยเป็นสำคัญ ทำให้ชาติกลับรอดปลอดภัยอีกครั้งหนึ่ง”

ข้อความข้างต้นนี้เป็นตอนหนึ่งในพระบรมราโชวาทที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานแก่พสกนิกรที่เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในคราวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงวางพวงมาลา ณ อนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี เมื่อวันที่ ๕ เมษายน ๒๕๒๔

ท้าวสุรนารี เดิมชื่อโม หรือ โม่ เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๔ ปีเถาะ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช แห่งกรุงธนบุรี บิดาชื่อกิม มารดาชื่อบุณมา เมื่ออายุ ๒๕ ปี ได้สมรสกับพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิพิศพิศวิชัย ปลัดเมืองนครราชสีมา ซึ่งชาวนครราชสีมาเรียกกันว่า “พระยาปลัด” คุณหญิงโมได้แสดงความเสียสละและปรีชากล้าหาญ กอบกู้อิสรภาพของชาวนครราชสีมาครั้งเจ้านุวงศ์ก่อการกบฏที่พงสาวดารเรียกว่า กบฏเวียงจันทน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๕

เจ้านุวงศ์ แห่งเวียงจันทน์ เคยเป็นผู้ที่ได้แสดงความสวามิภักดิ์จนเป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยทำความขอขมาครั้งพวกข้ากบฏตีเมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งดำรงตำแหน่งพระยศเป็นพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงช่วยเจ้าราชบุตร (โย่) บุตรของเจ้านุวงศ์ ซึ่งเป็นผู้ควบคุมกองทัพออกไปปราบปรามพวกข้ากบฏครั้งนั้นเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ การที่เจ้าราชบุตร (โย่) ได้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ทำให้เจ้านุวงศ์มีกำลังและมีอำนาจมากขึ้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๖๘ เจ้านุวงศ์ได้เดินทางมาถวายพระเพลิงที่กรุงเทพฯ ฯ

ในระหว่างมาถวายพระเพลิงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่กรุงเทพฯ ฯ เป็นเวลาที่ยังกฤษให้เฮนรี่ เบอร์นี่ เป็นทูตเข้ามาขอทำสัญญา ฝ่ายไทยยังไม่ประสงค์จะทำสัญญาด้วยได้มีการปรึกษาหารือโต้ตอบกันอยู่ช้านาน เมื่อเสร็จการถวายพระเพลิง ก่อนจะเดินทางกลับ

เจ้านูวงศ์ได้กราบบังคมทูลขอแบ่งพวกครัวชาวเวียงจันทน์ที่ถูกกวาดต้อนมาครั้งกองทัพไทยจากกรุงธนบุรีไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุตกลับไปด้วย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พวกครัวเวียงจันทน์ได้มาตั้งเป็นหลักแหล่งอยู่หัวเมืองชั้นในแล้ว ถ้าพระราชทานไปแม้พวกใดพวกหนึ่ง พวกอื่นก็จะพากันกำเริบ จึงไม่พระราชทาน เจ้านูวงศ์รู้สึกอับยศ เมื่อไปถึงเวียงจันทน์จึงคิดก่อการกบฏ

ใน พ.ศ. ๒๓๖๕ มีข่าวเล่าลือไปถึงเวียงจันทน์ว่า ไทยวิวาทกับอังกฤษ อังกฤษจะยกทัพเรือมาตีกรุงเทพ ฯ เจ้านูวงศ์เห็นเป็นโอกาสจึงให้เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) ผู้เป็นบุตรยกกองทัพนครจำปาศักดิ์เข้ามายึดหัวเมืองทางตะวันออก (มณฑลอุบล) ให้เจ้าอุปราช (ติสสะ) ผู้เป็นน้องคุมกองทัพมายึดหัวเมืองทางตะวันออกเฉียงเหนือ (มณฑลร้อยเอ็ด) ส่วนเจ้านูวงศ์เองเกณฑ์กองทัพเมืองเวียงจันทน์ให้เจ้าราชวงศ์ (เง่า) ผู้เป็นบุตรอีกคนหนึ่งเป็นกองหน้า เจ้านูวงศ์กับเจ้าไปบุตรคนโตซึ่งเป็นตำแหน่งเจ้าสุทธิสาร เป็นทัพหลวง ยกลงมาเมืองนครราชสีมา

ในการยกทัพมา เจ้านูวงศ์ลวงเจ้าเมืองกรมการรายทางว่ามีศุภอักษรขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ ว่า อังกฤษจะยกทัพเรือมาตีโปรดให้เจ้านูวงศ์เกณฑ์กองทัพจากเมืองเวียงจันทน์มาช่วยต่อสู้ข้าศึก เจ้าเมืองกรมการรายทางเห็นว่าเจ้านูวงศ์เคยเป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยอมให้กองทัพเวียงจันทน์ยกผ่านเมืองมา และจ่ายเสบียงอาหารให้ด้วยจนมาถึงเมืองนครราชสีมา

เมืองนครราชสีมาเวลานั้น พระยานครราชสีมา กับพระยาปลัดไปราชการอยู่ทางเมืองชุมชันธ์ มีแต่กรมการรักษามือง เจ้านูวงศ์จึงเข้ายึดเมืองนครราชสีมาได้ แล้วให้เจ้าราชวงศ์ซึ่งเป็นกองทัพหน้าลงมากวาดต้อนผู้คนในเมืองสระบุรี

ทางกรุงเทพ ฯ รู้ข่าวกบฏเมื่อเจ้านูวงศ์ยึดเมืองนครราชสีมาแล้วกับได้ข่าวว่าข้าศึกมาถึงเมืองสระบุรีด้วย ไม่ทราบว่าจะมีกำลังรื้อพลเท่าไร จึงเตรียมป้องกันพระนครตั้งค่ายวางรืพลตั้งแต่ทุ่งสามเสนจนถึงทุ่งหัวลำโพง กับโปรดให้พระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ยกกองทัพไปสระบุรี เมื่อวันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ ปี จอ พ.ศ. ๒๓๖๕

เจ้านูวงศ์รู้ว่ากองทัพจากกรุงเทพ ฯ ยกไปถึงท่าเรือ พระพุทธบาท ก็ให้ทหารถอยหนีกลับไปเมืองนครราชสีมา กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ตั้งทัพรักษามืองอยู่ที่สระบุรี

กองทัพเจ้านูวงศ์ที่นครราชสีมาได้กวาดต้อนครอบครัวชาวนครราชสีมา เพื่อจะนำไปเวียงจันทน์

ครั้งนั้น คุณหญิงโม ภรรยาปลัดเมืองนครราชสีมาอยู่ในกลุ่มครอบครัวชาวนครราชสีมาที่ถูกกวาดต้อนไปเวียงจันทน์ด้วย คุณหญิงโมได้คิดกลอุบายกับบ้านเมืองและอิสรภาพของคนไทยที่ถูกกวาดต้อนไปโดยใช้วิธีหาทางหน่วงเหนี่ยวผัดผ่อนให้การเดินทางเป็นไปอย่างช้า ๆ รอจนพวกที่ถูกกวาดต้อนจากที่ต่าง ๆ มาทันกันที่ทุ่งสำริด แขวงเมืองพิมายแล้วนัดแนะกันจัดหาจัดทำไม้ไผ่ไว้เป็นอาวุธ ให้สตรีให้มารยาหญิงช่วยวนทหารเจ้านูวงศ์ให้ตายใจไม่เข้มงวดกวดขันในการควบคุม เมื่อสบโอกาสก็พร้อมใจกันเข้าแย่งอาวุธต่อสู้ฆ่าฟันทหารเจ้านูวงศ์ที่ควบคุม

บาดเจ็บแตกฟ่ายหนีไป เมื่อจับไล่ทัพเจ้าอนุวงศ์ไปได้แล้ว คุณหญิงโมก็ให้ชาวนครราชสีมาตั้งมั่นอยู่ที่ทุ่งสำริดก่อน ราษฎรไทยที่หลบหนีชุมนุมซ่อนอยู่ในที่ต่าง ๆ รู้ว่าชาวนครราชสีมาต่อสู้จับไล่กองทัพเจ้าอนุวงศ์แตกหนีไปแล้ว ก็เข้ามารวมกำลังตั้งมั่นเพิ่มเติมอีก

พระยาปลัดตามครอบครัวชาวนครราชสีมาไปทันที่ทุ่งสำริด ได้ช่วยกันสู้รบกับกองทัพเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งยกออกมาอีกครั้งจนแตกหนีไป ประจวบกับได้ข่าวว่ากองทัพจากกรุงเทพ ฯ ยกขึ้นไป ทัพเจ้าอนุวงศ์จึงเดินทางกลับเวียงจันทน์

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งคุณหญิงโมเป็น “ท้าวสุรนารี” ได้รับพระราชทานเครื่องยศถาดทองคำใส่เครื่องเขียนหมาก ๑ จอก หมากทองคำ ๑ กู่ ตลับทองคำ ๓ ใบเถา เต้าปูนทองคำ ๑ ใบ คนโทและขันน้ำทองคำอย่างละ ๑ ใบ

วีรประวัติและวีรกรรมของท้าวสุรนารีนั้น ควรแก่การยกย่องสดุดี เป็นแบบอย่างและเป็นความภาคภูมิใจให้แก่ชนรุ่นหลัง ต่อมากรมศิลปากรจึงได้มอบให้ศาสตราจารย์ศิลป พีระศรี กับพระยาเทวภิณิมิต ออกแบบอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารีขึ้นเป็นรูปหล่อ ยืนอยู่บนแท่นเด่นเป็นสง่าที่ประตูชุมพล นครราชสีมา เป็นรูปหล่อสตรีแต่งกายแบบไทย นุ่งจีบ ห่มสะไบ มือขวาจับดาบ มือซ้ายทำวสะเฒ่าสำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ มีประวัติจารึกไว้ที่อนุสาวรีย์ว่า

“พุทธศักราช ๒๓๖๕ เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์เป็นกบฏต่อกรุงเทพมหานครมายึดเมืองนครราชสีมาได้ แล้วกวาดต้อนครอบครัวชาวนครราชสีมาไปถึงทุ่งสัมริด ท่านผู้หญิงโมรวบรวมกำลังชายหญิงเข้าต่อสู้อย่างตะลุมบอนกองทหารเวียงจันทน์แตกพินาศ เจ้าอนุวงศ์ถอยทัพกลับในที่สุด กองทัพไทยยกตามไปปราบ จับเจ้าอนุวงศ์ได้ ท่านผู้หญิงผู้กล้าหาญได้นำมาว่าเป็นวีรสตรี กอบกู้อิสรภาพนครราชสีมาไว้ได้ ด้วยความสามารถ มีคุณต่อประเทศชาติอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาท่านผู้หญิงโมเป็นท้าวสุรนารี และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาปลัดเมืองนครราชสีมา (ทองคำ) ผู้เป็นสามีท้าวสุรนารี เป็นเจ้าพระยามหิธรราชินดี ปรากฏในพงศาวดาร มาจนทุกวันนี้

ท้าวสุรนารีถึงแก่อสัญกรรม เมื่อเดือน ๕ ปีชวด จัตวาศก จ.ศ. ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๕๕) อายุ ๘๑ ปี เจ้าพระยามหิธรราชินดี ผู้เป็นสามีได้ฌาปนกิจศพและสร้างเจดีย์บรรจุอัฐิไว้ ณ วัดศาลาลอย ซึ่งท้าวสุรนารีได้สร้างขึ้น ต่อมาเจดีย์นั้นได้ชำรุดลง พลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) เมื่อเป็นพระยาประสิทธิศิลปการ ข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้สำเร็จราชการมณฑลนครราชสีมา องคมนตรี และรัฐมนตรี ได้บริจาคทรัพย์สร้างกุฏิขนาดเล็กบรรจุอัฐิท้าวสุรนารีขึ้นใหม่ที่วัดกลาง (วัดพระนารายณ์มหาราช) สร้างเสร็จเมื่อวันที่ ๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๔๒)

ต่อมาก่อนที่ทรุดโทรมลงอีก ทั้งอยู่ในที่คับแคบไม่งามสง่าสมเกียรติ พระยากำธรรพชัยพิทศ (ดิศ อินทรโสฬส) ผู้ว่าราชการจังหวัดนครราชสีมา นายพันเอกพระเรีงรุภักจามิตร (ทอง รักสงบ) ผู้บังคับการมณฑลทหารบกที่ ๕ พร้อมด้วยข้าราชการและประชาชนชาวนครราชสีมา ได้พร้อมใจกันสร้างอนุสาวรีย์ รูปท้าวสุรนารี ด้วยทองแดง นำอัฐิท่านมาบรรจุไว้ในฐานรองรับ

สร้างเสร็จประดิษฐานไว้ ณ ประตุนุชหมพลนี้ เมื่อ ๑๕ มกราคม ๒๔๗๗

ครั้น พ.ศ. ๒๕๑๐ ฐานอนุสาวรีย์ชำรุด ข้าราชการและประชาชนชาวนครราชสีมา
มีนายสวัสดิวงศ์ ปฏิทัศน์ ผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นประธานได้ร่วมใจกันสร้างฐานอนุสาวรีย์
บรรจุอัฐิท้าวสุรนารีขึ้นใหม่ ณ ที่เดิม เพื่อเป็นศรีสง่าแก่บ้านเมือง และเชิดชูเกียรติท้าวสุรนารี
วีรสตรีไทยตลอดกาลนาน สร้างเสร็จเมื่อวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๑๐”

ทุกปีในวันที่ ๒๓ มีนาคม จังหวัดนครราชสีมา จะจัดงานท้าวสุรนารีเพื่อรำลึกถึงคุณงาม
ความดีและความกล้าหาญที่ท้าวสุรนารีมีต่อประเทศชาติเป็นงานใหญ่ประจำปีของจังหวัดและ
ในยามปกติ ก็จะมีผู้ไปสักการะกราบไหว้อนุสาวรีย์ท้าวสุรนารีเสมอ

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ บุนนาค)

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์

นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา เรียบเรียง

“ท่านเป็นผู้ไร้โทษาคติ คือความโกรธ ไร้ฉันทาคติ คือความโลภ ไร้ภยาคติ คือความกลัว ไร้โมหาคติ คือความหลง แม้ว่าท่านมีบุญจนได้เป็นตำแหน่งพระสนมเอก พระเจ้าอยู่หัวก็โปรดปรานเป็นอย่างยิ่งมาช้านานน่าที่จะเพิลิดเพิลินในยศศักดิ์และความสุขสำราญ แต่ความสุขสำราญที่ท่านได้ประสบทำให้ท่านเป็นผู้รู้ประมาณ ท่านจึงสมบูรณด้วยเกียรติยศ และเป็นທີ່เคารพนับถือของคนทั้งหลายมีรู้อยู่เสมอ” ท่านผู้ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวถึงนี้ คือ ท่านเจ้าคุณพระประยูรวงศ์หรือ เจ้าจอมมารดาแพ หัวหน้าพระสนมเอกในรัชกาลที่ ๕ ผู้นำการพัฒนากายสตร์ไทย ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงสมัยรัฐบาล จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ดังจะขอเรียบเรียงประวัติของท่านเล่าสู่ท่านผู้ฟังดังนี้-

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ เกิดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๙๗ มีนามเดิมว่า แพ บุณนาค เป็นธิดาคนที่ ๓ ของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุณนาค) สมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ ๕ กับท่านผู้หญิงอ้อม มีพี่น้องร่วมบิดามารดา ๘ คน และเป็นหลานปู่ของสมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุณนาค) ผู้มีอำนาจสูงในการบริหารราชการแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เหตุที่ท่านเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ จะมาเป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๕ มีว่า พ.ศ. ๒๔๐๘ เมื่อเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ มีอายุได้ ๑๑ ปี สมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ เจ้าคุณปู่ของท่าน ได้ขอตัวเจ้าคุณพระประยูรวงศ์จากเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ บิดาท่าน เพื่อถวายทำราชการฝ่ายในแทนธิดา ตามประเพณีในวงศ์ตระกูล เนื่องจากเจ้าคุณปู่ท่านมีธิดาเพียงคนเดียว และได้ทำการสมรสไปแล้ว เมื่อเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ บิดาท่านไม่ขัดข้อง ท่านจึงได้ถูกส่งเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เพื่อรับการฝึกหัดอบรมกิริยามารยาทก่อนการถวายตัว เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ได้ไปอยู่ในวังกับพระองค์เจ้าโสมวดี พระธิดาองค์โปรดในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งต่อมาทรงดำรงพระยศเป็น กรมหลวงสมรรัตนสิริกุลเชษฐ และได้มีโอกาสตามเสด็จไปสู่ที่สมาคมฝ่ายใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทอดพระเนตรเห็น ก็ทรงโปรด ในที่สุด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ตรัสขอต่อสมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ ซึ่งสมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ ได้ถวายตัวเจ้าคุณพระประยูรวงศ์เป็นอัครบริจาริกา ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ฯ ใน พ.ศ. ๒๔๑๐

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ จึงผดกับนักสนมนารีคนอื่น ๆ ในรัชกาลที่ ๕ ด้วยตัวท่านกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รักใคร่ติดพันกันเองอยู่ก่อน แล้วพระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ตรัสขอมาเป็นสะใภ้หลวง พระราชทานสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ครั้งยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ แล้วอยู่ร่วมทุกข์ร่วมสุขกันมาจนเสด็จเสวยราชย์

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ มีพระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์ แต่เป็นพระองค์หญิงทั้งสิ้นคือ พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ สุนทรศักดิ์กัลยาวัตติ (กรมขุนสุพรรณภาควดี) พระองค์เจ้าสุวพักตร์วิไลพริตติ และพระองค์เจ้าบันทรวรรณวโรภาส พระธิดาของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ทั้ง ๓ องค์นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดปรานสนิทหาพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์มาก มีคำรัสว้า เป็นพระเจ้าลูกเธอคู่ทุกข์คู่ยากมาแต่เดิม เมื่อเสวยราชย์แล้ว จึงทรงยกย่องพระเกียรติยศยิ่งกว่า พระเจ้าลูกเธอพระองค์อื่น เช่น เมื่อโสกันต์โปรดเกล้าฯ ให้ทำพิธีเขาไกรลาศใหญ่เหมือนอย่าง เป็นเจ้าฟ้าเป็นต้น ในส่วนพระองค์เอง ก็มีพระอุปนิสัยโอบอ้อมอารี และเป็นผู้ใหญ่กว่าพระเจ้าลูกเธอที่ประสูติในเสวตฉัตรทั้งนั้น จึงได้เป็นหัวหน้าดูแลพระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์ และเป็นที่เคารพนับถือของเจ้าน้องทุกพระองค์ สมเด็จพระบรมชนกนาถได้สถาปนาเป็น กรมขุนสุพรรณภาควดี แต่ทรงกรมอยู่ปีเดียวก็สิ้นพระชนม์ เมื่อพระชันษาได้ ๓๗ ปี พระเจ้าอยู่หัวทรงพระอาลัยมากถึงทรงพระบัญชาขานในงานพระศพตามเยี่ยงอย่างครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เคยทรงพระบัญชาขานในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ โดยตรัสว่า “ลูกคนนี้รักมาก ต้องนุ่ขาวให้” ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระบัญชาขานในงานพระศพพระเจ้าลูกเธอ เคยมีแต่เพียง ๒ ครั้งเท่านั้น

พระธิดาพระองค์กลาง คือ พระองค์เจ้าสุวพักตร์วิไลพริตติ มีพระชันษายืนกว่าพระองค์ใหญ่และพระองค์เล็ก ได้เสด็จอยู่ปฎิภาสนองพระคุณพระชนนีแต่พระองค์เดียวมาถึงรัชกาลที่ ๗ สิ้นพระชนม์เมื่อพระชันษาได้ ๕๗ ปี

พระธิดาองค์เล็กคือ พระองค์เจ้าบันทรวรรณวโรภาส ประสูติเมื่อเจ้าคุณพระประยูรวงศ์มีबारมีเต็มเปี่ยม แต่สิ้นพระชนม์เมื่อมีพระชันษาได้เพียง ๑๗ ปี

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์ ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ พระเจ้าอยู่หัวมีพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษา มีสมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ เจ้าคุณปู่ของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน มีอำนาจเด็ดขาดในการบริหารประเทศ จนถึง พ.ศ. ๒๔๑๖ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมพรรษา ๒๐ พรรษา ทรงบรรลุนิติภาวะแล้ว จึงพ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่ยังคงทำหน้าที่ที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน และมีบทบาทเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์สำคัญของบ้านเมืองอีกหลายครั้ง

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ได้เปลี่ยนฐานะเป็นเจ้าจอมมารดา เป็นพระสนมเอก ที่พระเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดปรานเป็นอย่างยิ่ง ทรงยกย่องเกียรติยศอย่างสูง โปรดเกล้าฯ ให้รับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท ถ้าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส หรือแปรพระราชสำนักไปยังที่ใด ท่านก็ตามเสด็จไปด้วยทุกครั้ง แม้คำตรัสเรียกเจ้าประคุณพระประยูรวงศ์ ก็แตกต่างกับเรียกเจ้าจอมอื่น ซึ่งตรัสเรียกอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้คำ “นาง” แต่พระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเรียกเจ้าคุณพระ

ประยูรวงศ์ว่า “นางแพ” ถ้าตรัสเรียกแก่พระองค์เอง เรียกว่า “แม่แพ” ถ้าตรัสเรียกแก่ผู้อื่น เรียกว่า “คุณแพ” เป็นนิจ

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เจ้าคุณปู่ของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ นอกจากจะบริหารราชการให้ดำเนินไปโดยเรียบร้อยแล้ว ได้เตรียมการอย่างรอบคอบให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมทั้งจะเป็นพระมหากษัตริย์อย่างสมบูรณ์ในอนาคต โดยจัดให้ทรงได้รับการฝึกหัดการเป็นพระมหากษัตริย์ตามโบราณราชประเพณี ได้ทรงเรียนรู้วิทยาการสมัยใหม่ ควบคู่ไปด้วย ได้จัดการให้เสด็จประพาสต่างประเทศถึงสองครั้ง เพื่อทอดพระเนตรแบบแผนการปกครอง ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเจริญของดินแดนใกล้เคียงที่อยู่ในความปกครองของประเทศตะวันตก ใน พ.ศ. ๒๔๑๓ ได้เสด็จประพาสสิงคโปร์ และชวา เป็นเวลา ๔๓ วัน ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๑๕ เสด็จประพาสอินเดีย และพม่า อีก ๓ เดือน การเสด็จประพาสต่างประเทศทั้งสองครั้งนี้ เปิดโอกาสให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงศึกษาวิธีการปกครองบ้านเมือง เพื่อที่จะนำแบบอย่างที่เหมาะสมมาปรับปรุงประเทศให้เจริญก้าวหน้าในเวลาต่อมา

เริ่มต้นด้วยการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ใน พ.ศ. ๒๔๑๓ พระเจ้าอยู่หัวทรงนำการเลิกไว้ผมทรงมหาดไทยอย่างโบราณ คือ การโกนผมรอบศีรษะไว้แต่เฉพาะบนกลางกระหม่อม มาเป็นไว้ผมยาวตัดเป็นทรงเดียวกันทั้งศีรษะ ซึ่งชายไทยในสมัยนั้นได้ตามเสด็จเลิกไว้ผมทรงมหาดไทยได้หมด ในเวลาไม่นานนัก สำหรับฝ่ายหญิง เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ได้รับสนองพระราโชบายด้วยการเป็นผู้นำเลิกตัด “ผมปึก” คือ เลิกไว้ผมบนกลางกระหม่อมเช่นเดียวกับผมมหาดไทยของผู้ชาย แต่แตกต่างกันที่ใช้ตัดผมรอบศีรษะแทนโกน และถอนผมให้มีรอยเป็นเส้นวงรอบผมปึก กับไว้ผมเป็นฟูตรงชายผมตกที่ริมหูทั้งสองข้าง เรียกว่า “ผมทัด” สำหรับห้อยดอกไม้ให้สวยงาม

การที่เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ กล้าเป็นผู้นำเลิกตัดผมปึกขึ้นก่อนนี้ ทำให้นางในนำไปปฏิบัติตาม และผู้ที่ไม่ยอมเลิกไว้ผมปึกเพราะความเคยชินและการรักสวยรักงาม ได้หันมานิยมยินดีไว้ตามกันมากขึ้นโดยลำดับ จนผมปึกหมดไปด้วยกันกับผมมหาดไทย สมดังพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงให้เลิกประเพณีหมอบคลานเข้าเฝ้า เปลี่ยนเป็นยืนเฝ้า และทำความเคารพด้วยการถวายคำนับนั้น จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงแบบเครื่องแต่งกายสำหรับเข้าเฝ้าทั้งฝ่ายชายและฝ่ายหญิง ให้เป็นไปตามแบบชาวตะวันตก เช่นเดียวกับประเพณีการยืนเฝ้าด้วย สำหรับฝ่ายหญิง มีพระราชดำรัสสั่งให้เปลี่ยนเครื่องแต่งกายจากการนุ่งจีบและห่มแพรสไบเฉียงกับตัวเปล่าเป็นแบบนุ่งโจง สวมเสื้อแขนยาวชายเสื้อสั้นแค่อว ห่มแพรสไบเฉียงปากเสื้อ และให้สวมรองเท้าบู๊ตกับถุงน่องในเวลาปกติ เครื่องแต่งกายสตรีดังกล่าว เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ได้พัฒนาให้เหมาะสมและงดงามยิ่งขึ้น ด้วยการเปลี่ยนจากห่มแพรสไบเฉียงเป็นสะพายแพร และได้เป็นผู้นำแต่งกายดังกล่าวดังเช่นเคยนำเลิกตัดผมปึกอีกครั้งหนึ่ง แล้ว

เลยปล่อยปลายผมให้ยาวลงมาถึงชายป่าด้วย

สมัยนั้น เจ้าคุณพระประยูรวงศ์จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้นำแบบเครื่องแต่งกายของนางในอยู่นาน คงเป็นเพราะท่านอยู่ใกล้ชิดพระเจ้าอยู่หัว สามารถกราบบังคมทูลปรึกษาหารือพระราชนิยมได้ ผิดกับผู้อื่น ท่านออกแบบอย่างใด คนอื่นก็ปฏิบัติตามโดยไม่รังเกียจ และยังคงความเป็นผู้นำแบบเครื่องแต่งกายมาตลอด แม้เมื่อท่านมีอายุใกล้จะถึง ๕๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๘๔ เมื่อ จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ในสมัยนั้น ได้ประกาศชักชวนสตรีไทยให้เปลี่ยนเครื่องแต่งกายจากการตัดผมสั้นเป็นไว้ผมยาว เปลี่ยนจากการนุ่งผ้าโจงกระเบนเป็นนุ่งผ้าถุง และให้สวมหมวกสวมรองเท้า และได้ขอเชิญเจ้าคุณพระประยูรวงศ์เป็นผู้นำสตรีที่มีบรรดาศักดิ์ ให้เปลี่ยนแปลงท่านก็ยินดีรับช่วย และได้เป็นผู้นำเปลี่ยนเครื่องแต่งกายตามแบบอย่างที่รัฐบาลในสมัยนั้นต้องการ มีผลทำให้ผู้อื่นปฏิบัติตามอย่างแพร่หลาย

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณด้วยความซื่อตรง จงรักภักดี สุจริต เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่งในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ตลอดมา ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกย่องไว้ในตำแหน่งพระสนมเอก เป็นเจ้าจอมมารดาผู้ใหญ่ ให้มียศบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าคุณจอมมารดาเมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๓ และในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาเกียรติยศขึ้นเป็นเจ้าคุณชั้นพิเศษ เลื่อนเจ้าคุณจอมมารดาแพ ขึ้นเป็น “เจ้าคุณพระประยูรวงศ์” เมื่อวันที่ ๒๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔ สำหรับเครื่องยศและเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่นางในจะพึงได้รับพระราชทาน ท่านได้รับพระราชทานสูงกว่าสนมก้านัลทั้งปวง และได้รับพระราชทานหมดทุกอย่างแม้เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๕ แล้ว เครื่องยศทุกอย่างที่ได้รับพระราชทาน ก็มีได้ถูกเรียกคืนตามประเพณีเก่า เนื่องด้วยพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลต่อมามีพระราชดำรัสสั่งมิให้เรียกคืน ด้วยทรงเกรงนับถือเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ท่านจึงได้ครองเครื่องยศหมดทุกอย่างที่ได้รับพระราชทานมาจนตลอดอายุ

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงยกย่องเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ผู้เป็นบุตรหลานของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ สมุหพระกลาโหม และสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ราชบัลลังก์ของพระองค์มั่นคงถาวรตลอดมา และโดยส่วนตัวแล้วเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ได้รับการยกย่อง เป็นที่เคารพนับถือของคนทั้งหลายมาตลอดอายุของท่าน ด้วยท่านพร้อมที่จะทำคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติ หรือแม้แต่บุคคลทั่วไป ไม่ว่าท่านจะอยู่ในวัยใด เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ได้ถึงแก่พิราลัยด้วยโรคชรา เมื่อวันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ สิริรวมอายุได้ ๘๕ ปี ๖ เดือน

คุณพุ่ม

จินตกวีสตรี ผู้ใช้งานประพันธ์เป็นอาชีพคนแรกของไทย

นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ เรียบเรียง

คุณพุ่ม ได้รับสมญาว่า จินตกวีฝีปากเอกในกระบวนบอกสักวา แม้ว่าผลงานของคุณพุ่มจะไม่แพร่หลายกว้างขวางเหมือนกวีคนสำคัญอื่น ๆ แห่งยุค แต่วงการประพันธ์ในยุคนั้นก็ยอมรับว่า ความสามารถของคุณพุ่มเป็นเอกสมตามสมญานามที่ได้รับ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์ประวัติคุณพุ่ม^(๑)ไว้ประมวลความได้ว่า คุณพุ่มเป็นผู้เกิดในตระกูลขุนนาง เป็นธิดาพระยามหาราชมนตรี (ภู่) ข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเรื่องประวัติปรากฏว่า เดิมถวายตัวทำราชการฝ่ายในได้เป็นตำแหน่งพนักงานพระแสง แต่ต่อมาไม่สบาย ทูลลากลับไปอยู่บ้านบิดาแต่ยังสาว คุณพุ่มเห็นจะชอบแต่งกลอนมาแต่ก่อน แต่มีชื่อเสียงในการแต่งกลอนต่อเมื่อกลับออกมาอยู่นอกวังด้วยเมื่อรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความนิยมเล่นเพลงยาวและดอกสร้อยสักวากันแพร่หลาย คุณพุ่มอยู่ที่แพหน้าบ้านบิดาข้างเหนือท่าพระ มักมีเจ้านาย คือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เป็นต้นและข้าราชการที่สูงศักดิ์ เช่น สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นหลวงนายสิทธิแล้วเลื่อนเป็นพระนายไวย ไปติดพันเล่นสักวากับคุณพุ่มที่แพนั้นมีใครขาด จนเรียกกันว่า “บุษบาทำเรื่องจ้าง” เพราะจอดแพอยู่ใกล้ท่าเรือจ้างที่ทำพระ และมีเรื่องเกร็ดเล่ากันมากี่หลายอย่าง เช่นว่า ครั้งหนึ่งคุณพุ่มเข้าเฝ้าขอพระแสงดาบของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้เสียดังนี้ เป็นต้น แสดงว่าคุณพุ่มในสมัยนั้นเป็นคนกล้าทั้งปากทั้งมือ ในข้อปากกล้านั้น ยังมีคำอธิบายของคุณพุ่มแต่งปรากฏอยู่ คำอธิบายนี้กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมทรงจำไว้ได้ และได้จดประทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ทรงเรียบเรียงนิพนธ์ประวัติของคุณพุ่มขึ้นไว้ คำอธิบายนั้นมีอยู่ว่า

๑. “ขออย่าให้เป็นคนชิดของเจ้าคุณผู้ใหญ่”
๒. “ขออย่าให้เป็นคนใช้ของเจ้าพระยานคร”
๓. “ขออย่าให้เป็นคนค้ำน้ำร้อนของพระยาศรี ฯ”
๔. “ขออย่าให้เป็นมโหรีของพระยาโคราช”
๕. “ขออย่าให้เป็นสวาคีของพระองค์ชุมสาย”
๖. “ขออย่าให้เป็นผีพายของเจ้าฟ้าอาภรณ์”

(๑) ประวัติบุคคลสำคัญ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๓. “ขออย่าให้เป็นละครของแม่น้อยบัว”
๔. “ขออย่าให้รู้ชะตาเหมือนอาจารย์เซ่ง”
๕. “ขออย่าให้เป็นนักแสดงอย่างท่านผู้หญิงพัก”
๑๐. “ขออย่าให้เป็นสมบัติของพระนายไว”
๑๑. “ขออย่าให้เป็นดอกไม้ของเจ้าคุณวัง”
๑๒. “ขออย่าให้เป็นระฆังวัดบวรนิเวศ”

ทั้งนี้ด้วยการเป็นดังข้อกล่าวมาทั้ง ๑๒ ข้อนี้ ล้วนแต่ได้รับความลำบากทุกข์ยาก และผิดประหลาดกว่าที่จะควรเป็นไปตามปกติทั้งนั้น คำอธิษฐานของคุณพุ่ม ๑๒ ข้อนี้ ล้วนคิดแต่งขึ้นเยาะเล่นโดยอำเภอกะนองใจกะนองปาก เห็นจะสำหรับทำให้ผู้ที่ชอบพอกันฟังเล่น จึงรู้กันแพร่หลาย การแต่งทำนองนี้เป็นแบบเสียดสีสังคม ซึ่งเป็นความนิยมอย่างหนึ่งของการประพันธ์ในยุคต่อมา จึงนับว่าคุณพุ่มเป็นนักเขียนที่ก้าวหน้าล้ำยุค

ข้อนี้เองที่แสดงให้เห็นอารมณ์สนุกขบขัน ความกล้าในการถ่ายทอดความรู้สึกลงในงานประพันธ์ของตนและแสดงความมีอุปนิสัยเฉพาะตัวในการเขียนของคุณพุ่ม โดยเฉพาะในข้อที่ใช้เสรีภาพอย่างกว้างขวางในการเขียนอย่างที่ยากนักที่ที่ผู้อื่นจะกล้ากระทำในสมัยที่การปกครองยังเป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์เช่นสมัยนั้น

คุณพุ่มกล่าวไว้ในเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติว่า เมื่อรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดจะให้เข้าไปทำราชการในพระบรมมหาราชวังอีก แต่ตนพอใจจะอยู่นอกวัง จึงทูลขอตัวเสีย แต่มาชั้นนี้ คุณพุ่มอายุล่วงถึงวัยกลางคน ไม่บริบูรณ์พูนสุขเหมือนเมื่อบิดายังมีชีวิตอยู่ในรัชกาลที่ ๓ คงมีแต่ฝ้าปากกลอนเป็นสมบัติสิ่งสำคัญสำหรับตัว แต่ก็ยังมีผู้นับหน้าถือตา เวลาเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่เล่นสั๊กวามักเชิญให้ไปบอกสั๊กวาเนื่อง ๆ

จากประวัติของคุณพุ่ม มีข้อสังเกตข้อหนึ่งแสดงว่า ในเรื่องการประพันธ์หรือการกวีนิพนธ์แล้ว แม้บางครั้งจะต้องใช้ถ้อยคำรุนแรง คุณพุ่มก็ไม่ละลดด้วยถือเสียว่าเป็นเชิงกวี ดังมีเรื่องเล่ากันว่า ในการเล่นสั๊กวาทรงหนึ่ง กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ (ซึ่งในกระบวนแต่งกลอนนับว่าเป็นอย่างเอกพระองค์หนึ่ง) ทรงทราบว่าคุณพุ่มไปบอกสั๊กวาอยู่ด้วย จึงทรงแต่งบทสั๊กวาให้ร้องเข้าคุณพุ่มบท ๑ ว่า

“สั๊กวาวันนี้พี่สังเกต เหมือนพุ่มพวงดวงเนตรของเชษฐา มิได้เล่นลับลิ้นหลายปีมา...”

คุณพุ่มได้ยิน ทราบว่าเป็นสำนวนพระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตร ก็แต่งตอบทันทีว่า

สั๊กวาน่าจะให้ให้เรื่อลุ่ม นี่หรือกรมภูวเนตรเศษสวรรค์ เอนายทิมเข้ามาทวนพอดควรกัน เหมือนอย่างหันใบจีเหล็กให้เด็กย่า...”

เมื่อในรัชกาลที่ ๔ คุณพุ่มได้อาศัยพึ่งพำนักในกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส และกรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร ทรงอุปการะมาทั้ง ๒ พระองค์ ปรากฏว่าได้ไปขุดสระให้เป็นสาธารณประโยชน์ไว้ที่บางโคมดในหนทางขึ้นพระพุทธรบาทแห่ง ๑ และเมื่อฉลองสระคุณพุ่มได้แต่งเพลงยาวเขียนปิดไว้ที่ศาลาริมสระนั้น มีผู้ลอกคัดไว้เรียกว่า “เพลงยาวคุณพุ่ม บวงสรวงฉลองสระบางโคมด” ใช้ถ้อยคำคมคาย ไพเราะ จะขอยกมากล่าวในที่นี้สักเล็กน้อย คือ ตอนหนึ่งคุณพุ่มเขียนไว้ว่า

“เชิญเสด็จมาสดับรับบวงสรวง เอานามพุ่มแทนพวงทิพย์บุปผา ด้วยจากแดนแสนก้นดาดวงมาลา ไม่ทันหาบาศรีพลีสังเวย ส่วนกุศลต่างสุคนธรสรัน อันหอมชื่นไม่สิ้นกลิ่นระเหย ไผ่ตริจิตอุทิศแทนนมเนย บูชาเชยอภิรักษ์ด้วยภักดี... ฯลฯ... ขอฝากน้ำฝากนามตามอักขระ ให้เรียกสระกระษัตริ์วาริไส ฤดูแล้งก็อย่าแห้งเช่นแห่งใด ถ้าใครได้วัดวัดเหมือนดักเดิม จันสิ้นชนม์ชลลีนธุ์อย่าสิ้นด้วย เทพช่วยบริรักษ์บำรุงเฉลิม... ฯลฯ”

คุณพุ่ม จินตกวีฝีปากเอกผู้นี้ มิใช่แต่จะอาศัยการประพันธ์ที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นงานอดิเรกแต่อย่างเดียว นอกเหนือจากนี้ คุณพุ่มนับเป็นกวีหรือนักประพันธ์สตรีไทยคนแรก ที่สามารถใช้การเขียนการแต่งเป็นอาชีพเลี้ยงตัวได้ทั้ง ๆ ที่ในสมัยของคุณพุ่ม สตรียังไม่ได้รับสิทธิเสรีภาพในการศึกษาและการประพฤติปฏิบัติตนเท่าเทียมชาย สตรีต้องเก็บตัวสงบเสงี่ยม เก็บความคิดความเห็นไว้แต่ภายในใจ เมื่อสตรีไม่สามารถจะเป็นผู้นำตัวเองได้ สตรีจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องแต่งงานมีเหย้าเรือนเพื่อยึดสามีเป็นที่พึ่ง สตรีในสมัยนั้นไม่สามารถจะเลี้ยงตัวเองได้ ไม่ว่าในกรณีใด ๆ แต่คุณพุ่มเป็นสตรีคนหนึ่งที่มีได้รวมอยู่ในสตรีทั่ว ๆ ไปเหล่านี้ เพราะคุณพุ่มได้แสดงความสำคัญของตนเองให้ประจักษ์ในข้อที่กล้าแสดงความคิดเห็นของตนเอง สามารถใช้วิชาการประพันธ์ ซึ่งมีอยู่โดยสติปัญญาของตนเป็นเครื่องเลี้ยงชีพ ทั้งนี้ปรากฏตามประวัติของคุณพุ่มว่า เมื่อกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส กับ กรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร สิ้นพระชนม์แล้วถึงตอนปลายรัชกาลที่ ๔ คุณพุ่มอดคัดค้านมาก อาศัยเลี้ยงชีพแต่ด้วยการแต่งกลอนขาย นับว่า คุณพุ่มเป็นนักประพันธ์สตรีอาชีพ และเป็นสตรีผู้นำคนหนึ่งแห่งยุคนั้น

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต เจ้าจอมมารดารัชกาลที่ ๔ คนหนึ่งชักชวนให้คุณพุ่มแต่งกลอนเฉลิมพระเกียรติ คุณพุ่มจึงได้แต่งเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ เพื่อจะแสวงหาบำเหน็จจากผู้ที่ยอลอกคัดไปอ่าน ความเหล่านี้คุณพุ่มได้บอกไว้ในเพลงยาว ดุราวกับอำนาจกุศลที่แต่งเพลงยาวเฉลิมพระเกียรตินี้ ต่อมาไม่ช้าก็เริ่มนิยมการเล่นสักรวาทในรัชกาลที่ ๕ คุณพุ่มจึงได้โอกาสเข้าไปรับราชการอยู่ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชปิยบุณยรัตนาธิราชประยูร เป็นผู้บอกสักรวาท ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงให้กลับมีความสุขสืบมาตลอดอายุ

คุณพุ่มนี้ไม่ปรากฏว่าได้แต่งหนังสือเป็นเรื่องราวเรื่องหนึ่งเรื่องใดไว้ นอกเหนือไปจาก “เพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ” ซึ่งสำนวนกลอนนับว่าดี แต่ถ้อยคำมักชอบใช้เป็นกลอนตลาด และ

เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) คราวไปตรวจราชการภาคเหนือ พระยารุณ ประยงค์ สุขุม
เจ้าพระยายมราช ท่านผู้หญิงตลับ ท่านผู้หญิงประจวบ ประนอม ณ นคร

ท่านผู้หญิงยมราช (ตลับ สุขุม)

นางสายไหม จบกลศึก เรียบเรียง

สตรีไทยได้รับยกย่องว่ามีความสามารถสูงทั้งในเรื่องการบ้านการเรือน และกิจการของบ้านเมืองทุกสมัย ประเพณีวัฒนธรรมไทยจะอบรมสั่งสอนกุลสตรีให้มีคุณสมบัติงามทุกวัย นับตั้งแต่วัยครุณี วัยมีเรือน และวัยสูงอายุ ให้เป็นผู้รู้จักไว้ยศ รักศักดิ์ศรี มีจรรยา มารยาท เชิดชูวงศ์ตระกูลทั้งของตนและสามี ให้เป็นผู้มีความเมตตา กรุณา รู้จักเสียสละ ทำตนให้เป็นประโยชน์ทั้งส่วนตนและส่วนรวม แบบฉบับของสตรีไทยที่เป็นตัวอย่างอันดีในสมัยโบราณจะเห็นประจักษ์ทั้งในวรรณคดีและประวัติศาสตร์ ส่วนในยุคที่ล่วงเข้าสู่สมัยใหม่เมื่อไทยเริ่มรับวัฒนธรรมตะวันตก โดยเฉพาะรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ปรากฏว่าสตรีไทยนั้นมีความเก่งกล้าสามารถไม่แพ้สตรีสมัยโบราณหรือชาวต่างประเทศในยุคเดียวกันเลย ในโอกาสนี้จึงใคร่จะนำประวัติของ “ท่านผู้หญิงตลับ สุขุม” หรือ “ท่านผู้หญิงยมราช” ภรรยาเจ้าพระยา ยมราชดำรงตำแหน่งราชการสำคัญของบ้านเมืองมาแล้วอย่างกว้างขวาง เช่น พระอภิบาลและพระอาจารย์ในพระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ช่วยเลขานุการเอกอัครราชทูตแห่งประเทศไทย อังกฤษ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลหัวเมืองปักษ์ใต้ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ กระทรวงนครบาล และกระทรวงมหาดไทย มาเล่าเป็นอุทาหรณ์ในการครองชีวิตต่อไป

ท่านผู้หญิงตลับ สุขุม กำเนิดมาในสกุล “ณ ป้อมเพ็ชร” เมื่อวันพุธ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๓ ปีมะโรง สัมฤทธิศก ตรงกับวันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๑ ที่บ้านบางขุนพรหม กรุงเทพมหานคร เป็นบุตรพระยาชัยวิชิตสิทธิศักดิ์ดา มหานคราภิบาล (นาค ณ ป้อมเพ็ชร) ผู้รักษาพระนครศรีอยุธยา ปู่คือพระพิทักษ์เทพธานี (ด้วง ณ ป้อมเพ็ชร) ปลัดพระนครศรีอยุธยา มารดาชื่อ คุณหญิงนวน สกุล ณ ป้อมเพ็ชร สืบเชื้อสายมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ดังเคหสถานบ้านเรือนอยู่ภายในกำแพงพระนครใกล้กับป้อมเพชร เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ ตราพระราชบัญญัติขนานนามสกุล ได้พระราชทานชื่อให้แก่สายสกุลนี้ว่า “ณ ป้อมเพ็ชร”

เมื่อยังเยาว์ได้รับการศึกษาในโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง ซึ่งเป็นโรงเรียนที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้นมาก อยู่เล่าเรียนในเวลาอันสมควร แล้วจึงลาออกมาดูแลบ้านเรือนเนื่องจากคุณหญิงนวน มารดาถึงแก่กรรม เป็นเหตุให้รู้จักการปกครองภายในบ้านมาตั้งแต่เล็ก ครั้นอายุเจริญได้ ๑๕ ปี ๒๐ ปี เจ้าพระยา ยมราช (ปั้น สุขุม) เมื่อครั้งยังเป็นขุนวิจิตรวรสาส์น ผู้เป็นพระอภิบาลพระเจ้าลูกยาเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๔ พระองค์คือ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กรมหลวงปราจิณกิติบดี และกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช

เสด็จศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ ได้ตามเสด็จกลับมาเยี่ยมเมืองไทยชั่วคราว ได้กราบทูลขอให้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตั้งแต่เมื่อครั้งยังเป็นกรมหมื่น และ พระมารดา คือ เจ้าจอมมารดาชุ่ม ให้ทรงพระเมตตาเป็นเจ้าแม่เสด็จมาสู่ขอ ท่านผู้หญิงตลับ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ ที่บ้านบางขุนพรหม พระยาชัยวิชิตฯ ตกหลงด้วยความยินดีและปลุกเร้าให้อยู่ภายในบริเวณบ้านเดิมนั่นเอง

เมื่อเสร็จพิธีแต่งงาน เป็นเวลาที่พระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์เสด็จกลับไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษ เจ้าพระยายมราชรับหน้าที่พระอภิบาลเช่นเดิม จึงเตรียมออกเดินทางพร้อมกับท่านผู้หญิงด้วย

ก่อนออกเดินทางท่านผู้หญิงตลับได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้เข้าเฝ้า เพื่อกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ประเพณีการเข้าเฝ้าในสมัยก่อน ฝ่ายหน้าและฝ่ายในจะไม่ปะปนกัน ครั้งนี้ คุณหญิงอภัยพิพิธ (ห่วย) ภรรยาพระยาอภัยพิพิธ (สุ่น) ตั้งแต่ครั้งยังเป็นพระยาพิพัฒน์โกษา ปลัดทูลฉลองกระทรวงการต่างประเทศเป็นผู้นำท่านผู้หญิงเข้าเฝ้า ทุกพระองค์ได้ทรงฝากฝังให้ช่วยดูแลพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ รวมทั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ซึ่งจะเสด็จพระราชดำเนินไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ด้วย นับตั้งแต่นั้นมาท่านผู้หญิงตลับก็ได้ยึดถือว่า ตนเข้ารับราชการแล้ว ส่วนหนึ่งและได้เริ่มปฏิบัติหน้าที่เป็นอย่างดี ในเวลาต่อมา

การเดินทางไปสู่ประเทศอังกฤษ ลงเรือที่สิงคโปร์ไปป็นัง ร้างกุ้ง มั่นดเล กันกัตตา อัคราปนารัส เปลี่ยนเรือที่เมืองบอมเบย์ ไปขึ้นปรินดิซีในเมืองโรม ไปเมืองปารีสแล้วข้ามไปกรุงลอนดอน

ในระหว่างที่เจ้าพระยายมราชเป็นพระอภิบาลและทำหน้าที่พระอาจารย์สอนหนังสือไทยไปพร้อม ๆ กันนั้น เป็นเวลาที่ตำแหน่งผู้ช่วยสถานทูตลอนดอนว่างลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราชทำหน้าที่แทนอีกตำแหน่งหนึ่ง และได้เลื่อนขึ้นเป็นเลขานุการชั้น ๑ ในปีต่อมาท่านผู้หญิงตลับจึงมีโอกาสมำหน้าที่สนองพระคุณบ้านเมืองโดยตรง โดยได้เป็นผู้แทนสตรีไทยเข้าเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย พระบรมราชินีแห่งกรุงอังกฤษ ในฐานะภรรยาข้าราชการไทยคนแรก ซึ่งได้ปรากฏว่าท่านผู้หญิงตลับ สุขุม สามารถวางตัวให้เป็นที่ชื่นชม และเป็นที่เกรงใจแก่บรรดาชาวต่างประเทศได้อย่างน่าอัศจรรย์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกไปทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ ท่านผู้หญิงตลับได้ถวายความจงรักภักดีเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ในเรื่องต่าง ๆ อย่างเต็มกำลังความสามารถ โปรดให้ตามเสด็จหลายครั้ง ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยมาก ท่านผู้หญิงตลับ สุขุมอยู่ในประเทศอังกฤษเป็นเวลา ๖ ปี ในปี พ.ศ. ๒๔๓๗ กรมหลวงปราจิณกิตติบดีก็เสด็จกลับประเทศไทย เจ้าพระยายมราชจึงได้กลับเมืองไทยในโอกาสนี้

ต่อมา เจ้าพระยายมราชไปรับราชการในตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช เป็นเวลานาน ๑๑ ปี จากต่างประเทศออกสู่ชนบท ทั้งเจ้าพระยาและท่านผู้หญิงเป็นวัยที่กำลัง มีไฟในการสร้างสรรค์งานการได้พบเห็นสิ่งเจริญรุ่งเรืองในต่างถิ่นนั้นได้นำมาพัฒนาบ้านเมือง เป็นผลต่อไป

เจ้าพระยายมราชและท่านผู้หญิงเป็นสามีภรรยาที่ความคิดและอุปนิสัยละม้ายคล้ายคลึงกัน งานใด ที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมและสังคมที่เจ้าพระยายมราชต้องปฏิบัติจะได้รับความสนับสนุน ส่งเสริมให้ดำเนินไปด้วยดีจากท่านผู้หญิงตลัสมอ เจ้าพระยายมราชเป็นผู้สีกไฟในพระบวรพุทธศาสนา เนื่องด้วยตนเองอยู่ในเพศบรรพชิตเป็นเวลานาน คุณลักษณะนี้แสดงออกในทางมีมนุษยสัมพันธ์ ที่สามารถติดต่อกับบุคคลทุกระดับได้อย่างไม่ถือตัว มีความโอบอ้อมอารี ชอบให้ความช่วยเหลือ เกื้อกูลบุคคลที่ต่ำกว่า ตลอดทั้งงานสารประโยชน์นานา ลักษณะเหล่านี้เป็นคุณสมบัติของท่านผู้หญิง ตลัสมอ ทั้งสิ้น ในระหว่างที่เจ้าพระยายมราชดำรงตำแหน่งเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ท่านผู้หญิง ตลัสมอ ได้บำเพ็ญประโยชน์นานาประการในส่วนการสงเคราะห์ได้แก่ ช่วยเหลือบุตร ภรรยา ข้าราชการ ที่ออกไปประจำในต่างจังหวัดที่ห่างไกล เฉพาะในยามป่วยไข้ และดูแลราษฎรด้วยความจริงใจ

เจ้าพระยายมราชได้จัดระเบียบบริหารมณฑลนครศรีธรรมราชอย่างเรียบร้อยทำนุบำรุง ความเจริญทั้งในส่วนการปกครองและปรับปรุงสภาพบ้านเมืองให้มีระเบียบตามแบบแผนใหม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาตรวจและเสด็จผ่าน ทรงพอ พระราชหฤทัยทุกครั้ง ท่านผู้หญิงตลัสมอจะเป็นผู้ทำหน้าที่เตรียมการรับเสด็จอย่างสมพระเกียรติ โดยเฉพาะในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ เสด็จประพาสเกาะยอที่กลางทะเลสาบสงขลา จนกระทั่งได้รับ พระมหากรุณาธิคุณพระราชทานเข็มกลัด จ.ป.ร. ประดับเพชรและเมื่อครั้งเสด็จกลับจาก ประเทศชวา ก็ได้รับพระราชทานกำไล สลัก จ.ป.ร. เป็นรางวัลในการตอบแทนความจงรักภักดี

ท่านผู้หญิงตลัสมอ เป็นสตรีที่กล้าเผชิญเหตุการณ์สำคัญนานาประการที่ขวางหน้า ดังเช่นเมื่อเจ้าพระยายมราชเข้าเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย ในตำแหน่งเลขาธิการสถานทูตไทย ท่านก็มีความกล้าหาญพร้อมจะก้าวเข้าสู่สมาคมชั้นสูงของต่างบ้านต่างเมืองออกไปเคียงบ่าเคียง ไหล่สามีอย่างมั่นใจ ทั้ง ๆ ที่มีได้คุ้นเคยกับธรรมเนียมประเพณีของอังกฤษมาแต่ก่อน ท่านรักษามารยาท วางตัวเหมาะสม ทั้งกิริยาวาจาอย่างถูกกาลเทศะ สามารถเชิดชูขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมอันเป็นเกียรติภูมิที่ดงามของชาติได้อย่างดียิ่ง ซึ่งสตรีบางคนอาจจะเก็บตัวอยู่เพียง ในบ้านเท่านั้น

ท่านมีอุปนิสัยรักเรียน มีความสังเกต และไม่ชอบอยู่นิ่งเฉย เมื่ออยู่ในประเทศอังกฤษ ได้พบเห็นความเจริญก้าวหน้าอันเป็นสิ่งที่มิมีประโยชน์ต่อบ้านเมืองไทย และสิ่งที่ชาวไทยยังไม่ หัดเทียมกัน ก็จะจดจำไว้และให้ฝึกฝนชวนชววยเพิ่มพูนความรู้ให้เป็นกำไรแก่ชีวิต และปัญญา

ของตนเอง เพื่อประโยชน์ของส่วนรวมในภายภาคหน้า ครั้นเมื่ออยู่ที่มณฑลนครศรีธรรมราช ก็ได้นำความรู้และประสบการณ์ที่พบเห็นมา เข้ามาช่วยสามิดำเนินงานในส่วนพัฒนาสตรีชาวภาคใต้ โดยเฉพาะในเรื่องของการศึกษา ได้กล้าหาญที่จะเปิดสถานสอนหนังสือให้แก่สตรีได้ทุนจวนที่פקโดยไม่คิดค่าสอนก่อนได้ปลูกฝังการเรียนแก่ครูผู้ไว้เป็นเบื้องต้น จนต่างเห็นคุณค่าของการเรียน จากนั้นก็ได้เป็นผู้ก่อให้เกิดโรงเรียนสตรีที่ยั่งยืนสืบมาจนปัจจุบันนี้ด้วยทุนทรัพย์ของตนเองคือ โรงเรียนสตรีประจำจังหวัดสงขลาและโรงเรียนวิเชียรมาตุประจำจังหวัดตรัง

เจ้าพระยาบรมราชกลับเข้ามารับราชการในกรุงเทพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ กระทรวงนครบาล และกระทรวงมหาดไทย ในปลายรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ ราชการในระยะหลังเป็นงานใหญ่และยุ่งยาก ซึ่งท่านผู้หญิงตลับ ก็ได้เป็นกำลังสำคัญอีกเช่นเคย

ท่านผู้หญิงตลับ สุขุม เป็นผู้มีจริยวัตรอันประณีตงดงาม อ่อนโยน และสุภาพเคารพนบอบผู้สูงกว่าตน ซื่อตรงจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ เมตตาโอบอ้อมอารี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ญาติมิตรผู้อยู่ใต้ปกครองให้ความสงเคราะห์และอนุเคราะห์ตามเหตุผลและควรแก่กำลังกายและกำลังทรัพย์ จึงได้รับพระเมตตาและประทานความสนิทสนมในบรรดาเจ้านายทั่วไป และเป็นที่เคารพรักของชนทุกชั้น กล่าวกันว่าเมื่อใครสมาคมกับท่านแล้วย่อมที่จะอดสรรเสริญไม่ได้

ในส่วนของครอบครัวท่านผู้หญิงตลับ เป็นภรรยาที่ดีมาก มีอัธยาศัยหนักแน่นประกอบการทำงานสิ่งใดมักจะยึดถือความชอบธรรมเป็นหลัก ไม่เอนเอียงเพราะอำนาจอคติชีวิตการทำงานของสามีระยะนี้ล้วนเป็นตำแหน่งหน้าที่ใหญ่ยากที่จะบริหารให้ลุล่วงไปด้วยความรอบคอบและปรีชาสามารถอย่างสูง ท่านผู้หญิงในฐานะภรรยาก็รู้จักประมาณตน ไม่ทำจิตใจให้ฟูเพราะลาภยศสรรเสริญ และกอบโกยผลประโยชน์ตามโอกาสดังเช่นภรรยาของผู้ใหญ่บางคนท่านจะไว้ยศศักดิ์ป้องกันมิให้มีเรื่อง “หน้าบ้าน” “หลังบ้าน” ไม่ยอมให้พ่อค้าวานิชที่ต้องการอภิสิทธิ์ต่างๆ มาเสนอให้ภรรยาใช้อำนาจทางราชการของสามีเพื่อประโยชน์ของตนเองอย่างเด็ดขาด การที่สามีเป็นใหญ่และเจริญขึ้น ภารกิจภายในครอบครัวก็ยังสูงตามตัว ท่านก็จัดว่าเป็นแม่บ้านแม่เรือนที่ดี ไม่ทำให้มีสิ่งบกพร่องเกิดขึ้น เพื่อจะมีให้สามีห่วงใย ปลอ่ยกังวลทางบ้าน เพื่อจะได้ตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดินให้เต็มความสามารถ และด้วยเหตุนี้จึงทำให้ทั้งสามี และ ภรรยา บังเกิดความเจริญรุ่งเรือง

ในรัชกาลที่ ๖ ท่านผู้หญิงตลับ ได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพระพันปีหลวง ให้ปฏิบัติหน้าที่นางสนองพระโอษฐ์ ซึ่งในสมัยนั้นเรียกว่า นางพระกำนัลในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนั้นได้โปรดให้ช่วยงานเกี่ยวกับการศึกษาของสตรี เนื่องด้วยในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ข้าราชการและประชาชนพลเมืองหลายหมื่นหลายเหล่าต่างพากันเศร้าโศกคิดที่จะสร้างอนุสาวรีย์หรือบำเพ็ญกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง ถวายสนองพระเดช

พระคุณด้วยความจงรักภักดี ภรรยาข้าราชการคณะหนึ่ง รวมทั้งท่านผู้หญิงตลับได้คิดจะสร้างโรงเรียนเด็กหญิงอนาถา ท่านผู้หญิงตลับได้ช่วยทุกสิ่งทุกอย่าง รวมทั้งช่วยเป็นหัวหน้าเรียไรเงินแล้วนำความขึ้นกราบบังคมทูลสมเด็จพระพันปีหลวง พระองค์ทรงโสมนัสยินดี ทรงพระอุปถัมภ์จนโรงเรียนได้เปิดในปทุมธานี คือวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ (ร.ศ. ๑๓๐) พระราชทานนามว่า “โรงเรียนเบ็ญจมราชูทิศ” ถนนบำรุงเมือง อยู่ที่โรงเรียนเด็ก ตรงข้ามกับสวนมะลิแล้วทรงตั้งท่านผู้หญิงตลับเป็นผู้อำนวยการ ท่านผู้หญิงตลับได้ปกครองโรงเรียนเบ็ญจมราชูทิศนี้มาด้วยความเอาใจใส่แก่เด็ก นอกจากวิชาหนังสือยังหาครูมาสอนให้ทอผ้าทำครัวและอื่น ๆ ซึ่งเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ตามควรแก่ฐานะของเด็ก นับเวลาที่เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนนี้มาได้ ๒๐ ปีเศษ มีนักเรียนที่ได้ออกไปจากโรงเรียนหลายร้อยคน เมื่อออกไปแล้วก็อุตสาหะคอยสอดส่องว่าจะไปเจริญรุ่งเรืองประการใด

ส่วนการสาธารณกุศลอย่างอื่น ๆ ท่านผู้หญิงตลับได้กระทำอยู่เสมอตามกำลัง ได้มีส่วนในการสร้างโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์และสถานเสาวภา ได้รับเลือกเป็นกรรมการแห่งสภาภาษาสยามเป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์

นอกจากนั้นท่านผู้หญิงตลับได้ทำนุบำรุงเกี่ยวกับการพระศาสนาเนื่องนิจ ได้สร้างกุฏิวัดปทุมวนาราม และเป็นผู้ปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด ชีวิตความเป็นอยู่ทั้งในครอบครัวและราชการเจริญยิ่ง ๆ ทุกรัชกาล เป็นที่กล่าวขวัญว่า ครอบครัวของเจ้าพระยามรราชเป็นครอบครัวที่เป็นแบบอย่างที่ดีในการครองตน ควรยึดถือเอาเป็นแบบอย่าง ดังเช่นเมื่อเวลามีบุตรหลานข้าราชการและเชื้อพระวงศ์สมรสครั้งใดมักจะขอให้ เจ้าพระยามรราชและท่านผู้หญิงตลับเป็นผู้ป้อน่อน เพื่อจะได้เป็นสวัสดิมงคลแก่ชีวิตครอบครัวหลายคู่

ท่านผู้หญิงตลับมีชีวิตร่วมกับเจ้าพระยามรราช ๔๒ ปีเศษ และถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ มีอายุได้ ๖๒ ปี นับว่าการดำรงชีวิตและผลงานของท่าน จะเป็นตัวอย่างแก่สตรีสมัยปัจจุบันได้เป็นอย่างดี.

คุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์

นายสมภพ จันทรประภา เรียบเรียง

วันนี้จะเล่าถึงคุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์ ครูใหญ่ในทางนาฏศิลป์ของไทยคนหนึ่ง อาจารย์หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ เขียนไว้ว่าเป็นนาฏศิลปินเยี่ยมองค์หนึ่งของประเทศไทย ผู้ที่ไม่รู้จักว่าคุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์เป็นใคร มีความสำคัญอย่างไร ก็คือผู้ที่ไม่มีโอกาสได้ใส่ใจในศิลปะคู่บ้านคู่เมืองของไทย หรือมีโอกาสแต่ไม่สนใจเท่านั้น ผู้ที่อยู่ในวงนาฏศิลป์ไทยแล้ว ย่อมจะต้องเคยได้ยินชื่อท่านผู้นี้ทุกคน และนาฏศิลป์ไทยส่วนใหญ่ที่มีชีวิตอยู่ในปัจจุบันนี้ ถ้ามิได้เคยเป็นศิษย์ของคุณหญิงเทศโดยตรงก็ย่อมจะได้เป็นโดยทางอ้อม หรืออย่างน้อยก็ได้รับอิทธิพลหรือความคิดนึกมาจากศิลปะของท่านอย่างใดอย่างหนึ่ง อาจกล่าวได้ว่าเกือบจะไม่เว้นเลยสักคนเดียว “ครูผู้ใหญ่ในทางนาฏศิลป์ในปัจจุบันหลายคนเรียกท่านว่า “คุณหญิงครู”

คุณหญิงเทศเป็นบุตรของนายเนียมและนางเมือง การสาสนะ เกิดเมื่อวันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๑ ตรงกับวันเสาร์ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๘ ปีชวด

ชีวิตศิลปินของคุณหญิงเทศ เริ่มเมื่ออายุ ๑๐ ปี ได้เข้าอยู่ในบ้านเจ้าพระยาเทเวศรวรศ์-วิวัฒน์(ม.ร.ว. หลานกฤษ) ที่ถนนอัษฎางค์ที่เรียกกันว่าวังบ้านหม้อ บ้านนี้เคยเป็นวังของพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้นสอง กรมพระพิทักษ์เทเวศร์ (พระองค์เจ้ากฤษ) เป็นที่ทราบกันทั่วไปอยู่แล้วว่า กรมพระพิทักษ์เทเวศร์ (พระองค์เจ้ากฤษ) มีละครอยู่ในวัง และมีโขนด้วยทั้งชายทั้งหญิง ต่อมาเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว พระองค์เจ้าสิงหนาทฯ พระโอรสองค์ใหญ่ก็ทรงได้รับมรดกตกทอดมา ผู้ที่มีชื่อเสียงในคณะละครของพระองค์เจ้าสิงหนาทฯก็มีหม่อมเฒ่าเป็นต้นบท และมีหม่อมชั้นเล็กสองคนที่มีชื่อเสียงปรากฏต่อมาเป็นระยะยาวนาน คือ หม่อมเข้ม หม่อมคร้าม การขับร้องนั้นรับมาจากเจ้าจอมมารดาสิลา ในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเป็นราชินิกุลบางช้าง พระมารดา กรมพระพิทักษ์เทเวศร์กับหม่อมเปรมในพระองค์เจ้าสิงหนาทฯเป็นครูรับต่อมา

คุณหญิงเทศได้เข้าเป็นลูกศิษย์ของหม่อมคร้าม ซึ่งเป็นครูที่สอนการรำได้ทุกทางเป็นครูยักษ์ ส่วนหม่อมเข้มนั้นเป็นผู้ที่มีชื่อเสียงในทางเป็นครูพระ หม่อมคร้ามและหม่อมเข้มาต่อมาได้เป็นตัวละครในคณะละครของเจ้าพระยาเทเวศร์รุ่นใหญ่ ตัวละครที่สำคัญ ๆ รุ่นนี้ก็มีหม่อมพร้อมผู้มีชื่อเสียงว่าเป็นอิเหนาที่กล่าวกันมาว่าเวลาเข้าเครื่องแล้วงามไม่มีผู้ใดเปรียบ เป็นที่โปรดปรานของพระบรมวงศานุวงศ์และเป็นที่นิยมของคนดูทั่วไป ส่วนครูนางนั้นก็คือหม่อมเลื่อนและหม่อมวัน มีชื่อเสียงว่าเป็นตัวบุษบาที่สวยงามทั้งในขบวนรำและในรูปโฉมทั้งสองคน หม่อมเลื่อนนั้นสวยโดยธรรมชาติด้วย หม่อมของเจ้าพระยาเทเวศร์รุ่นใหญ่ที่กล่าวมาแล้วนี้ก็ได้เป็นครูละครต่อมา แต่มีหม่อมเข้มาคนเดียวที่มีชีวิตอยู่มาจนกระทั่งเจ้าพระยาเทเวศร์เลิกการละครในตอนปลายรัชกาลที่ ๕ คุณหญิงเทศตั้งแต่เริ่มฝึกหัดละครก็มีท่วงท่าจะเป็นตัวเอก เป็นลูกศิษย์

คนสำคัญของหม่อมคร้าม ได้ฝึกหัดเป็นยักษ์จนชำนาญ เมื่อเป็นสาวรุ่นอยู่มักจะแสดงเป็น ตัวรวมสุรร่วมกันกับหม่อมละมัย กุญชร ณ อยุธยาซึ่งเป็นหม่อมของเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ และหม่อม ต่วน ผู้ซึ่งได้มาร่วมงานกับคุณหญิงเทศในบันปลายของชีวิตในกรมศิลปากร หม่อมละมัยเป็น ตัวอรชุนและหม่อมต่วนเป็นตัวนางเมขลา คุณหญิงเทศเป็นตัวละครที่มีวัยสูงกว่าหม่อมละมัยและ หม่อมต่วนเล็กน้อย

คุณหญิงเทศได้มามีชื่อเสียงเด่นที่สุดในสมัยที่เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ มีละครแบบที่เรียกว่า ละครดึกดำบรรพ์ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไปว่าสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (ในสมัย ที่ดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมขุน) เป็นผู้ทรงปรับปรุงขึ้น คุณหญิงเทศได้เป็นตัวละครสำคัญ คือ เป็นระดูรากับอีกตัวหนึ่งที่เด่นมาก คือ ตัวเจ้าเงาะ ย่อมเป็นที่เล่ากันว่าคุณหญิงเทศเป็น เจ้าเงาะประจักษ์เป็นตัวของมันเองมิใช่เป็นตัวละคร ทุกสิ่งทุกอย่างมีชีวิตและเวลาเล่นบดล้อท้าว สามล้น ทำให้เกิดความขบขันและความภาคภูมิใจซ่อนอยู่ในตัวมิใช่เงาะตลาดหรือเงาะรูปปั้น กระดิกได้อย่างที่มักจะได้เห็นกันอยู่อย่างใดอย่างหนึ่งบ่อย ๆ ตัวเด่นอีกตัวหนึ่งในละครดึกดำบรรพ์ ที่คุณหญิงเทศแสดงก็คือ นางสุรปนา เป็นครั้งเดียวที่แสดงเป็นตัวนาง เป็นนางยักษ์กษัตริย์ที่ เอาใจตนเองเป็นที่ตั้ง แต่คุณหญิงเทศแสดงให้เห็นได้ว่านางสุรปนาเป็นหญิงหน้าด้านด้วย เป็น นางยักษ์กษัตริย์ด้วย ซึ่งผู้แสดงต่อ ๆ มามักจะขึ้นถึงบทนี้ไม่ค่อยได้

คุณหญิงเทศได้สมรสกับพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) พระยานัฏกาทับราชการ อยู่ในกรมมหรสพซึ่งเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ เป็นผู้บังคับบัญชา เมื่ออายุ ๓๒ ปี สามีมิมีบรรดาศักดิ์ เป็นขุนนัฏกานูรักษ์

นอกจากจะได้มีชีวิตที่ราบรื่นแล้ว คุณหญิงเทศก็ยังได้รับผลบุญอันดีอย่างอื่นในรัชกาลที่ ๖ พระยานัฏกานูรักษ์ได้รับราชการในกรมมหรสพตลอดมา คุณหญิงเทศจึงได้เข้าไปเป็นครูละคร หลวง และแสดงถวายตัวในบทบาทต่าง ๆ ครั้งหนึ่งได้แสดงเป็นที่สบพระราชหฤทัยมาก ได้ทรง พระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทานตราจุลจอมเกล้าแก่คุณหญิงเทศ คุณหญิงเทศจึงได้เป็นคุณหญิงก่อนที่พระยานัฏกานูรักษ์ได้เป็นพระยา และได้เลื่อนตราจุลจอมเกล้า เป็นชั้น ๓ ในปี พ.ศ. ๒๔๖๒ นอกจากนั้นยังได้รับพระราชทานเข็มพระปรมายไธยรามชั้น ๒ เป็นเกียรติยศพิเศษ และยังได้รับพระราชทานเสมา ร.ร. ๖ ชั้น ๒ เข็มข้าหลวงเดิม คุณหญิง เทศซาบซึ่งในพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ยิ่งนัก เมื่อใดมีทางที่จะ เผยพระเกียรติคุณได้เมื่อนั้นก็สรรเสริญออกมาให้ปรากฏถวายความนับถือเป็นครูในทางนาฏศิลป์ นอกไปจากถวายความนับถือในฐานะเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วยอีกโสดหนึ่ง คุณหญิงเทศ มีความภาคภูมิใจอย่างยิ่งที่ได้รับพระราชทานเข็มในวันพิธีไหว้ครูละครครั้งหนึ่ง การได้รับพระ- ราชทานเข็มนั้นเป็นเหตุให้คุณหญิงเทศกล้าครอบงำให้แก่ผู้เป็นศิษย์ไปจำนวนหนึ่งโดยแนใจว่า “จัญไรไม่กิน” เพราะตามคติทางนาฏศิลป์โบราณนั้น ต้องใช้ครูผู้ชายครอบ

คุณหญิงเทศออกจากราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ เนื่องด้วยการปรับงบประมาณแผ่นดินให้

สู่ดุลยภาพและได้กลับเข้ารับราชการอีกใน พ.ศ. ๒๔๗๐ หลังจากได้แสดงฝีมือให้ปรากฏในการรับแขกเมือง และแสดงถวายหน้าพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ มีพระบรมราชโองการให้เสนาบดีกระทรวงวังเรียกพระยานัฏกานูรักษ์ และคุณหญิงกลับเข้ารับราชการในกระทรวงวังในตำแหน่งผู้ฝึกละครหลวง

เมื่อครบเกษียณอายุราชการแล้ว คุณหญิงเทศก็ได้ทำงานในฐานะเป็นลูกจ้างวิสามัญ เพราะมีชื่อเสียงว่าเป็นครูผู้หนึ่งที่สอนการรำได้ทุกทางกล่าวคือ พระ ยักษ์ ลิง และแม่นางก็สอนได้ด้วย

ระหว่างที่ยังมีกำลังอยู่ไม่ว่าผู้ใดจะขอความช่วยเหลือในเรื่องฝึกซ้อมละคร หรือขอให้ออกความคิดเห็นแนะนำเรื่องใดที่เกี่ยวกับการละคร คุณหญิงเทศย่อมจะไม่ปฏิเสธเลย และไม่ยึดแต่แบบที่ตนถนัดอยู่แบบเดียว เช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ เกิดสงครามระหว่างไทยกับอินโดจีนของฝรั่งเศส ระหว่างที่แนวหน้ากำลังรบพุ่งกันอยู่นั้นพวกบรรดาศักดิ์คณะหนึ่งร่วมกันจัดการแสดงละครขึ้นที่หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เพื่อหาเงินส่งไปบำรุงขวัญทหารในแนวหน้า คุณหญิงเทศได้ร่วมกิจกรรมครั้งนี้ด้วยความเต็มใจทั้ง ๆ ที่อายุ ๖๒ ปีแล้ว โดยแสดงคู่กับหม่อมต่วน ซึ่งแสดงเป็นรจนาในเรื่องสังข์ทอง ตอนเสี่ยงพวงมาลัย การถ่ายทอดวิชาครั้งสุดท้ายถึงจะทำไมได้เต็มที่ก็ได้แต่ถ่ายทอดท่ารำของนางสุรปนาแก่ นางสาวอำพันทอง อมรวิสัยสรเดช ผู้เป็นหลาน ซึ่งรำสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ในงานฉลองพระชันษาครบ ๑๐๐ ปี ซึ่งทางรัฐบาลจัดขึ้น ณ พิพิธภัณฑสถาน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ จัดโดยเชื้อสายละคร ดึกดำบรรพ์แห่งวังบ้านหม้อ

ใน พ.ศ. ๒๕๐๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันทรงพระราชปรารภว่าท่ารำของละครไทยที่สำคัญ ๆ นั้นจะสูญเสียหมด เพราะผู้รู้ในวิชานี้นับวันแต่จะหมดตัวไปครั้นจะมีการถ่ายภาพยนตร์และต่อวิชาเอาไว้ ท่ารำที่สำคัญที่สุดในวิชาการละครของไทย คือท่าออกองค์พระพิราพ เป็นท่ารำที่ศักดิ์สิทธิ์ การถ่ายทอดวิชาผู้เป็นครูจะต้องพิจารณาเลือกเฟ้นศิษย์อย่างเข้มงวดไม่ต่อทำนุให้ง่าย ๆ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัยในทำนองกล่าวเป็นพิเศษตรัสถามหาตัวผู้รู้จากบรรดาศิลปิน ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช กราบบังคมทูลว่า นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ซึ่งรับราชการเป็นตำรวจหลวงอยู่ในปัจจุบันเป็นผู้ออกองค์พระพิราพได้ เพราะเคยได้รับครอบมาจากพระยานัฏกานูรักษ์ จึงมีพระบรมราชโองการให้หานายรงภักดี เข้าไปראถวายเพื่อบันทึกภาพไว้ นายรงภักดีกราบบังคมทูลว่า การออกองค์พระพิราพนี้ยังมีผู้รู้อยู่อีกคนหนึ่งเป็นชั้นครูคือ คุณหญิงเทศ นัฏกานูรักษ์ ถ้าได้คุณหญิงตรวจสอบด้วย “การออกองค์” ที่จะเก็บไว้เป็นแบบแผนจะสมบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คุณหญิงเทศเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันนั้นด้วย

ก่อนจะออกรำ นายรงภักดีได้มาหาคุณหญิงเทศเพื่อสอบถามทำให้แน่ใจก่อน เมื่อถึงวันรำถวาย คุณหญิงเทศได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอย่างใกล้ชิด ทรงพระกรุณาซักถามถึงเรื่องราวต่าง ๆ เวลานั้นคุณหญิงเทศชรามาก อายุได้ ๘๐ เศษ หูและตาไม่ค่อยดี ความจำก็เสื่อม

แต่เมื่อศิษย์จะได้มีโอกาสออกกองค์พระพิราพถวายตัวก็ลืมความเจ็บไข้ ความจำในศิลปะที่เปรียบเสมือนเป็นชีวิตของตนก็กลับแจ่มใส กราบบังคมทูลพระกรุณาด้วยความซึ้งซมตลอดจนให้ความช่วยเหลือแก่นายรงภักดีได้ถึงเสร็จงานเป็นที่ปลาบปลื้มแก่ตนเอง บุตรหลาน และศิษย์ทั้งหลาย

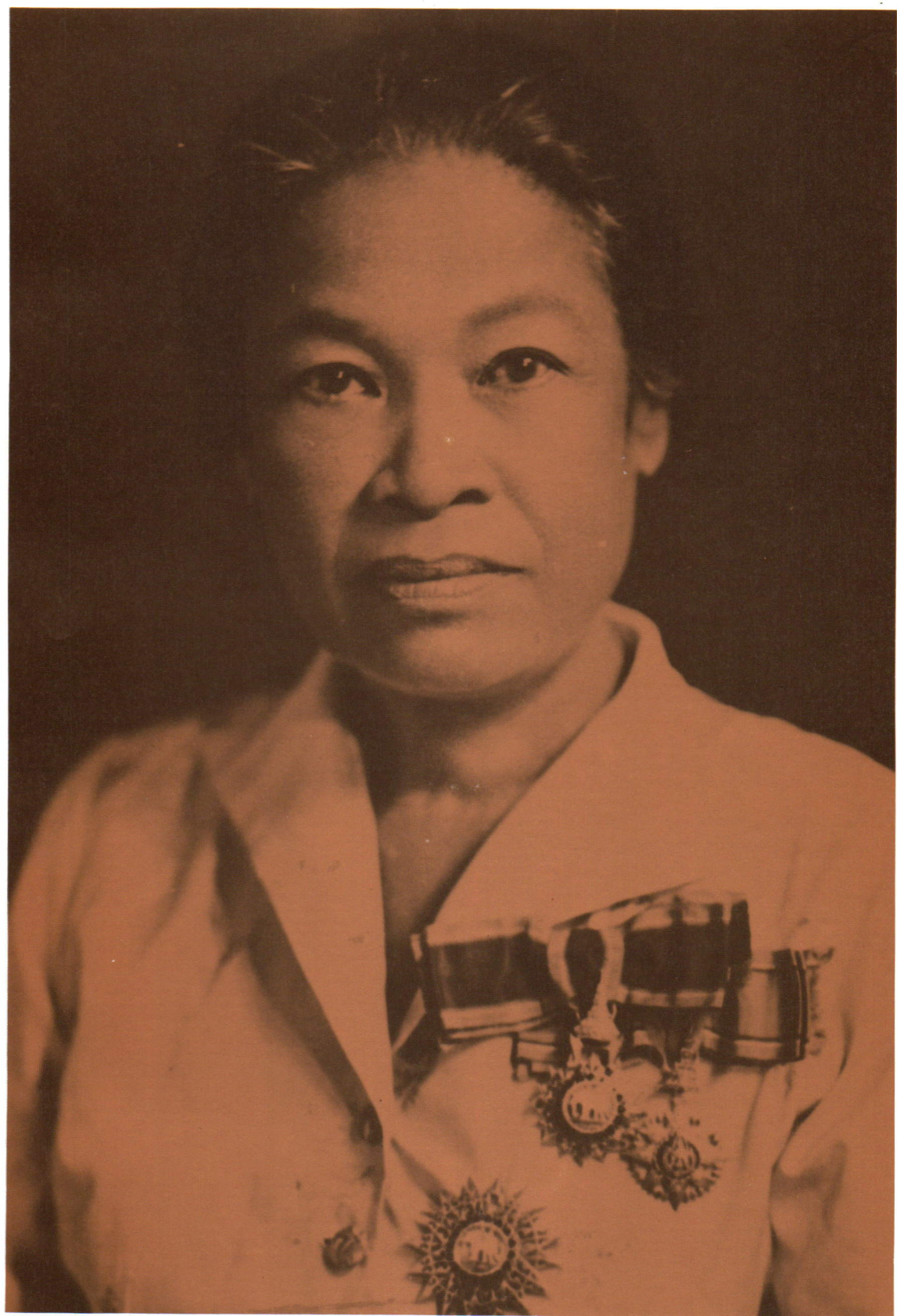
การได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในครั้งนั้น นับได้ว่าเป็นงานชิ้นสุดท้ายในวิชานาฏศิลป์ของคุณหญิงเทศ นักกานุกรักษ์ เพราะตั้งแต่นั้นมาก็ค่อย ๆ เสื่อมโทรมด้วยความชราไปที่ละน้อย ๆ จนถึงการป่วยในครั้งสุดท้ายและถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๐

บทความนี้เรียบเรียงจากประวัติคุณหญิงเทศ นักกานุกรักษ์ ซึ่งเขียนโดย ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ และนายสมภพ จันทรประภา พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพที่วัดธาตุทอง เมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๑

ออกอากาศ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๗

นางนิลรัตน์ บรรณสิทธิวรสาสน์

นางนิลรัตน์ บรรณสิทธิ์วรสาสน์

ศาสตราจารย์ พันตรีหญิง คุณหญิง ผะอบ โปชะกฤษณะ เรียบเรียง

ในวงการศึกษามัยก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง เมื่อกล่าวถึงนามครูนิลหรืออาจารย์นิล แล้วน้อยคนที่จะไม่รู้จัก เพราะครูนิลเริ่มเข้ารับราชการในโรงเรียนฝึกหัดครูสตรีกระทรวงธรรมการ (หรือกระทรวงศึกษาธิการในปัจจุบัน) เริ่มตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ คือโรงเรียนเบญจมราชาลัย จนได้รับมอบหมายให้เป็นครูใหญ่และต่อมาได้เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูสตรีอีก ๒ โรงเรียน ซึ่งอาจารย์นิลเป็นผู้บุกเบิกมาตั้งแต่ต้นคือโรงเรียนฝึกหัดครูเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์ และโรงเรียนฝึกหัดครูสวนสุนันทาวิทยาลัย ซึ่งได้รับการยกฐานะเป็นวิทยาลัยครูในปัจจุบันนี้ จึงนับได้ว่าเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในฝ่ายการศึกษาของสตรี

นางนิลรัตน์ บรรณสิทธิ์วรสาสน์ หรือที่คนส่วนมากรู้จักในนามของ ครูนิล เกิดในสกุลชาติบุญเกิด เมื่อวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ เป็นบุตรรองอำมาตย์เอกขุนพิชัยชาญฤทธิ์ เรียนจบชั้นมัธยมบริบูรณ์หญิง (ม. ๖) เมื่ออายุได้ ๑๕ ปี และเข้ารับราชการเป็นครูน้อยโรงเรียนเสาวภา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ และได้ย้ายมาเป็นครูน้อยโรงเรียนเบญจมราชาลัยในปีเดียวกัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ได้ทำการสมรสกับร้อยโท ผล คงศักดิ์ ซึ่งภายหลังได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์เป็นพันโท พระบรรณสิทธิ์วรสาสน์ เจ้ากรมเสมียนตราทหารบก (ตำแหน่งนี้ในปัจจุบันอัตราพลโท) อีก ๖ ปีต่อมา ได้รับการแต่งตั้งเป็นผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่โรงเรียนเบญจมราชาลัย คือ ม.จ. หญิงจันทรนิภา เทวกุล ซึ่งกระทรวงศึกษาธิการ ได้ขอประทานจาก ม.จ. หญิงพิจิตรจิราภา เทวกุล มาช่วยปรับปรุงโรงเรียนเบญจมราชาลัย ซึ่งเป็นโรงเรียนฝึกหัดครูสตรีแห่งเดียวในขณะนั้น

อาจารย์ใหญ่และผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่ต้องรับภาระหนักและสำคัญในการสอนและอบรมนักเรียนหญิงวัยรุ่นที่ทางราชการคัดเลือกมาจากจังหวัดต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักรเพื่อเตรียมตัวเป็นครูในเวลาต่อไป นักเรียนเหล่านั้นจากภูมิลำเนาของตนซึ่งมีความเป็นอยู่ต่าง ๆ กัน ครูนิลก็ได้ปฏิบัติงานที่ได้รับมอบหมายอย่างเต็มที่ด้วยความขยันขันแข็งและมีความรับผิดชอบสูง ประกอบกับได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดีจากสามีซึ่งเคยเป็นครูโรงเรียนนายร้อยมาก่อน จึงสามารถอยู่ดูแลนักเรียนที่อยู่ประจำโรงเรียนได้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ ม.จ. หญิงจันทรนิภา เทวกุล ประชวรไม่สามารถจะรับราชการต่อไปได้ ครูนิลได้รับการแต่งตั้งเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนเบญจมราชาลัยแทน

ในด้านการสอน ครูนิลเป็นครูที่สามารถในการสอนเป็นอย่างดี มีจิตวิทยาสูง แม้ว่าจะมีหน้าที่ในด้านบริหารแต่ก็ได้ละเลยการสอน ในขณะที่ปฏิบัติงานอยู่ที่โรงเรียนเบญจมราชาลัย ได้เป็นผู้สอนวิชาภาษาไทย ภูมิศาสตร์ ครูนิลมีวิธีสอนที่แยบยลทำให้นักเรียนสนุกสนานโดยใช้อุปกรณ์การสอน นอกจากนั้นยังสอนวิชาจรยาซึ่งเป็นการสอนที่ยากมาก เพราะเป็นนามธรรม และต้องอาศัยการปฏิบัติ ครูนิลก็มีวิธีสอนให้สนุกด้วยการแสดงและด้วยการใช้คำพูดซึ่งปัจจุบัน

เรียกว่าบาทบาทสมมุติ วิธีสอนแบบนี้สมัยนี้คงจะเห็นเป็นของธรรมดา แต่ถ้าคิดว่า ๕๐ กว่าปีมาแล้ว ก็นับได้ว่ารวดเร็วไปมาก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะครูนิลทำตนให้ใหม่อยู่เสมอใฝ่หาความรู้เพิ่มเติมดังจะเห็นได้จากการเริ่มต้นจากได้รับประกาศนียบัตรครูมูล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ จนได้รับประกาศนียบัตรครูมัธยมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ซึ่งนับเป็นรุ่นที่ ๓ ที่กระทรวงศึกษาธิการเปิดโอกาสให้ครูสตรีศึกษาต่อถึงขั้นประโยคครูมัธยม ครูนิลเป็นผู้ที่ได้คิดว่าต้องศึกษาและสอบพร้อมลูกศิษย์และถือคติ “ไม่มีใครแก่เกินเรียน” ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแนวความคิดในสมัยก่อน นับได้ว่าเป็นผู้เริ่มแรกเป็นตัวอย่างที่มีผลสืบทอดมาจนทุกวันนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ได้ประทานบ้านของพระยาแพทยพงศาฯ ซึ่งตั้งอยู่ที่ถนนประแจจีนหรือถนนเพชรบุรีในปัจจุบัน ทรงแสดงพระประสงค์จะให้เป็นโรงเรียนฝึกหัดครู กระทรวงศึกษาธิการจึงสั่งให้ย้ายนักเรียนฝึกหัดครูที่โรงเรียนเบญจมราชาลัยมาไว้ที่โรงเรียนใหม่นี้ทั้งหมด ครูนิล จึงได้รับมอบหมายให้มาเตรียมการจัดสถานที่ซึ่งเดิมเป็นบ้านที่พักอาศัยและมีได้ใช้ประโยชน์มานานให้กลายเป็นสถานที่เรียนและที่อยู่อาศัยสำหรับนักเรียนซึ่งต้องกิน นอน ที่โรงเรียนนับเป็นร้อย ๆ คน ทั้งสถานที่ตั้งของโรงเรียนใหม่นี้เมื่อสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองอยู่นอกเมืองนับว่าไกลมาก การไปมาก็กลำบากจากสะพานขาวมีรถประจำทางเพียงสายเดียว เรียกกันว่ารถเมล์ขาวนาน ๆ จะมาสักคัน บางครั้งคณะครูที่มาเตรียมการรวมทั้งอาจารย์ใหญ่ก็ต้องเดินไปจนถึงโรงเรียนใหม่ การดัดแปลงที่อยู่อาศัยให้เป็นโรงเรียนต้องพยายามใช้ให้ได้ประโยชน์และเหมาะสม ครูนิล ได้จัดให้ตึกใหญ่เป็นที่นอนสำหรับนักเรียน ตึกเล็กสำหรับครูผู้ดูแลนักเรียน ส่วนตึกเล็กริมประตูเป็นสำนักงาน ชั้นบนเป็นที่พักของอาจารย์ใหญ่และผู้ช่วย ใ้ชั้นประมาณเฉพาะอาคารเรียนเท่านั้นเป็นเรือนไม้สามชั้นใต้ถุนสูง ชิดไปทางหลังใช้เป็นที่เรียนชั้นล่างสุดสำหรับนักเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๕ ซึ่งเป็นชั้นต่ำสุดนั้นก็อาจแปรสภาพเป็นห้องประชุมนักเรียนได้เมื่อต้องการ การจัดสถานที่ให้เสร็จเรียบร้อยใช้การได้ในเวลารวดเร็ว ครูนิลก็สนองความประสงค์ของทางราชการได้ทันการที่จะเปิดสอนในปี พ.ศ. ๒๔๗๕

การที่โยกย้ายนักเรียนครูซึ่งมาเรียนเริ่มแรกมีตั้งแต่ชั้นมัธยมปีที่ ๕ ถึงมัธยมปีที่แปด นั้นก็เพราะผู้ที่จะเรียนวิชาครูได้ประกาศนียบัตรครูมูลได้ต้องจบวิชาสามัญมัธยมปีที่ ๕ ถ้าออกรับราชการได้รับพระราชทานเงินเดือน ๓๐ บาท ถ้าจบวิชาครูชั้นประกาศนียบัตรครูประถม ต้องจบวิชาสามัญชั้นมัธยมปีที่หก ได้รับเงินเดือน ๔๕ บาท ถ้าจบวิชาครูชั้นประกาศนียบัตรครูมัธยมต้องจบวิชาสามัญชั้นมัธยมปีที่แปด ได้รับเงินเดือน ๘๐ บาท นักเรียนครูที่มาเรียนนั้นมีทั้งนักเรียนทุนของจังหวัดต่าง ๆ และนักเรียนทุนส่วนตัวซึ่งอยู่ประจำและเข้าไปเียนกลับ ต่อมาจึงสร้างเรือนไม้เพิ่มเติมรับนักเรียนชั้นมัธยม ๔ ลงมาถึงชั้นประถม เพื่อให้นักเรียนครูได้ฝึกสอน ถ้าเทียบกับปัจจุบันนี้คงเป็นโรงเรียนสาธิต โรงเรียนนี้ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เชิญพระนามกรมและพระนามเดิมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นมาผนวกกัน

ตั้งชื่อว่า โรงเรียนฝึกหัดครูเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์ เมื่ออาจารย์นิลรัตน์ได้รับการแต่งตั้งเป็นอาจารย์ใหญ่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงต้องเป็นทั้งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูและครูใหญ่โรงเรียนสาธิตด้วย

ด้วยเหตุที่ต้องรับภาระหนักกว่าเดิม อาจารย์นิลก็มาอยู่ประจำที่โรงเรียนครั้งหนึ่ง ๆ เป็นเวลานาน ต้องจากครอบครัวมาดูแลนักเรียนซึ่งอาจารย์นิลถือเสมือนหนึ่งเป็นลูกที่ต้องดูแลเป็นจำนวนมาก ส่วนทางบ้านมีสามีและมารดาซึ่งเข้าใจดีในภาระหน้าที่ที่อาจารย์นิลทำเพื่อประโยชน์ส่วนใหญ่ อาจารย์นิลจึงมีกำลังใจที่จะทำหน้าที่ให้ดีที่สุดตามใจปรารถนา แต่น่าเสียดายที่อาจารย์นิลได้ทำหน้าที่นี้ได้เพียงปีเดียว สามีซึ่งเป็นพี่รักและเป็นกำลังใจอันยิ่งใหญ่ได้ถึงแก่กรรมฉับพลันด้วยโรคหัวใจวาย ยังความเศร้าโศกให้แก่อาจารย์นิลซึ่งมีอายุเพียง ๓๖ ปีอย่างใหญ่หลวง แต่แทนที่อาจารย์นิลจะท้อถอยในชีวิต กลับมุ่งมั่นที่จะรับภาระเลี้ยงดูครอบครัวซึ่งมีมารดาและบุตรธิดาซึ่งยังเล็กอยู่ถึง ๖ คน คนโตยังเรียนอยู่ชั้นมัธยม คนเล็กเพิ่งได้จบเศษและมีได้ยอหย่อนในการปฏิบัติหน้าที่ทางราชการแบบ “งานหลวงไม่ให้ขาด งานราษฎร์ไม่ให้เสีย” จนได้รับความเชื่อถือและความไว้วางใจในความสามารถจากผู้บังคับบัญชา ประจักษ์พยานก็คือได้รับคำสั่งให้ไปเตรียมการย้ายโรงเรียนฝึกหัดครูไปอยู่ที่สวนสุนันทา ซึ่งมีอาณาเขตกว้างใหญ่เพื่อขยายโรงเรียนฝึกหัดครูให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

สวนสุนันทาส่วนหนึ่งซึ่งกระทรวงศึกษาธิการ ได้รับพระราชทานนั้น มีอาณาบริเวณกว้างขวางมากมีตึกซึ่งเป็นที่ประทับของเจ้านายฝ่ายในและข้าหลวงถึง ๒๗ ตึก มีคลองเล็ก ๆ ภายในกำแพงด้านหน้ามีกำแพง ๒ ชั้น ด้านหน้ามีเนินสูงปลูกไม้ไทยนานาชนิด ใต้เนินเป็นอุโมงค์เก็บของ แต่ในขณะที่ได้รับมอบหมายให้เตรียมการนั้นสวนสุนันทาได้ถูกทิ้งรกร้างมานาน มีหญ้าขึ้นสูงท่วมหัวจนมองไม่เห็นตัวกัน บางครั้งคณะผู้เตรียมการต้องใช้วิธีทุบให้เสียงกันแบบเดินป่ากว่าจะจัดการได้สำเร็จต้องนึกภาพว่า อาจารย์นิล ต้องใช้พลังกาย พลังใจเพียงไร แต่อาจารย์นิลก็ทำได้สำเร็จสมความมุ่งหมายของทางราชการ เมื่อเรียบร้อยแล้วโรงเรียนฝึกหัดครูสวนสุนันทากลายเป็นสถานที่ที่ตื่นตาตื่นใจแก่ผู้ได้พบเห็น เพราะเดิมเป็นสถานที่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเป็นที่ประทับของพระมเหสีและเจ้านายฝ่ายใน ตึกต่าง ๆ ตลอดจนบริเวณจึงมีความงดงามตามแบบฉบับในสมัยนั้น โรงเรียนฝึกหัดครูสวนสุนันทาจึงนับว่าเป็นโรงเรียนสตรีที่ใหญ่ที่สุดและงดงามที่สุด

กระทรวงศึกษาธิการได้แต่งตั้งให้อาจารย์นิลเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูสวนสุนันทาวิทยาลัย ซึ่งเริ่มเปิดสอนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ โรงเรียนที่เปิดใหม่นี้มิได้เป็นแต่เพียงย้ายแผนกฝึกหัดครูจากโรงเรียนฝึกหัดครูเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์เท่านั้น แต่ยังเพิ่มแผนกสามัญชั้นเตรียมอุดมศึกษา (ก่อนที่จะมีโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา (พญาไท) ในพ.ศ. ๒๔๘๑)

เพราะกระทรวงศึกษาธิการมีคำสั่งให้ย้ายชั้นมัธยมปีที่เจ็ดและปีที่แปดทั้งแผนกภาษา (ศิลปะ) และแผนกวิทยาศาสตร์จากโรงเรียนเบญจมราชาลัย โรงเรียนสตรีวิทยาและแผนกเลขานุการจากโรงเรียนสตรีโชติเวช มาไว้ที่โรงเรียนฝึกหัดครูสวนสุนันทาวิทยาลัย โรงเรียนฝึกหัดครู

สวนสุนันทาวิทยาลัยจึงมีทั้งแผนกฝึกหัดครูและแผนกสามัญชั้นเตรียมอุดมศึกษา แยกออกเป็นสองสาย สายสามัญเมื่อจบมัธยมปีที่แปดแล้ว ก็ไปศึกษาชั้นมหาวิทยาลัยต่อไปหรือจะเรียนต่ออีก ๑ ปี ตามหลักสูตรใหม่ของสายฝึกหัดครูแต่ผู้ที่จบชั้นมัธยมปีที่หกแล้ว ต้องเรียนต่ออีกสามปี จะได้ประกาศนียบัตรครูประถม

โรงเรียนฝึกหัดครูสวนสุนันทาที่ตั้งใหม่นี้มิใช่เป็นโรงเรียนที่ใหญ่แต่อาณาบริเวณ ยังเป็นที่รวมนักเรียนและครูอาจารย์สายสามัญจาก ๓ โรงเรียนส่วนกลาง แผนกเลขานุการจากโรงเรียนสตรีโชติเวชและแผนกฝึกหัดครูซึ่งมีทั้งนักเรียนประจำและเข้ามาเย็นกลับ จำนวนนักเรียนเป็นพันครู อาจารย์สาขาวิชาต่าง ๆ นับร้อย ต่างกันทั้งชาติวุฒิ คุณวุฒิ วัยวุฒิและนิสัยใจคอ อาจารย์นิลก็สามารถปกครอง ให้ครูอาจารย์เหล่านั้นยกย่องนับถือ โดยยึดหลักพรหมวิหารสี่ เอื้ออาทรทั้งในเรื่องการงานและส่วนตัว มีวิธีการพูดที่ไพเราะอ่อนโยน โน้มน้าวจิตใจให้นิมนับถือร่วมมือร่วมใจปฏิบัติงานอย่างแข็งขัน สำหรับนักเรียนก็มีวิธีสอนและอบรมอย่างนุ่มนวล ผู้ที่จบการศึกษาไปรุ่นแล้วรุ่นเล่าได้พยายามนำหลักการที่ได้รับการสอนและอบรมพาไปปฏิบัติได้รับผลสำเร็จเป็นบุคคลสำคัญในวงการศึกษทั้งในด้านบริหารและด้านวิชาการก็มากหลายเช่น รองปลัดกระทรวง อธิบดี อธิการวิทยาลัย ศาสตราจารย์ในมหาวิทยาลัย ฯลฯ

อาจารย์นิล นอกจากจะมีความสามารถในการบริหารและการสอนวิชาสามัญแล้ว ยังมีความสามารถในการเรียนและการช่างด้วย ในขณะที่เป็นครูใหญ่และอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูนั้นก็ได้ฝึกหัดนักเรียนเป็นส่วนตัวให้มีความสามารถในการช่าง เย็บ ปัก ถัก ร้อยและการปรุงอาหาร โดยใช้เวลานอกเวลาเรียนสุดแต่ใครสมัครใจเพราะเป็นการเรียนเพิ่มเติมแบบเสริมหลักสูตรเพื่อให้นักเรียนฝึกหัดครูเป็นกุลสตรีโดยสมบูรณ์และนำไปสอนนักเรียนของตนต่อไป อาจารย์นิลได้เขียนตำรับตำรา เกี่ยวกับหลักการครองเรือน การปรุงอาหาร การถนอมอาหาร ก็มีมาก แต่สมัยนั้นไม่มีการพิมพ์กันแพร่หลาย อย่างในปัจจุบันนี้ ประจักษ์พยานในเรื่องนี้ก็คือกระทรวงศึกษาธิการ ได้แต่งตั้งให้เป็นผู้รักษาราชการ อาจารย์ใหญ่โรงเรียนการเรือน ซึ่งเพิ่งตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ได้ปฏิบัติงานอยู่ระยะหนึ่ง จนมีผู้มารับตำแหน่งแล้ว จึงปฏิบัติหน้าที่อาจารย์โรงเรียนฝึกหัดครูเพชรบุรีแต่เพียงตำแหน่งเดียว น่าจะถือได้ว่าอาจารย์นิลเป็นผู้บุกเบิกสำคัญคนหนึ่งของโรงเรียนการเรือนซึ่งบัดนี้ได้รับวิทยฐานะเป็นวิทยาลัยครูสวนดุสิต

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ รัฐบาลได้ตั้งสถาบันวัฒนธรรมแห่งชาติขึ้นและได้ขอตัวอาจารย์นิลไปเป็นผู้ช่วยประธานสำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิงคือท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม อาจารย์นิลได้รับมอบหมายหน้าที่ควบคุมงานสายต่าง ๆ ซึ่งสภาวัฒนธรรมได้จัดตั้งขึ้น เป็นสายงานใหญ่ ๔ สายคือ สถานศึกษาสังคมสงเคราะห์ รับผู้ที่จบปริญญาตรีมาแล้ว มีหลักสูตร ๑ ปี ศึกษาวิชาการสังคมสงเคราะห์เพื่อแก้ปัญหาให้ถูกทาง งานเผยแพร่วัฒนธรรมทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค สโมสรวัฒนธรรมหญิงและกำลังจะตั้งโรงเรียนกำพร้าสงครามก็เปลี่ยนรัฐบาล แม้ว่างานจะมีหลายแผนกและมีแขนงเล็กอีกมาก แต่ด้วยความสามารถงานก็ดำเนินไปด้วยดี ในขณะที่

ที่รับราชการอยู่ที่สำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิงนี้เอง อาจารย์นิลก็ได้เปลี่ยนชื่อตามรัฐธรรมนูญว่า “นิลรัตน์” เพื่อให้แสดงว่าเป็นเพศหญิง เป็นนามที่มีความหมายเหมาะสมกับอาจารย์นิลผู้มีรูปร่างไม่งดงาม แต่มีความสามารถหลายประการ

อาจารย์นิลรัตน์ได้กลับไปรับราชการเป็นอาจารย์ประจำกรมสามัญศึกษาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘ ปีที่สงครามโลกครั้งที่สองยุติลง แต่ก็ยังช่วยงานเป็นกรรมการของสภาวัฒนธรรม อาจารย์นิลรัตน์ได้กลับไปปฏิบัติหน้าที่อาจารย์ใหญ่โรงเรียนเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์จนถึง พ.ศ. ๒๔๙๕ ก็เริ่มป่วยด้วยโรคต่อมไทรอยอักเสบเรื้อรัง จึงลาออกจากราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗

อาจารย์นิลรัตน์ มุ่งมั่นในการทำราชการมิได้เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย มีสมรรถภาพในการทำงานสูง ได้รับการยกย่องและนับถืออย่างสูงจากทางราชการ ไม่ว่าจะเป็นงานสำคัญที่เหมาะสมแก่สตรีชั้นใดเกิดขึ้นใหม่ จะได้รับแต่งตั้งให้ปฏิบัติงานนั้นหรือร่วมปฏิบัติงานนั้นเสมอ แต่งานที่สำคัญยิ่งในชีวิตรของอาจารย์นิลรัตน์ ที่ประสบความสำเร็จอย่างกว้างขวางก็คือได้วางรากฐานการศึกษาไว้เป็นแบบฉบับสำหรับผู้ที่ดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูเป็นอย่างดี ซึ่งบัดนี้โรงเรียนฝึกหัดครูได้เปลี่ยนฐานะเป็นวิทยาลัยครู อาจารย์นิลรัตน์ได้ทำหน้าที่ครูของครูได้อย่างแท้จริง เป็นข้าราชการสตรีคนแรกที่ได้เป็นข้าราชการชั้นเอกเมื่อ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๗ และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทวีติยาภรณ์ช้างเผือก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ ซึ่งนับว่าเป็นชั้นสูงมากสำหรับสตรีที่ได้ด้วยความสามารถของตนเองในการปฏิบัติหน้าที่โดยแท้

แม้ว่าอาจารย์นิลรัตน์ จะประสบความสำเร็จในการงานอย่างที่จะหาใครเทียบได้ยาก แต่อาจารย์นิลรัตน์ก็ปฏิบัติหน้าที่กุลสตรีอย่างเพียบพร้อมอย่างหาที่ติมิได้ ในฐานะบุตรก็เป็นผู้ที่มีความกตัญญูตเวทีต่อบิดามารดา ปฏิบัติและให้ความสุขจนชีวิตหาไม่ เมื่อรับราชการอยู่ที่โรงเรียนฝึกหัดครูสวนสุนันทาวิทยาลัย ทางราชการจัดบ้านพักให้อยู่ระหว่างกำแพงสองชั้น เพื่อสะดวกในการดูแลโรงเรียนอันกว้างใหญ่และมีนักเรียนประจำ อาจารย์นิลรัตน์ก็ได้พามารดาซึ่งชรามากแล้วไปอยู่ด้วย เพราะเห็นว่าบ้านอยู่นอกเขตกำแพงชั้นในและจะได้ปฏิบัติมารดาได้ด้วย ในฐานะภรรยาที่เป็นภรรยาที่มีคุณสมบัติสมเป็นภรรยาที่ดี ผู้ที่พบเห็นก็ชื่นชมในชีวิตครอบครัวที่ประสบความสำเร็จทั้งในด้านความรักความเข้าใจกันเป็นอันดีและความเจริญในชีวิตการทำงาน เมื่อสามีจากไปอย่างฉับพลัน ในขณะที่กำลังเจริญรุ่งเรืองในหน้าที่ราชการได้ดำรงตำแหน่งเป็นถึงเจ้ากรมเสมียนตราทหารบก (ตำแหน่งนี้ในปัจจุบันอัตราพลโท) ในขณะที่อายุเพิ่งจะ ๔๐ ปี อาจารย์นิลเองก็กำลังดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูซึ่งนับว่ามีอายุน้อยมากสำหรับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในสมัยนั้นการขาดคู่คิดโดยมิได้เตรียมตัวเตรียมใจมาก่อนเลยและจะต้องรับภาระเป็นทั้งพ่อและแม่ของลูก ๖ คนกลับทำให้อาจารย์เข้มแข็งในการปฏิบัติงานเพื่อเป็นหลักของลูก ๆ ต่อไปทั้งยังฝึกลูกอบรมให้เป็นคนดีทั้งกายและใจ ตามธรรมดาการสอนและอบรมลูกของตนเองนั้นยากกว่าการสอนลูกคนอื่น เพราะอดที่จะมีอคติไม่ได้ แต่อาจารย์นิลก็มีความเข้มแข็ง มิได้รักลูกจนหลง ผลักเป็นที่น่าภาคภูมิใจ ทุกคนได้รับปริญญาชั้นสูงและดำรงตำแหน่งสำคัญในราชการ

บุตรชายคนโต สืบทอดบิดาเป็นนายทหารและสืบทอดมารดาในเรื่องรับผิดชอบด้านการศึกษา ตำแหน่งสุดท้ายพลโทเจ้ากรมยุทธศึกษาทหารบก บุตรชายผู้สืบสกุล “คงศักดิ์” อีกคนหนึ่ง ก็ได้เป็นเอกอัครราชทูตหลายประเทศ บุตรหญิงก็ได้เป็นผู้มีชื่อเสียงในวงการครูและแพทย์และนักวิทยาศาสตร์ อาทิ เป็นรองอธิบดี ผู้อำนวยการโรงพยาบาลฯ ถ้าอาจารย์นิลรัตน์ยังมีชีวิตอยู่จนบัดนี้คงจะได้รับเกียรติเป็น “แม่ตัวอย่าง” ใน “วันแม่” เป็นแน่

เมื่ออาจารย์นิลรัตน์ ลาออกจากการแล้วก็ยังไมยอมห่างจากชีวิตครู ได้ทำหน้าที่ครูทางอ้อม โดยบริจาคเงินจำนวนหนึ่งหมื่นหกพันบาท ซึ่งมีค่ามากในสมัยนั้นให้แก่โรงเรียนเพชรบุรี-วิทยาลัยกรรม และวิทยาลัยครูสวนสุนันทา แห่งละ ๒ ปีสลับกันไปวางระเบียบของการรับทุนนั้นต่างจากระเบียบอื่น โดยแบ่งออกเป็น ๕ แขนง ผู้ที่ได้รับทุนปีละห้าคนตามเงื่อนไขเมื่อสำเร็จมาแล้วภาคภูมิใจได้ว่าจะเป็นผู้ทำประโยชน์ได้อย่างแท้จริง เงื่อนไขที่อาจารย์นิลรัตน์วางไว้ไม่ได้สนับสนุนผู้เรียนดีแต่ยากจนเท่านั้น อาจารย์มองเห็นการณ์ไกลแบบสายตาคู จึงเพิ่มเงื่อนไขผู้ที่ได้รับทุนเป็น

๑. ให้แก่นักเรียน ป.กศ. หรือ ป.กศ. สูงชั้นปีที่ ๒ ที่เรียนดีเยี่ยมโดยพิจารณาจากผลการสอบปีที่ ๑ ตลอดทั้งปี

๒. ให้แก่นักเรียนฝึกหัดครูที่มีความประพฤติเป็นแบบอย่างอันดี

๓. ให้แก่นักเรียนฝึกหัดครูที่ช่วยเหลือกิจการส่วนรวมดียิ่ง

๔. ให้แก่นักเรียนฝึกหัดครูที่น่าเกียรติและชื่อเสียงมาสู่สถานศึกษา

อาจารย์นิลรัตน์ เป็นผู้ที่มึจิตใจเป็นครูแท้ มองเห็นว่าบ้านเมืองต้องการผู้ที่มีได้มีความสามารถในทางวิชาการเท่านั้น ต้องมีผู้ที่มีความประพฤติเรียบร้อย จิตใจงามเห็นประโยชน์ส่วนรวมเป็นใหญ่ สังคมจึงจะเป็นสุข อาจารย์นิลรัตน์เองก็ได้ปฏิบัติตนได้ครบถ้วนสมกับที่ได้รับการยกย่องจากวงการศึกษว่าเป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่งในวงการการศึกษาของเมืองไทย

ในด้านส่วนตัว อาจารย์นิลรัตน์เป็นที่รักและเคารพของศิษยานุศิษย์ ซึ่งอยู่ในจังหวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศ เป็นที่ยกย่องนับถือของผู้ได้บังคับบัญชา เป็นที่พึงพาทางใจของบรรดาญาติมิตรผู้ใกล้ชิดสนิทสนม เป็นบุตรที่ดีของบิดามารดา ภรรยาที่ดีของสามี มารดาที่ประเสริฐของบุตร เป็นตัวอย่างที่ดีของบรรดาข้าราชการ อาจารย์นิลรัตน์เป็นผู้ที่เพียบพร้อมไปด้วยคุณงามความดีที่น้อยคนจะปฏิบัติได้ อาจารย์นิลรัตน์ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นเวลาล่วงเลยมาเป็นเวลานานปีแล้ว แต่นามของท่านยังปรากฏอยู่ในวงการการศึกษาของไทยตลอดมา

หม่อมศรีพรหมา กฤดากร

หม่อมศรีพรหมา กฤดากร

นายประพัฒน์ ตริณรงค์ เรียบเรียง

วันนี้ขอเสนอชีวประวัติและผลงานของสตรีไทยคนหนึ่ง ซึ่งมีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับการเกษตรของไทยในระยะเวลาที่เรียกว่า “เริ่มการเกษตรแผนใหม่ในประเทศไทย” คือ หม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา หม่อมของ ม.จ. สัทธิพร กฤดากร นักเกษตรไทยผู้ทรงได้รับรางวัลรามอน แม็กไซไซ ทางด้านบริการสาธารณะประจำปี ค.ศ. ๑๙๖๗ (พ.ศ. ๒๕๑๐) สาขาพัฒนาการเกษตรแผนใหม่ โดยมีประกาศของมูลนิธิรามอนแม็กไซไซ แห่งสาธารณรัฐฟิลิปปินส์ ยกย่องพระเกียรติคุณท่านให้เป็น “บิดาแห่งการเกษตรแผนใหม่ในประเทศไทย” ความสำเร็จของงานด้านเกษตรกรรมของ ม.จ. สัทธิพร กฤดากร ดังกล่าวนั้นหม่อมศรีพรหมาผู้เป็นหม่อมได้มีส่วนเกี่ยวข้องหรือมีบทบาทอย่างสำคัญร่วมอยู่ด้วยตั้งแต่ต้น ดังข้อความตอนหนึ่งในหนังสือพิมพ์กสิกร ซึ่งพระประกาศสหกรณ์ อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรสมัยหนึ่งกล่าวถึง ม.จ. สัทธิพร กฤดากร ว่าทรงอุทิศพระองค์และทุ่มเทชีวิตจิตใจให้การเกษตรแผนใหม่ของประเทศไทยอย่างแท้จริง และในการนี้ หม่อมศรีพรหมา กฤดากร ซายาคู่ทุกข์คู่ยากผู้มีความรู้ความชำนาญอย่างดีในการเพาะปลูกพืชผักและการถนอมอาหารได้มีส่วนช่วยเหลือและได้สนับสนุนในการปลูกพืชทั้งในด้านกำลังใจและกำลังความคิด ตั้งแต่แรกตลอดมา

หม่อมศรีพรหมา กฤดากร เป็นธิดาของพระเจ้าสุริยวงศ์ผริตเดช (เจ้าสุริยะ ณ น่าน) ผู้ครองนครน่าน และเจ้าแม่ศรีคำ เกิดเมื่อวันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ พระเจ้าสุริยวงศ์ผริตเดชเป็นเจ้าประเทศราชของไทยที่มีเกียรติยศสูงกว่าเจ้าผู้ครองนครในฐานะประเทศราชโดยทั่วไป เพราะได้รับสถาปนาให้เป็น พระเจ้า อันเป็นเกียรติยศสูงส่งที่มีเพียงน้อยราย ทั้งนี้ก็โดยพระมหากรุณาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราชเจ้า ที่ทรงหยั่งทราบถึงความจงรักภักดีอันสุจริตมิได้คิดเป็นอย่างอื่น เช่น ไม่ยอมร่วมมือกับเจ้าผู้ครองนครอื่นบางองค์ที่มาชักชวนให้ก่อการกำเริบแข็งเมือง และเมื่อเกิดศึกฮ่อยกกำลังเข้ามารุกรานก็เกณฑ์ทัพคนน่านเข้าช่วยกองทัพที่ส่งจากกรุงเทพมหานครขึ้นไปปราบอย่างเข้มแข็ง ตลอดจนเมื่อมีการปรับปรุงการปกครองประเทศให้เป็นไปตามแบบใหม่ก็ร่วมมือด้วยเป็นอย่างดี

เมื่อเจ้าศรีพรหมา มีอายุได้ ๓ ปีเศษ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้ทรงส่งพระยามหิบาลบริรักษ์ (สวสดี ภูมิตน์) ขณะนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นพระพรหมสุรินทร์ ขึ้นไปกำกับราชการเมืองน่าน โดยมีพระประสงค์ให้ช่วยแก้ปัญหาการต่างประเทศเป็นหลักใหญ่เพราะขณะนั้นมีมหาอำนาจต่างชาติขยายอิทธิพลเข้ามาโดยรอบพระราชอาณาเขต และให้ช่วยงานบริหารบ้านเมืองตามแผนที่ทรงปรับปรุงใหม่ พระยามหิบาลบริรักษ์ กับคุณหญิงอ้น ภรรยาของท่านขึ้นไปรับราชการไม่นานนัก เกิดรักใคร่เมตตาเจ้าศรีพรหมามากจนถึงกล่าวขอเป็นบุตรบุญธรรม เพราะตนไม่มีบุตรธิดา พระเจ้าสุริยวงศ์ผริตเดชก็โปรดอนุญาติให้ด้วยความยินดี

การเป็นบุตรบุญธรรมของพระยามหิบาลบริรักษ์ และคุณหญิงทำให้เจ้าศรีพรหมาได้ศึกษาภาษาไทย โดยใช้หนังสือมูลบทบรรพกิจ เล่ม ๑ เป็นตำราเรียนเบื้องต้น คุณหญิงเป็นผู้สอน จากนั้นก็ติดตามพระยามหิบาลบริรักษ์และคุณหญิง ไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคเหนือ ในเวลาที่ท่านทั้งสองไปตรวจราชการ บางครั้งก็ลงมากรุงเทพมหานคร จนกระทั่งพระยามหิบาลบริรักษ์ย้ายลงมาเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดชลบุรี เจ้าศรีพรหมาจึงจากเมืองน่านลงมาอยู่โรงเรียนสุนันทาลัย ซึ่งเป็นโรงเรียนกึ่งนอนสตรีแห่งแรกของรัฐบาลในกรุงเทพมหานคร จะไปอยู่ที่ชลบุรีบ้างเป็นครั้งคราว

ที่โรงเรียนสุนันทาลัย เจ้าศรีพรหมาได้เรียนทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ เพราะสถานศึกษาแห่งนี้มีหม่อมชาวอังกฤษและครูไทยที่สำเร็จการศึกษาจากอังกฤษเป็นครู แต่ก็เรียนอยู่เพียง ๕ เดือน ก็ย้ายไปเข้าเรียนในโรงเรียนวังหลังของหม่อมไคลด มิชชันนารีอเมริกัน โรงเรียนแห่งนี้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนวัฒนาวิทยาลัยในภายหลัง แต่เรียนอยู่เพียง ๘ เดือนเศษ ต้องเปลี่ยนที่เรียนอีก เพราะพระยามหิบาลบริรักษ์ได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปเป็นอัครราชทูตประจำ ณ กรุงเซนต์ปีเตอส์เบิร์ก ประเทศรัสเซีย และเป็นพระอภิบาลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ขณะดำรงอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จไปทรงศึกษาวิชาทหาร ณ ประเทศรัสเซีย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒

ก่อนออกเดินทางไปประจำอยู่ ณ กรุงเซนต์ปีเตอส์เบิร์ก คุณหญิง ผู้เป็นแม่ได้นำเจ้าศรีพรหมาเข้าไปถวายตัวต่อสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี เพราะไม่อาจนำไปต่างประเทศด้วยได้ด้วยเกรงจะทนความหนาวไม่ไหว ขณะนั้นเจ้าศรีพรหมามีอายุเพียง ๕ ปี จึงต้องศึกษาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง จนกระทั่งมีอายุได้ ๑๒ ปี พระยามหิบาลบริรักษ์และคุณหญิงได้กราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตนำเจ้าศรีพรหมาไปยังประเทศรัสเซีย เพราะทนความคิดถึงไม่ไหว เจ้าศรีพรหมาไปอยู่ประเทศรัสเซีย ได้เรียนภาษาอังกฤษที่สถานทูต โดยมีครูชาวต่างประเทศรับจ้างมาสอนให้ แต่คงเรียนได้เพียงปีเศษคุณหญิงล้มป่วยต้องเดินทางกลับประเทศไทย แต่เมื่อผ่านประเทศอังกฤษ คุณหญิงพักอยู่ ๖ เดือน เจ้าศรีพรหมาจึงได้ถือโอกาสนั้นเรียนภาษาอังกฤษเพิ่มเติมอีก

ครั้นกลับมาถึงประเทศไทยแล้ว เจ้าศรีพรหมาได้เข้าเฝ้าและกลับเข้ารับราชการในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ต่อไปตามเดิม เมื่อสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี เสด็จแปรพระราชฐานไปประทับ ณ พระราชวังพญาไท เจ้าศรีพรหมาได้โดยเสด็จด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาตรัสขอเจ้าศรีพรหมา แต่สมเด็จพระบรมราชชนนี จัดงานสมรสพระราชทานกับ ม.จ. สิทธีพร กฤดากร (อธิบดีกรมฝิ่น) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ต่อมาอีก ๓ ปี คือ พ.ศ. ๒๔๖๓ ม.จ. สิทธีพร กฤดากร ก็ทรงขอลาออกจากราชการ เพื่อทรงประกอบอาชีพส่วนพระองค์ในทางเกษตรกรรม และทรง

พาหม่อมศรีพรหมากับครอบครัวออกจากกรุงเทพมหานครไปอยู่ที่ตำบลบางเปิด อำเภอบางสะพาน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ อันเป็นที่ดินของหม่อมศรีพรหมซึ่งเป็นมรดกที่ได้รับจากพระยามหิบาล-บริรักษ์และคุณหญิง

หม่อมศรีพรหมได้เล่าถึงการตัดสินใจที่ออกไปอยู่ที่ตำบลบางเปิดไว้ในเรื่อง “ชีวิตและหน้าที่ของสตรีที่ฟาร์มสมัยใหม่” ว่า “ข้าพเจ้าเห็นพ้องด้วยกับหม่อมเจ้าสิทธิพรในข้อที่ว่า วันหนึ่งไทยหนุ่มช่างหน้าจะต้องหันมาทำกสิกรรมเป็นทางเลี้ยงชีพกันเป็นพื้น.....ความคิดอันนี้บังเกิดขึ้นเมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๕ หม่อมเจ้าสิทธิพร ยังรับราชการอยู่ ขณะนั้นเรามีบุตรชายคนหนึ่งที่จะต้องนึกถึง ว่าอีก ๒๐ ปีข้างหน้า เขาก็จะเป็นหนุ่มใหญ่ เราจะทำอะไรกับเขา เขาจะเป็นเจ้าของสวนนา หรือบ้านก็ได้ เพราะเราไม่มีของเหล่านี้ เขาจะรับจำนำกินดอกเบี้ยยก็ได้ เพราะเงินนอนเราไม่มี ทุกวันนี้อาศัยเงินรัฐบาลเลี้ยงชีพอยู่ถึงแม้จะมากก็เป็นหนทางที่บุตรหรือภรรยาจะสืบต่อไม่ได้ เขาจะเป็นข้าราชการหรือโอกาสนั้นก็น้อยเต็มที่.....เขาจำเป็นจะต้องเลี้ยงชีพทางอื่นอยู่เอง และในอาชีพทั้งหลายเราพอใจจะให้บุตรของเราเป็นกสิกรมากกว่าอื่น เพราะเหตุว่ากสิกรรมเป็นอาชีพที่ไม่ต้องแก่งแย่งใคร ทั้งเป็นอิสระไม่มีใครให้ร้ายให้ฉ้อโกงจากตัวของตัวทำได้โดยสติปัญญา น้ำพักน้ำแรง แต่ต้องเป็นกสิกรรมสมัยใหม่จึงจะพอเอาตัวรอด กสิกรรมชนิดนี้แม้จะแพร่หลายเกือบทั่วโลกแล้ว แต่ยังเป็นของใหม่ในเมืองเรา และเราผู้อยากให้บุตรของเราหาเลี้ยงชีพในทางนี้จำเป็นต้องเป็นผู้นำทางให้เขาก่อน ถ้าการที่คิดอยู่นี้เป็นผลสำเร็จไปไม่ช้าแต่บุตรของเราเท่านั้นจะได้รับผล ไทยหนุ่มอีกมากมายซึ่งจะทวีจำนวนขึ้นไม่ใช่น้อยก็จะได้รับผลด้วย เพราะเหตุนี้เราจึงปลงใจว่าจะออกไปทำฟาร์มที่เรียกว่า ทั้งบ้านและไร่นา”

ความสำเร็จของงานทั้งของ ม.จ. สิทธิพร กฤดากร และหม่อมศรีพรหม ในการสร้างเกษตรแผนใหม่นับได้ว่าเป็นผลสำเร็จอย่างงดงาม เพราะพื้นที่อันเป็นเนินหญ้าโดยมาก ต่ำบ้าง สูงบ้าง ต้นไม้ใหญ่ถูกไฟไหม้หมดเพราะพายุ เหลือแต่ตอน้อยใหญ่และหญ้าที่ขึ้นอยู่ พอถึงหน้าแล้งก็ถูกไฟไหม้ทุกปี มีลำห้วยอยู่ ๒ แห่ง ตามลำห้วยมีป่าไม้เบญจพรรณเต็มไปด้วยสัตว์ป่า เช่น กวาง อีเก้ง หมูป่า เสือ และนกนานาชนิด เพียง ๕ ปี พื้นที่อันเป็นธรรมชาติดังกล่าวนั้นก็ปรากฏผลดังที่พระช่วงเกษตรศิลปการอดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรธิการเขียนไว้ในเรื่องบางเปิดกับหนังสือพิมพ์กสิกร เล่าเรื่องที่ได้ไปบางเปิด หรือที่หม่อมศรีพรหมเรียกว่า “ทั้งบ้านทั้งไร่นา” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ว่า “ฟาร์มบางเปิดเป็นฟาร์มแห่งแรกในประเทศไทยที่ปลูกพืชคลุมต่าง ๆ ด้วยการปลูกหมุนเวียนในที่ดินแห่งเดียว ต่างกับปลูกพืชตอนในสมัยนั้น ซึ่งส่วนมากปลูกในไร่เลื่อนลอย และเป็นแห่งแรกที่ได้ทำการอนุรักษ์ดินไม่ให้หน้าดินถูกชะล้างไปโดยการปลูกมะพร้าวไว้ตามขอบแปลงเป็นแถวยาวโค้งไปตามความสูงต่ำของระดับพื้นดิน เป็นการเริ่มงานอนุรักษ์ดินที่แท้จริงเป็นแห่งแรกที่ได้สั่งพันธุ์ปศุสัตว์โดยเฉพาะไก่และสุกรมาเลี้ยงเป็นการค้าเป็นแห่งแรกที่ได้นำพันธุ์แดงโมจากสหรัฐอเมริกามาปลูกจำหน่ายจนมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันดีในนามของแดงโมบางเปิดและเป็นแห่งแรกที่ได้ทดลองผลิตยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนียที่

ปมด้วยความร้อน ถั่วลิสงที่ปลูกในฟาร์มก็เป็นถั่วชนิดฝักป้อม ไข่ปลูกด้วยเครื่องจักรและเข้าเครื่องสำหรับกะเทาะเปลือกได้สะดวกดี ข้าวโพดที่ปลูกเป็นพันธุ์ที่ส่งมาจากต่างประเทศใช้เมล็ดเลี้ยงสัตว์ และตัดต้นกลบดินเป็นปุ๋ยพืชสดเพื่อบำรุงดินให้อุดมสมบูรณ์สำหรับพืชอื่น ๆ ต่อไปเครื่องมือแทบทุกอย่างทำจากต่างประเทศ ซึ่งเหมาะแก่พื้นที่ คนงานเป็นพวกชาวบ้านป่านั่นเองทั้งสิ้น”

นอกจากลงทุนลงแรงสร้างฟาร์มบางเปิดให้เจริญก้าวหน้าตามหลักเกษตรแผนใหม่แล้ว ม.จ. สิทธีพร กฤดากร ยังทรงออกหนังสือพิมพ์รายเดือนชื่อ กลสิกร ขึ้นเผยแพร่วรรณกรรม หม่อมศรีพรหมาเป็นผู้เขียนบทความเรื่องการเก็บรักษาอาหารที่เป็นการทำจริง ๆ และเรื่องชีวิตและหน้าที่ของสตรีที่ฟาร์มสมัยใหม่ หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ออกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ทรงพอพระราชหฤทัย และเพื่อความมั่นคงของหนังสือพิมพ์ฉบับนี้ ได้ทรงช่วยเหลือโดยใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์รับหนังสือเป็นจำนวน ๑,๐๐๐ เล่มทุกฉบับในราคาต้นทุนค่าพิมพ์ แล้วแจกจ่ายไปตามโรงเรียนรัฐบาลทุกแห่ง หนังสือพิมพ์ฉบับนี้รัฐบาลได้รับไว้เป็นหนังสือของกรมตรวจกลสิกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕ และยังยืนมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ยิ่งกว่านั้นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ยังได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเยี่ยมที่ฟาร์มเป็นการส่วนพระองค์อีกด้วย

ความสำเร็จของงานด้านเกษตรแผนใหม่ ของ ม.จ. สิทธีพร กฤดากรและหม่อมศรีพรหมาเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปดังกล่าวนำแล้ว แต่วิถีชีวิตของนักเกษตรแผนใหม่คู่นี้ขึ้นลงอย่างน่าพิจารณาและเป็นไปอย่างที่พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรตรัสถึงหม่อมศรีพรหมากับ ม.จ. สิทธีพร กฤดากร ว่า “อยู่กินร่วมทุกข์ร่วมสุขด้วยกันมาตราบนานถึงวันที่ท่านถึงชีพิตักษัย” ม.จ. สิทธีพร กฤดากรมีพระชันษาถึง ๘๘ ปี หม่อมศรีพรหมามีชีวิตร่วมทุกข์ร่วมสุขกับท่านเป็นเวลา ๔๐ ปีเศษ ตั้งแต่ ม.จ. สิทธีพร กฤดากร ทรงได้รับเกียรติเป็นอธิบดีตั้งแต่ยังหนุ่ม แต่ตัดสินใจออกมามีชีวิตอิสระ เผยแพร่ความรู้เกษตรแผนใหม่ ได้กลับสู่วงการ คือ กลับไปทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมตรวจกลสิกรรม เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองต้องกลับออกมาทำไร่ ต้องโทษทางการเมือง ถูกกักขังถึง ๑๑ ปี พ้นออกมาได้เป็นผู้แทนราษฎรจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ และเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรถึง ๒ ครั้ง หม่อมศรีพรหมาได้ร่วมสุขร่วมทุกข์และเข้มแข็งตลอดเวลา เมื่อ ม.จ. สิทธีพร กฤดากร ต้องโทษถูกกักขังก็ยังรักษาสุขภาพของฟาร์มบางเปิดให้ดำรงคงอยู่ได้ ถึงแม้จะเกิดคดีก็ต่อสู้จนได้ชัยชนะรักษาฟาร์มไว้ได้ และยังสามารถคิดวิธีปลูกกะหล่ำปลีที่บางเปิดไม่เคยทำได้นอกจากที่เคยปลูกในฤดูที่ภาคเหนือเท่านั้น เมื่อ ม.จ. สิทธีพร กฤดากร ทรงกลับเข้ารับราชการ หม่อมศรีพรหมาก็รักษาฟาร์มทำการเกษตรไม่ยอมหยุด ทั้งสองท่านเป็นนักเกษตรจบจนถึงวัยชราจึงยอมวางมือขายฟาร์มบางเปิดมาทำสวนผักที่หัวหินส่งขายกรุงเทพฯ และปลูกองุ่น ปลูกต้นหม่อน และพริกไทย แต่สังขารไม่ยอมให้ดำเนินงานต่อไปจึงกลับมาอยู่ใกล้ ๆ บ้านของธิดาที่จังหวัดนนทบุรี ครั้น ม.จ.

สิทธิพร กฤดากร สิ้นชีพิตักษัยจากไป เมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๔ อีก ๗ ปีต่อมา หม่อมศรีพรหมาสตรีไทยผู้มีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับเกษตรแผนใหม่ของประเทศไทยก็ถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๑ สิริรวมอายุได้ ๕๐ ปี ๖ เดือน กับ ๖ วัน งานศพของท่านได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๙ อย่างสมเกียรติทุกประการ

ออกอากาศ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๒๗ กันยายน ๒๕๒๗

ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม

ท่านผู้หญิง ละเอียด พิบูลสงคราม

ศาสตราจารย์ พันตรีหญิงคุณหญิง ผะอบ โปษะกฤษณะ เรียบเรียง

ในปัจจุบันนี้นานาประเทศเกือบทั่วโลกต่างก็ตื่นตัวในการยกสถานภาพของสตรีถึงกับมีการประชุมใหญ่ระดับโลกที่ไนโรบี เนื่องในปีครบรอบทศวรรษสตรีสากลแห่งสหประชาชาติ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๘ ประเทศไทยก็ได้ส่งผู้แทนเข้าร่วมด้วย ในเรื่องการยกสถานภาพของสตรีไทย ท่านผู้หญิงได้ฝ่าฟันอุปสรรคบุกเบิกเพื่อพัฒนาสตรีไทยมาแล้วตั้งแต่สมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ และได้ริเริ่มงานไว้หลายประการซึ่งสืบทอดมาจนทุกวันนี้ ท่านผู้นั้นก็คือ ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม

ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม เกิดที่จังหวัดพิษณุโลก เมื่อวันที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ เป็นบุตรคนแรกในตระกูลพันธุ์กระวี (ในขณะนั้นยังไม่มีการบัญญัตินามสกุล) ได้เคยมาศึกษาในกรุงเทพฯ เป็นนักเรียนประจำที่โรงเรียนสตรีวิทยา แล้วกลับไปจังหวัดพิษณุโลก เข้าเรียนต่อในโรงเรียนประจำจังหวัด เมื่อคณะมิชชันนารีมาตั้งโรงเรียนหญิงขึ้นจึงย้ายมาเรียนที่โรงเรียนผดุงนารี ต่อมาได้แต่งงานกับ ร.ท. แปลก จิตตะสังคะ (จอมพล ป. พิบูลสงคราม) เมื่อวันที่ ๑๔ มกราคม ๒๔๕๕ ขณะนั้นท่านผู้หญิงมีอายุเพียง ๑๔ ปี พอแต่งงานได้ ๓ เดือนก็ย้ายตามสามีเข้ากรุงเทพฯ เพื่อเข้าเรียนในโรงเรียนทหารปืนใหญ่ สองปีต่อมา ร.ท. แปลก จิตตะสังคะ เรียนจบหลักสูตรก็ย้ายกลับเข้ากรมเดิมที่พิษณุโลก

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ร.ท. แปลก ได้ย้ายไปประจำปืน ๑ ร.อ. ได้รับทุนไปศึกษา ณ ประเทศฝรั่งเศส ท่านผู้หญิงละเอียด ได้ย้ายกลับไปอยู่กับบิดามารดาที่พิษณุโลก และได้เข้าเป็นครูในโรงเรียนผดุงดรุณีเป็นเวลา ๓ ปี เมื่อ ร.ท. แปลก กลับมาจากประเทศฝรั่งเศสได้เป็นผู้บังคับกองตรวจอากาศในกรมจเรทหารปืนใหญ่ จึงได้ย้ายตามมาอยู่กรุงเทพฯ ในขณะนั้นมีศเป็นพันโท หลวงพิบูลสงคราม ได้เป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่ง การเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ร.ท. แปลก ได้รับยศและตำแหน่งสูงขึ้นมาเป็นลำดับ ถึงจอมพล ท่านผู้หญิงละเอียดก็ได้มีฐานะเป็นภริยานายกรัฐมนตรี ซึ่งได้มีบทบาทสำคัญตลอดเวลาที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี

ในทางส่วนตัว ท่านผู้หญิงละเอียดได้ทำหน้าที่ภรรยาที่ดีโดยครบถ้วน เป็นกำลังใจสำคัญในยามทุกข์และยามสุข มีความเข้มแข็งเด็ดเดี่ยวเมื่อมีภัยเฉพาะหน้า ดังเช่นเมื่อคราวจอมพล ป. ถูกปองร้ายถึง ๓ ครั้ง ท่านผู้หญิงปรนนิบัติสามีและคอยป้องกันอันตรายทุกวิถีทางเพื่อไม่ให้หวาดหวั่นต่อภัยอันจะเกิดขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘ จอมพล ป. พิบูลสงครามได้รับเชิญเป็นทางการไปเยือนประเทศต่าง ๆ ในเอเชีย ยุโรป และสหรัฐอเมริกา เพื่อสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศ ท่านผู้หญิงละเอียดก็ได้รับเชิญในฐานะภริยานายกรัฐมนตรี การไปเยือนประเทศต่าง ๆ ของท่านผู้หญิงละเอียดในครั้งนี้ นอกจากจะต้องทำตนให้สมกับฐานะภริยานายกรัฐมนตรีแห่งประเทศไทย

ให้นานาประเทศได้รู้จักแล้ว ท่านผู้หญิงละเอียดยังได้ศึกษาหาความรู้ไปด้วย และนำแบบอย่างที่ดีและเหมาะสมกับประเทศไทยมาริเริ่มจัดทำเพื่อความเจริญของสตรีหลายอย่างจนเมื่อเกิดรัฐประหาร พ.ศ. ๒๕๐๐ จอมพล ป. ต้องลี้ภัยการเมืองออกนอกประเทศ ท่านผู้หญิงซึ่งขณะนั้นกำลังประชุมในฐานะประธานการประชุมสหพันธ์ประชาชาติแห่งโลกอยู่ที่ประเทศสวิตส์ก็ได้รีบบินไปสมทบและติดตามจอมพล ป. ไปทุกหนแห่ง จนจอมพล ป. ถึงแก่อสัญกรรม จึงได้นำอัฐิกลับมาประเทศไทย

ท่านผู้หญิงละเอียดแม้จะนับได้ว่าได้รับการศึกษานับว่าอยู่ในขั้นสูงในสมัยนั้น แต่ก็ยังศึกษาใฝ่หาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอ กอปรด้วยมีโอกาสดำเนินได้พบได้เห็นมากทั้งมีความเฉลียวฉลาดอยู่แล้ว จึงสามารถวางตัวได้อย่างเหมาะสมในฐานะภริยาบุคคลสำคัญของประเทศ เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เป็นนายกรัฐมนตรีเพียง ๓ ปี ประเทศไทยประสบปัญหาอย่างหนักเนื่องจากเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ ท่านผู้หญิงละเอียดได้มีส่วนแบ่งเบาภารกิจของนายกรัฐมนตรี และได้มีบทบาทสำคัญในการช่วยราชการระหว่างสงครามเป็นอย่างมาก ท่านผู้หญิงได้มีความคิดริเริ่มหลายประการ ซึ่งมีผลมาจนปัจจุบันนี้ ที่สำคัญก็คือความคิดริเริ่มที่ให้สตรีได้ออกมามีส่วนช่วยบ้านเมืองไม่ใช่เป็นแต่เพียงแม่บ้าน เพราะเห็นว่าในยามคับขันชายหญิงก็มีส่วนป้องกันชาติ

สงครามครั้งนั้นมีทั้งสงครามอาวุธและสงครามเย็น ญี่ปุ่นที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทย ในฐานะเป็นมิตรก็เป็นแต่เพียงภายนอก จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี และคณะ ได้ใช้วิธีการแบบหนึ่งต่อต้านสงครามเย็นนี้ด้วยการส่งเสริมวัฒนธรรมไทยให้มั่นคง เพื่อเป็นเกราะป้องกันญี่ปุ่นซึ่งเข้ามาพำนักในประเทศไทยเป็นเวลานานและพยายามคืบคลานที่จะกลืนประเทศไทยอยู่ตลอดเวลา ถึงกับจะขอให้ประเทศไทยเปิดสอนภาษาญี่ปุ่นในโรงเรียน การส่งเสริมวัฒนธรรมในช่วงนั้นจึงส่งเสริมทุก ๆ ทาง และได้แผ่ขยายไปทั่วราชอาณาจักร โดยเฉพาะภาษาซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่สำคัญที่สุดของชาติ เป็นที่ประจักษ์กันอยู่ในรายงานการประชุมครั้งที่ ๑ ของคณะกรรมการส่งเสริมวัฒนธรรมภาษาไทย เมื่อวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน ๒๔๙๕ ตอนหนึ่งที่เน้นความจำเป็นที่รัฐบาลต้องส่งเสริมภาษาไทย ความว่า “ภาษาไทยเป็นส่วนแสดงความเป็นชาติของเรา เอกราชจะอยู่ได้ก็เพราะภาษา การสร้างชาติของเราจะสำเร็จได้ก็โดยมีภาษาเป็นสื่อสำคัญ ถ้าเราไม่นิยมและส่งเสริมภาษาไทยแล้ว ภาษาไทยก็มีวันแต่จะเสื่อมสูญไปทุกที ในที่สุดชาติไทยเราก็จะสูญไปด้วย”

ท่านผู้หญิงละเอียดก็ได้มีส่วนในการส่งเสริมภาษาไทยให้เป็นประโยชน์ทั้งร้อยแก้วร้อยกรองได้ประพันธ์บทร้อยกรองด้วยถ้อยคำง่าย ๆ แต่กินใจทั้งที่เป็นบทให้ข้อคิด และเนื้อเพลงเป็นสื่อปลุกใจให้เกิดความรักชาติ ความรักภาษาไทย ชักชวนให้เกิดความสามัคคี แต่งเนื้อเพลงราวงที่ทำให้คลายความเคร่งเครียดยามคับขัน อาจจะถือได้ว่าท่านผู้หญิงก็เป็นผู้หนึ่งที่มีความสามารถในการใช้ภาษาไทยเพื่อประโยชน์ของบ้านเมืองในครั้งนั้น เนื้อเพลงบางเพลงก็ยังคงใช้กันมาจนทุกวันนี้

ปัจจุบันนี้รัฐบาลเห็นความสำคัญในเรื่องการส่งเสริมภาษาไทยกำลังเร่งรัดในการรณรงค์

เพื่อภาษาไทยทั้งภาครัฐบาล ภาคเอกชน และสื่อมวลชน

ท่านผู้หญิงละเอียดได้มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมวัฒนธรรมเป็นอันมาก ท่านได้รับหน้าที่เป็นประธานสำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิง ท่านเห็นว่ามีส่วนที่จะช่วยบ้านเมืองในยามคับขันนี้ได้เป็นอย่างดีเช่นเดียวกับสตรีในสมัยก่อน แต่มีใช้เวลาที่จะจับอาวุธเข้าต่อสู้ข้าศึกแล้ว เพราะเป็นสงครามทางวัฒนธรรมซึ่งจะค่อย ๆ กลืนชาติอย่างเยือกเย็น ท่านจึงมีความคิดริเริ่มที่จะให้แม่บ้านทั้งหลายซึ่งเป็นผู้บริหารบ้านของตนได้มีโอกาสพบปะสนทนาแลกเปลี่ยนความรู้ความคิดซึ่งกันและกันจะได้มีความรอบรู้กว้างขวางและออกมามีส่วนช่วยบ้านเมือง จึงได้ตั้งสโมสรวัฒนธรรมหญิงขึ้นเป็นครั้งแรกในกรุงเทพฯ และค่อย ๆ ขยายออกไปจนครบทุกจังหวัด เริ่มจากให้ภรรยาบรรดาศาสนาในจังหวัดนั้นรับสนองนโยบายของทางราชการในด้านวัฒนธรรมไปปฏิบัติให้ได้ผลสมมุ่งหมาย ให้ได้ร่วมแรงร่วมใจกันปฏิบัติงานเพื่อส่วนรวมเป็นการสามัคคีระหว่างภรรยาข้าราชการและยังได้แผ่ขยายออกไปสู่ประชาชนทั่วไป ท่านผู้หญิงมิได้บัญชางานอยู่แต่ในกรุงเทพฯ ได้ออกตรวจตราและแนะนำโดยทั่วถึง แม้ว่าการเดินทางในสมัยนั้นจะลำบากอย่างไรก็ตาม ความริเริ่มในเรื่องนี้เป็นเหตุให้เกิดความภาคภูมิใจได้ว่าประเทศไทยนั้นเป็นประเทศที่มีความเจริญทัดเทียมอารยประเทศในเรื่องความสามารถของสตรี

งานสำคัญ ๆ ที่ท่านผู้หญิงริเริ่มก่อตั้งขึ้น ในฐานะประธานสำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิง นับได้ว่าเป็นงานบุกเบิกเพื่อพัฒนาสตรีไทยและเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมสืบต่อมาจนทุกวันนี้ มีหลายอย่างหลายประการที่สำคัญ ก็คือการเสนอขอความเห็นชอบต่อที่ประชุมกรรมการสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ในการที่จะให้สตรีได้รับสิทธิเสมอภาคในการรับราชการในกระทรวง ทบวง กรมต่าง ๆ เท่าเทียมชาย ท่านผู้หญิงเป็นผู้ริเริ่มงานแล้วก็ได้พยายามศึกษา ติดตามเรื่อง และหาทางแก้ปัญหาด้วยตนเอง ซึ่งต่อมาหน่วยราชการต่าง ๆ ก็ได้ดำเนินการแก้ไขระเบียบบางเรื่อง ทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป จนปรากฏผลสำเร็จดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้เป็นส่วนใหญ่ในการยกสถานภาพของสตรี

งานที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่งซึ่งแม้จะปรากฏผลสำเร็จขณะที่ท่านผู้หญิงพ้นตำแหน่งไปแล้วก็ตาม แต่ก็เกิดผลอันเกิดจากการริเริ่มของท่านผู้หญิงคือการก่อตั้งสภาสตรีแห่งชาติ อันเนื่องมาแต่การก่อตั้งสมาคมวัฒนธรรมหญิงในจังหวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศได้ครบทุกจังหวัด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ และยังมีผู้ก่อตั้งองค์การและสมาคมสตรีต่าง ๆ ขึ้นเป็นจำนวนมาก ท่านผู้หญิงเห็นว่าองค์การและสมาคมสตรีต่าง ๆ แม้จะมีวัตถุประสงค์และวิธีดำเนินงานต่าง ๆ กัน แต่ก็เพื่อความเจริญของประเทศชาติ จึงควรมีสถาบันอันเป็นที่รวมและเป็นตัวแทนของสตรีไทยทั้งชาติที่จะดำเนินงานติดต่อกับนานาชาติในนามของสตรีไทย เพื่อสวัสดิภาพของสตรีไทย ท่านผู้หญิงจึงได้เชิญสมาคมสตรีต่าง ๆ ทั่วประเทศมาปรึกษาหารือกัน และได้เสนอข้อคิดเห็นนี้ต่อที่ประชุม ที่ประชุมมีมติเห็นพ้องด้วยเป็นเอกฉันท์ได้ช่วยกันร่างข้อบังคับสภาสตรีแห่งชาติขึ้น และเตรียมจะจดทะเบียนองค์การสภาสตรีแห่งชาติอย่างถูกต้องตามกฎหมาย แต่น่าเสียดายที่ท่านต้องพ้นหน้าที่ไปก่อน หม่อมงามจิตร บุรฉัตร เลขาธิการสโมสรวัฒนธรรมหญิงรับช่วยดำเนินการนี้ต่อมาจนเป็นผล

สำเร็จ องค์การนี้ไม่ใช่องค์การรัฐบาลและไม่เป็นฝ่ายพรรคการเมืองใด มุ่งองค์การต่าง ๆ เป็นสมาชิกสามัญสภาสตรีแห่งชาติมีบทบาทสำคัญเพียงไรในปัจจุบันก็เป็นที่ยอมรับกันอยู่แล้ว

งานสำคัญที่ท่านผู้หญิงได้ริเริ่มจัดให้มีขึ้นและสืบเนื่องมาถึงปัจจุบันอีกเรื่องหนึ่งก็คือ การศึกษาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย ซึ่งได้เริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ รัฐบาลในสมัยนั้น ได้เห็นว่าความอยู่เย็นเป็นสุขของประชาชนนั้นต้องขึ้นอยู่กับความมั่นคงของสังคม ได้จัดตั้งกรมประชาสงเคราะห์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ เพื่อให้มีหน้าที่รับผิดชอบในการสงเคราะห์ประชาชน ผู้ที่ตกทุกข์ได้ยากให้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น แต่การปฏิบัติงานต้องการเป้าหมายที่ถูกต้องและมีประสิทธิภาพด้วยการค้นหาเหตุผลของปัญหาสังคม ซึ่งต้องอาศัยผู้ที่ได้รับการศึกษาในวิชาการสังคมสงเคราะห์ ท่านผู้หญิงในฐานะประธานสำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิงจึงได้ริเริ่มให้มีการอบรมผู้ปฏิบัติงานเกี่ยวกับการสงเคราะห์ประชาชนขึ้น และได้ก่อตั้งสถานศึกษาการสังคมสงเคราะห์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ ต่อมารัฐบาลได้ตั้งคณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ใน พ.ศ. ๒๕๐๑ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการริเริ่มของท่านผู้หญิงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ ผู้ที่ได้รับการอบรมในครั้งนั้นก็ได้มาเป็นคณบดีคณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ถึง ๒ คน

งานด้านสังคมสงเคราะห์ของท่านผู้หญิงยังมีอีกหลายประการนอกเหนือไปจากการศึกษาด้านสังคมสงเคราะห์ ท่านผู้หญิงได้เป็นผู้เสนอความคิดต่อนายกรัฐมนตรีที่จะให้มีโรงพยาบาลสงเคราะห์หญิงมีครรภ์และบุตร และบริบาลทารกสงเคราะห์ ซึ่งจะทำให้ชาติได้มีพลเมืองที่แข็งแรงและมีคุณภาพดีเป็นกำลังของชาติสืบไป โรงพยาบาลหญิงจึงได้ถือกำเนิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ และขยายวงออกไปถึงโรงพยาบาลเด็ก ซึ่งปัจจุบันนี้รวมเรียกว่า “โรงพยาบาลราชวิถี”

ท่านผู้หญิงไม่เพียงแต่เป็นผู้ริเริ่มสร้างโรงพยาบาลเท่านั้น ท่านยังได้ริเริ่มชักชวนอาสาสมัครมาทำงานในโรงพยาบาลแบ่งเบางานประจำของเจ้าหน้าที่ประจำ เช่น การเตรียมสำลี ผ้าก๊อสสำหรับใช้ในห้องผ่าตัด และช่วยดูแลผู้ป่วยและทารกหลังคลอด ซึ่งเป็นการริเริ่มให้แม่บ้านได้ใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น

ระบบงานอาสาสมัครช่วยทำงานในโรงพยาบาลนี้ได้แพร่ไปในโรงพยาบาลอื่น ๆ สืบต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้

นอกจากนั้นท่านผู้หญิงยังเห็นความสำคัญของการที่จะสงเคราะห์ให้หญิงชายที่จะร่วมชีวิตกันก่อร่างสร้างตัวเป็นครอบครัวที่ดี หากแต่ขาดทุนทรัพย์ที่จะรักษาประเพณีอันดีงามของไทย โดยการจัดตั้งองค์การส่งเสริมการสมรสขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ จัดพิธีสมรสหมู่ ณ ทำเนียบรัฐบาล และได้จัดพิธีสมรสหมู่ทั่วทุกจังหวัดพร้อมกันในวันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๗

การจัดพิธีสมรสหมู่นี้ยังสืบเนื่องต่อมาจนถึงปัจจุบันเฉพาะในกรุงเทพฯ สโมสรสำนักวัฒนธรรมหญิงเป็นผู้จัดทุกปี และเมื่อวันที่ ๒๓ มกราคม พ.ศ. ๒๕๒๕ กองทัพบกได้ริเริ่มจัดพิธีสมรสหมู่ที่สโมสรกองทัพบกกรุงเทพฯ เป็นครั้งแรกโครงการสวัสดิการสมรสหมู่นี้จะจัดทุกปี ๆ

ละ ๒ ครั้ง

งานที่ท่านผู้หญิงละเอียดได้ทุ่มเททั้งกำลังกาย กำลังใจ จัดเป็นงานใหญ่ก็คืองาน “วันแม่” ซึ่งท่านได้สานงานนี้ต่อจากกระทรวงสาธารณสุขที่ได้เริ่มไว้แต่ พ.ศ. ๒๔๙๖ เพราะท่านได้เห็นความสำคัญและผลอันยิ่งใหญ่ที่จะได้รับ ทั้งผู้ที่เป็นแม่และเป็นลูกให้เกิดความผูกพันใกล้ชิดสนิทแนบแน่น การจัดงานจึงเป็นการจัดกิจกรรมสนับสนุนวัตถุประสงค์ให้ลูกได้ระลึกพระคุณแม่ แสดงความรักตักตักลูกดื่มน้ำชาพระคุณแม่ และให้แม่ได้ตระหนักในหน้าที่ของแม่ นับแต่การรักษาสุขภาพอนามัยให้ดี ปฏิบัติตามคำแนะนำของแพทย์ เลี้ยงดูลูกให้ลูกเติบโต แข็งแรง ปราศจากโรคภัย และอบรมลูกให้เป็นพลเมืองดีต่อไป ในครั้งนั้นได้กำหนดวันที่ ๑๕ เมษายน เป็นวันแม่ เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๙๖ เป็นต้นมา ท่านผู้หญิงได้แต่งกลอนยกให้ดอกมะลิเป็นดอกไม้บูชาแม่ งานวันแม่ได้ว่างเว้นไประยะหนึ่ง เพิ่งจะมาเริ่มกันใหม่อีกครั้งหนึ่ง โดยสภาสังคมสงเคราะห์เป็นผู้จัด แต่ถ้าวินเฉลิมพระชนมพรรษาสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ก็วันที่ ๑๒ สิงหาคม เป็นวันแม่ และยังถือว่าดอกมะลิ เป็นดอกไม้สัญลักษณ์ของวันแม่

งานเรื่องหนึ่งที่ยังมีผู้คิดว่าท่านผู้หญิงริเริ่มขึ้นคือการตั้งโรงเรียนนายร้อยหญิงที่กรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ ใช้หลักสูตรเดียวกับนักเรียนนายร้อยสำรอง และตั้งโรงเรียนนายสิบหญิงที่ลพบุรี ความจริงความคิดริเริ่มในเรื่องนี้เป็นของจอมพล ป.พิบูลสงคราม ด้วยเห็นว่าประเทศไทยกำลังอยู่ในภาวะสงคราม ในสมัยโบราณกำลังอันเข้มแข็งป้องกันประเทศชาตินั้นไม่เลือกว่าหญิงชาย จึงคิดตั้งโรงเรียนทหารหญิงขึ้น ท่านผู้หญิงละเอียดกรียานายกรัฐมนตรีและหม่อมกอบแก้ว อาภากรชายาพระวรราชเธอพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ได้รับการแต่งตั้งเป็นนายทหารพิเศษยศพันโท แต่ด้วยเหตุการณ์ผันผวนทางการเมืองจึงได้ยุติลงเมื่อเลิกสงครามโลกครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ ความคิดนี้ได้รับการทบทวนอีกครั้งหนึ่งจึงได้มีการฝึกและแต่งตั้งข้าราชการกลาโหมหญิงเป็นนายทหารและนายสิบหญิงทั้งสามเหล่าทัพ นายทหารหญิงที่น้อยที่สุดสุดเป็นพันเอกพิเศษหญิง นาวาเอกพิเศษหญิง และนาวาอากาศพิเศษหญิง และได้ทูลเกล้าฯ ถวายพระยศสูงสุดแก่สมเด็จพระบรมราชินีนาถและพระบรมราชวงศ์ฝ่ายใน

งานอีกด้านหนึ่งก็คืองานส่งเสริมสตรีผู้ไร้แรงงานหรือกรรมกรหญิง ท่านผู้หญิงก็ได้นึกถึงกรรมกรผู้ยากจนให้เป็นผู้ยุติกันดีพอสมควร จึงได้จัดตั้งสหพันธ์กรรมกรหญิงขึ้นช่วยเหลือกรรมกรเหล่านั้นเท่าที่สามารถจะทำได้ อาทิ การช่วยเหลือสมาชิกยามเจ็บป่วย หรือยามมีครรภ์หรือเมื่อถึงแก่กรรม สมาชิกเสียค่าบำรุงเพียงเดือนละ ๑ บาท นอกจากนั้นยังเปิดโรงเรียนส่งเสริมอาชีพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ เช่น การสอนตัดเสื้อ ทำอาหาร ดัดผม ฯลฯ และส่งเสริมอาชีพพิเศษเพื่อช่วยเหลือครอบครัว โดยได้รับความช่วยเหลือจากกรมประชาสัมพันธ์และกรมอาชีวศึกษา ท่านผู้หญิงยังมองการณ์ไกลไปถึงการศึกษาลูกหลานของกรรมกร จึงได้ก่อตั้งโรงเรียนพิบูลประชาสรรค์ ถนนดินแดง เพื่อให้ลูกกรรมกรเรียนโดยไม่เสียเงิน โรงเรียนนั้นก็ยังดำเนินงานต่อมาจนปัจจุบันนี้

นอกจากการพัฒนาสตรีให้มีความรู้ความสามารถดีขึ้นในด้านการบ้านแล้ว ท่านผู้หญิง

ละเอียดในฐานะประธานสำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิง ยังส่งเสริมสถานภาพของสตรีไทยในการเมือง อาทิ การเสนอให้เลิกกฎ ก.พ. บางอย่างที่กำลังกีดขวางก้าวหน้าของสตรีผู้มีความรู้สูง การปรับปรุงแก้ไขกฎหมายเรื่องครอบครัว การสนับสนุนให้ก่อตั้งศาลคดีเด็กและเยาวชนกลาง เป็นต้น

ในด้านต่างประเทศ ท่านผู้หญิงก็ได้มีส่วนเผยแพร่ความสามารถของสตรีไทยนอกจากการติดตามนายกรัฐมนตรีไปราชการต่างประเทศ และได้ทำหน้าที่ภริยาผู้นำของประเทศแล้ว ท่านผู้หญิงยังได้รับเลือกให้เป็นผู้ก่อตั้งสมาคมสหประชาชาติแห่งประเทศไทย เพราะประเทศไทยได้สมัครเข้าเป็นสมาชิกขององค์การสหประชาชาติ ซึ่งตั้งขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ เพื่อขจัดมิให้เกิดเหตุการณ์อันน่ากลัวอีก ประเทศสมาชิกทั้งหลายจัดตั้งสมาคมสหประชาชาติขึ้นในประเทศของตน เพื่อสนับสนุนอุดมการณ์ของสหประชาชาติ ประเทศไทยได้ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ ในการประชุมคณะกรรมการบริหาร ท่านผู้หญิงละเอียดได้รับเลือกเป็นคนแรก สมาคมได้เจริญก้าวหน้ามีสมาชิกที่เป็นบุคคลและองค์กรของรัฐทั่วประเทศ

ใน พ.ศ. ๒๔๘๗ มีการประชุมสมัชชาสหประชาชาติครั้งที่ ๑๐ สมาคมสหประชาชาติแห่งประเทศไทยเป็นเจ้าภาพ การจัดงานประชุมใหญ่ซึ่งมีผู้เข้าร่วมประชุมจากประเทศต่าง ๆ ประมาณ ๒๐๐ คน เป็นงานใหญ่และต้องเตรียมการเป็นอย่างดี แต่ก็ได้ดำเนินไปโดยเรียบร้อยเป็นที่ชื่นชอบแก่บรรดาผู้แทนประเทศทั้งหลาย อันเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ท่านผู้หญิงละเอียดได้รับเลือกเป็นประธานสหพันธ์สมาคมสหประชาชาติแห่งโลก และได้เป็นหัวหน้าคณะเดินทางไปประชุมครั้งที่ ๑๑ ณ กรุงเจนีวา เมื่อวันที่ ๒ - ๘ กันยายน ๒๔๘๘ ท่านผู้หญิงละเอียดได้รับเลือกเป็นประธานสหพันธ์สมาคมสหประชาชาติแห่งโลกอีกครั้งหนึ่ง การได้รับเลือกถึง ๒ ครั้งเช่นนี้ เป็นประจักษ์พยานในความสามารถของท่านผู้หญิงในด้านภาษาต่างประเทศและการดำเนินการประชุม เป็นเกียรติอันสูงแก่ประเทศไทย หลังจากนั้นคณะผู้แทนไทยอันมีท่านผู้หญิงเป็นหัวหน้าได้เดินทางไปเยี่ยมสมาคมสหประชาชาติเยอรมันตะวันตกตามคำเชิญของสมาคมนั้น เพื่อให้เป็นตัวอย่างแก่สมาคมอื่นที่จะให้เกิดผลตามมติของสมัชชา คณะผู้แทนไทยได้รับการต้อนรับอย่างมีเกียรติยิ่ง นับว่าท่านผู้หญิงได้ทำหน้าที่ประชาสัมพันธ์ประเทศไทยให้โลกรู้จัก

ท่านผู้หญิงละเอียดได้บำเพ็ญความดีเพื่อประเทศชาติบ้านเมืองเป็นเนืองนิจประการ แม้จะได้เว้นว่างไปบ้างในระหว่างประสบภัยทางการเมือง แต่ในยามที่พำนักอยู่ในประเทศชาติบ้านเกิดเมืองนอนก็ได้ทำตนให้เป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมเสมอมาไม่ว่าทางตรงก็ทางอ้อม ท่านผู้หญิงจึงได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ปฐมจุลจอมเกล้าฯ ฝ่ายใน อันมีเกียรติสูงยิ่ง

ในบั้นปลายแห่งชีวิตของท่าน ท่านมีความสุขแวดล้อมไปด้วยลูกหลานเหลนและผู้ที่ยังชื่นชมในความดีงามของท่านซึ่งไปเยี่ยมเยียนมิได้ขาด แม้ว่าในตอนหลังที่ท่านไม่สามารถจะเดินไปไหนได้ ท่านก็ยังเป็นที่พึ่งพาให้คำแนะนำทั้งทางวิชาการและทางประสบการณ์ที่ท่านได้พบเห็นมา ท่านเป็นคนเฉลียวฉลาดและมีมนุษยสัมพันธ์ดี ทุกปีในวันเกิดของท่านจะมีผู้มา

อวยพรคัมภีร์ ท่านได้บำเพ็ญกุศลนอกจากในทางพระพุทธศาสนาแล้วยังบำเพ็ญประโยชน์เพื่อส่วนรวม อาทิ ได้ก่อตั้งมูลนิธิ จอมพล ป.พิบูลสงคราม สนับสนุนการศึกษานักเรียน นิสิต นักศึกษาอาชีวะ นักเรียนนายร้อย นักเรียนนายเรือ นักเรียนนายเรืออากาศ นักเรียนนายร้อยตำรวจ นักเรียนเตรียมทหาร ที่เรียนดีประพฤติดี และบริจาคสิ่งของส่วนตัวของจอมพลแปลก พิบูลสงคราม ซึ่งมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ เช่น หนังสือสั่งการ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่างประเทศ กทาจอมพลของที่ระลึกต่าง ๆ ที่ได้รับมอบจากประมุขต่างประเทศ ฯลฯ มอบให้แก่โรงเรียนนายร้อย พระจุลจอมเกล้า จัดรวมเป็นห้องพิพิธภัณฑ์เพื่อการศึกษาต่อไป

ท่านผู้หญิงละเอียดได้ถึงแก่นิจกรรมเมื่อวันที่ ๔ พฤษภาคม ๒๕๒๗ ณ บ้านถนนชิดลม ท่านผู้หญิงละเอียดจากไปแล้ว ฝากความดีไว้ให้ชนรุ่นหลังได้เห็นเป็นตัวอย่าง และท่านผู้หญิงคงจะภาคภูมิใจที่ได้ทำหน้าที่กุลสตรีโดยครบถ้วน ในฐานะบุตรที่ดี ภรรยาที่ดี และมารดาที่ดีอบรมบุตรธิดาให้เป็นผู้มีความรู้ ความสามารถ ได้ดำรงตำแหน่งหน้าที่สำคัญรับใช้ประเทศชาติและยังเป็นสตรีผู้นำที่ประกอบคุณงามความดีเพื่อส่วนรวม ไม่ว่าในยามใด ผลงานของท่านคงจะเป็นเครื่องเตือนใจและเป็นบทเรียนให้ผู้สืบสกุลของท่านและเยาวชนรุ่นหลังได้ถือเป็นแบบอย่างในการบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์ตนและประเทศชาติสืบไป

แพทย์หญิง คุณเพียร เวชบุล

แพทย์หญิง คุณเพียร เวชบุล

นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา เรียบเรียง

“เวลานี้ลูกมีที่อยู่ใหม่
กลายเป็นเด็ก “กำพร้า” แม่ไม่มี
“ท่านให้พวกเราเรียกท่านว่า “คุณแม่”
ให้เด็กนั้นได้เกิดมาเป็นผู้คน
คือแม่เห็น “การทำแท้ง” เป็นสิ่งผิด
ให้เด็กที่เกิดมาน้อย่างเหลือเฟือ
“ดร.เพียร” คือ “แม่พระ” ผู้ใจบุญ
แม่เลี้ยงลูกปลูกนิสัยยากประเพณี

ซึ่งอยู่ห่างไกลจากตัวแม่ตามวิถี
แต่โชคก็มีแม่พระผู้มรรคผล
ท่านแน่วแน่วฝึกฝนการกุศล
สิ่งเดียวคลให้แม่อยากจนเจือ
แม่อุทิศกายใจโดยช่วยเหลือ
โดยเอื้อเฟื้อเลี้ยงดูไม่คิดเงิน
“เวชบุล” คือ “สกุล” ไม่ขายเงิน
ให้ลูกเดินทางค้ำทั้งใจกาย”

ฯลฯ

จากคำรำลึกถึงพระคุณแม่ของ “สุพัตรา เวชบุล” ลูกคนหนึ่งในกลุ่มหลายพันชีวิตของ “แม่พระ แม่หมอ” และอีกหลายฉายา เช่น แม่พระของคนยาก นักบุญสตรี ๑๐ ทิศ แม่ลูกตก ที่มีผู้กล่าวขานกันทั่วไปถึงแพทย์หญิง คุณเพียร เวชบุล สตรีนักสงเคราะห์ที่เกียรติกุศลของท่านในด้านการบำเพ็ญประโยชน์ช่วยเหลือสงเคราะห์สตรีและเด็ก ตลอดจนการต่อสู้และรักษากามโรค เป็นที่ยกย่องสรรเสริญกันทั่วไปตลอดชีวิตของท่าน ได้อุทิศทั้งแรงกายแรงใจ รับใช้สังคมและประเทศชาติมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน โดยไม่ย่อท้อต่อความเหนื่อยยากตลอดมา ผลแห่งคุณงามความดี ทำให้ท่านได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ชั้นที่สองทุติยจุลจอมเกล้า (ท.จ.) นอกจากนี้รัฐบาลองค์การกุศลสาธารณะ สถาบันการศึกษาทั้งในและนอกประเทศ ได้มอบเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เกียรติบัตร วุฒิบัตร ปริญญาบัตร และรางวัลต่าง ๆ อีกมากมาย

แพทย์หญิง คุณเพียร เวชบุล เกิดที่ ตำบลสบตุ๋ย จังหวัดลำปาง เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็นธิดาของ นายตรงกิจ และ นางพันธ์ สุนตระกูล คหบดีผู้มั่งคั่งสมบูรณ์ที่ตั้งรกรากในจังหวัดนั้น มีพี่น้องร่วมบิดาหลายคน แต่มีพี่ชายร่วมมารดาเพียงคนเดียว เมื่อยังอยู่ในเยาว์วัย มรณกรรมได้มาพรากพี่ชายของท่านไป ยังความวิปโยคมาสู่ครอบครัว มารดาจึงได้นำท่านไปฝากคุณยายเลี้ยงไว้ พออายุ ๗ ขวบ เดินทางเข้ากรุงเทพฯ ศึกษาชั้นต้นที่โรงเรียนเสาวภา และจบชั้นมัธยมปีที่ ๖ ที่โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนเวนต์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

จบชั้นมัธยมแล้ว ได้สมัครเข้าเรียนแพทย์ที่โรงเรียนแพทยาลัย ณ ศิริราชพยาบาล แต่ไม่ได้รับการยินยอมให้เข้าศึกษา เพราะเห็นว่าเป็นสตรี ซึ่งในสมัยนั้น ยังไม่ปรากฏว่ามีสตรีเป็นแพทย์

ต่อจากนั้น จึงได้ไปสมัครสอบเป็นครูและสอนที่โรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์ และโรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนแวนต์ เป็นเวลาประมาณ ๒ ปี นับว่าเป็นอาชีพครั้งแรก ในบรรดาศิษย์ที่ท่านเคยสอนรายหนึ่งที่สำคัญคือ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าหญิงมยุรฉัตร และอนุชา คือ พระองค์เจ้าเปรมบุรฉัตร ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน

แพทย์หญิง คุณเพียร เวชบุล ได้เดินทางไปศึกษาวิชาภาษาฝรั่งเศส ที่โรงเรียนเซนต์ปอล-คอนแวนต์ในไช้่งอน เป็นเวลา ๑ ปี โดยได้รับความช่วยเหลือจากนางซึกาธอลิก แล้วจึงเดินทางไปยุโรปเพื่อศึกษาต่อจนจบชั้นมัธยมปีที่ ๘ ที่โรงเรียนลีเซบูมาเฟมองต์ในฝรั่งเศสการเดินทางครั้งนั้น อาศัยตามเสด็จ พระองค์เจ้าหญิงประภาวดี พระชายาเสด็จในกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ชีวิตการศึกษาในต่างประเทศ แพทย์หญิง คุณเพียร เวชบุล ได้เรียนด้วยความเพียร พยายามอ่านหนังสือมากมายนาน บางครั้งเรียนไปเมื่อทุ่มหนดก็ออกทำงานและเรียนต่อเมื่อมีเงินพอ เมื่อมีทุนการศึกษาได้พยายามเข้าชิงทุน ได้รับทุนต่าง ๆ เช่น ทุนของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๙ และท้ายสุดได้ทุนมหิดล รวมเวลาที่ศึกษาทั้งสิ้น ๑๕ ปี

แพทย์หญิง คุณเพียร เวชบุล ได้เข้าเรียนที่กรุงปารีส แล้วต่อเตรียมวิทยาศาสตร์การแพทย์ และโรงเรียนแพทย์ ได้รับปริญญาและประกาศนียบัตรทางการแพทย์จากมหาวิทยาลัยปารีส ประเทศฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ และได้รับเหรียญเงินเป็นเกียรติในเรื่องซึ่งเป็นงานวิทยานิพนธ์ที่ได้รับการยกย่องในหมู่นักศึกษาและคณาจารย์เป็นอย่างยิ่ง

เมื่อครั้งเป็นนักศึกษาวิชาแพทย์ แพทย์หญิง คุณเพียร เวชบุล ได้ชวนขายต่อสูกับชีวิตด้วยตนเองจนตลอดรอดฝั่ง มีมานะบากบั่น อุตสาหะ ไม่ยอมแพ้ต่ออุปสรรคใด ๆ เป็นตัวของตัวเองโดยเฉพาะพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์จึงได้ทรงยกย่องให้เป็นพระสหายสนิท และประทานพระอุปการะตลอดเวลาที่ศึกษา

แพทย์หญิง คุณเพียร เวชบุล เริ่มเข้ารับราชการครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ ในตำแหน่งนายแพทย์โท กรมสาธารณสุข กระทรวงมหาดไทย อีก ๔ ปีต่อมา ได้ย้ายไปเป็นแพทย์โท แผนกกามโรค กองแพทย์สังคม กระทรวงสาธารณสุข และได้รับราชการที่กระทรวงสาธารณสุขเรื่อยมาในตำแหน่งหัวหน้าแผนกโรคติดต่อเรื้อรัง กองโรคติดต่อ หัวหน้าแพทย์โทประจำกรม (บางรัก) นายแพทย์โท แผนกป้องกันและบำบัดกามโรค กองกามโรค และตำแหน่งนายแพทย์เอกประจำกองควบคุมกามโรคและकुฑะโรค ซึ่งเป็นตำแหน่งสุดท้ายในชีวิตราชการ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ - ๒๕๐๕

ในช่วงชีวิตของการทำงานนั้น วันหนึ่งมีบุตรสาวของผู้มีอันจะกินรายหนึ่งมาปรึกษาขอทำแท้ง เนื่องจากผิดพลาดในความรัก แพทย์หญิง คุณเพียร เวชบุล เห็นว่า การทำแท้งเป็นบาป จึงให้เด็กสาวผู้นั้นกลับไปปรึกษากับมารดาเพื่อที่จะรักษาเด็กไว้ แต่การกลับเป็นว่าเด็กสาวคนนั้นถูกมารดาดูดำ จึงได้ตัดสินใจฆ่าตัวตายโดยการดื่มยาพิษ แพทย์หญิง คุณเพียร ๗ ทราบเรื่องจึงเข้าไปรับเด็กส่งโรงพยาบาล แต่ไม่สามารถช่วยชีวิตไว้ได้ เด็กสาวคนนั้นสิ้นใจ

ในอ้อมกอดของท่าน จากความสะเทือนใจอย่างรุนแรงในเหตุการณ์ครั้งนั้นท่านจึงได้อุทิศตนให้เป็นประโยชน์แก่คนรุ่นหลังซึ่งมีประวัติซ้ำแล้วซ้ำเล่าเหมือนเด็กสาวคนนั้น จึงเป็นจุดเริ่มต้นให้มีการรับบริจาคแม่และเด็ก เมื่อสตรีมีบุตรเพราะมิได้สมรส ท่านก็จะรับเลี้ยงดูแลให้นามสกุล “สุนตระกูล” แต่ทางญาติขอให้ใช้สกุลอื่น จอมพล แปลก พิบูลสงคราม จึงให้นามสกุล “เวชกุล” โดยมีท่านเป็นมารดา และ พลโท ปุ่น วงศ์วิเศษ เป็นบิดา ท่านจึงได้ใช้นามสกุล “เวชกุล” ตลอดมา

แหล่งพำนักอาศัย เริ่มต้นจากที่พลับพลาไชย และได้ก่อตั้งเป็นมาตาสถาบัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ ต่อมาได้ย้ายมาอยู่ที่บ้านเลขที่ ๑๘๓ ถนนสาทรใต้ อำเภอยานนาวา กรุงเทพฯ ในเนื้อที่ ๔ ไร่เศษ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรณ์ ได้พระราชทานนามว่า พระยานุเคราะห์มูลนิธิและบ้านอันเป็นที่ตั้งมูลนิธิพระยานุเคราะห์แห่งนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ได้สร้างความสะเทือนใจให้คนทั้งประเทศเพราะธนาคารออมสินเจ้าหน้าที่ร้องต่อศาลขอให้บังคับคดีเรียกเงินกว่า ๓ ล้านบาท ชดใช้หนี้สินที่ขอกู้มา ประชาชนในประเทศไทย ชาวไทยในต่างประเทศ และชาวต่างประเทศเห็นว่า “แม่พระ” ซึ่งอุทิศตนแก่เด็กกำพร้าร้อยละชีวิต จะสิ้นเนื้อประดาตัว จึงได้ร่วมกันบริจาคเงินซื้อที่ดินให้ในราคา ๓ ล้าน ๕ แสนบาท โดยให้ชื่อว่า “ประชาอุทิศ” และได้ดำเนินการต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้ ภายใต้ชื่อว่า “พระยานุเคราะห์มูลนิธิ ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่ออบรมและเผยแพร่วิชาการเป็นมารดา ซึ่งทางมูลนิธิมีจุดมุ่งหมายว่า “อบรมแม่คนเดียวเท่ากับอบรมคนทั้งบ้าน” เพื่ออุปการะและบริหารทารกที่ไร้ผู้อุปถัมภ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเด็กซึ่งเกิดจากการदानอกสมรส และเพื่อช่วยเหลือสตรีมีครรภ์โดยให้ที่อยู่อาศัย อาหาร การรักษาระหว่างก่อนคลอด และจัดการทำคลอดให้โดยไม่คิดมูลค่าเฉพาะอย่างยิ่งแก่มารदानอกสมรส

พระยานุเคราะห์มูลนิธิ จึงเป็นแหล่งพำนักพักพิงชั่วคราวของมารดาผู้มีครรภ์โดยไม่ตั้งใจ และอยู่ในวัยศึกษา รองจนคลอดบุตรแล้วยกบุตรให้ “แม่พระ” เป็นผู้ดูแล แล้วตนเองก็กลับไปศึกษาต่อ ท่านจึงมีบุตรบุญธรรมจดทะเบียนใช้นามสกุล “เวชกุล” เป็นจำนวนไม่ต่ำกว่า ๔,๐๐๐ ราย ลูกของท่านเหล่านี้ได้รับการอบรมเลี้ยงดูให้เป็นคนดีที่สุด โดยท่านได้อบรมให้เป็นคนปราศจากปมด้อย และทนุถนอมตามหลักจิตวิทยาและสังคมวิทยา มูลนิธิฯ ได้ชวนผู้สนใจชาวต่างประเทศ มาช่วยเหลือปฏิบัติงานตามโครงการนี้เสมอมา

แพทย์หญิง คุณเพียร เวชกุล ได้อุทิศทั้งแรงกาย แรงใจ และทรัพย์สมบัติเป็นจำนวนหลายล้านบาทให้แก่มูลนิธิฯ ส่วนตัวท่านเองได้เหลือเงินไว้ใช้ไม่มากนัก ชีวิตประจำวันของท่านนอกจากจะปฏิบัติราชการประจำในหน้าที่แพทย์แล้ว ในช่วงเย็น และวันเสาร์ อาทิตย์ ท่านก็ยังเปิดคลินิกรักษาผู้ป่วยกามโรค เพื่อช่วยเหลือผู้ป่วยที่มีรายได้น้อย และเพื่อหาเงินมาเลี้ยงดูลูก ๆ ของท่านด้วย

ท่านได้เลี้ยงดูและอบรมสั่งสอนลูก ๆ ของท่านด้วยการให้ความรักความอบอุ่นทางใจ และให้เด็กทุกคนได้มีชีวิตความเป็นอยู่ใกล้เคียงกับเด็กทั่วไปมากที่สุด ลูก ๆ ของท่านเล่าว่า ในช่วงเช้า

ก่อนไปปฏิบัติภารกิจอื่นใด ท่านจะต้องดูแลความเรียบร้อยของลูก ๆ ก่อนไปโรงเรียน ซึ่งไปเรียนกันหลายโรงเรียน พาเด็กเล็กเดินออกไปดูถนนนอกบ้าน เพื่อสอนให้รู้จักรถ ถนนหนทาง เมื่อถึงวัยที่ต้องเข้าโรงเรียนท่านจะวิ่งเดินติดต่อหาโรงเรียนที่ดี ๆ ให้ลูก ๆ ไม่ว่าโรงเรียนนั้นจะอยู่ใกล้หรือไกลแค่ไหนก็ตาม ท่านจะเป็นผู้ไปติดต่อเอง และก็ได้รับการช่วยเหลือจากบรรดาโรงเรียนต่าง ๆ ในด้านการยกเว้นค่าเล่าเรียน สำหรับเรื่องการเดินทางไปโรงเรียนของลูก ๆ ของท่าน โดยปกติท่านจะให้รถไปรับและส่งตามโรงเรียนต่าง ๆ และหากวันใดงานเลิกเร็ว ก็จะมีรถมารับด้วยตนเอง ท่านจะติดตามสอบถามผลการเล่าเรียนของลูก ๆ อยู่เสมอ คนใดได้คะแนนดีก็จะยกย่องชมเชยส่งเสริมและให้กำลังใจเรื่องการเล่าเรียนให้แก่เด็ก ๆ ทุกคน เท่าที่จะสามารถศึกษาเล่าเรียนได้จนสำเร็จ และช่วยเหลือตัวเองต่อไปในอนาคต

ท่านได้อบรมสั่งสอนให้ลูก ๆ ของท่านได้รู้จักใช้ชีวิตในสังคมด้วยการพาไปงานสังคมต่าง ๆ ด้วยครั้งละ ๒ หรือ ๓ คน เพื่อให้รู้จักวางตัวและปรับตัวให้เข้ากับสังคม และให้รู้จักภาคภูมิใจที่ได้มีโอกาสเข้าร่วมสังคมด้วย สั่งสอนให้ลูกทุกคนเป็นคนมีระเบียบแบบแผน และให้เป็นคนสุภาพ สุด้วยคุณธรรม ในด้านการนับถือศาสนา ลูกของท่านจะนับถือศาสนาใดก็ได้ตามความพอใจ ไม่เคยมีการจำกัดสิทธิในการนับถือศาสนาของลูก ๆ และจะอบรมสั่งสอนว่าศาสนาทุกศาสนาสอนให้ทุกคนเป็นคนดี

ผลคือ ลูก ๆ ของท่านส่วนใหญ่ประสบความสำเร็จในชีวิต บางคนสำเร็จการศึกษาในระดับสูงในต่างประเทศ บางคนสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาในประเทศ และมีหน้าที่การงานมั่นคง มีฐานะดี ลูก ๆ ๔,๐๐๐ ชีวิต เป็นอย่างน้อยใช้สกุลเวซบูล ปัจจุบันอยู่ในประเทศออสเตรเลีย สวิตเซอร์แลนด์ เนเธอร์แลนด์ สหรัฐอเมริกา ซาอุดีอาระเบีย เป็นทั้งครู พยาบาล ช่างภาพ หนังสือพิมพ์ พ่อครัว นักบัญชี และอื่น ๆ

มูลนิธิที่แพทย์หญิง คุณเพียร ฯ ได้ก่อตั้งมานี้ มิใช่เพียงแต่จะสร้างเด็กในสกุลเวซบูลให้ประสบความสำเร็จในชีวิตเป็นจำนวนมากเท่านั้น แต่มูลนิธิยังสงเคราะห์เด็กเร่ร่อนเสมอมา ได้ช่วยเหลืออบรมและให้การศึกษา เช่น ส่งเข้าเรียนวิชาชีพ และฝึกหัดเลี้ยงเด็กจนมีความชำนาญพอสมควร แล้วส่งไปเป็นหญิงเลี้ยงเด็กตามบ้านชาวต่างประเทศและคบหาคู่ตามแต่จะจัดได้ทั้งเป็นสถานที่ศึกษาและดูงานของชาวไทยและชาวต่างประเทศอยู่เนื่อง ๆ มูลนิธิได้จัดออกหนังสือ “แม่และเด็ก” โดยมี แพทย์หญิง คุณเพียร ฯ เป็นบรรณาธิการ จัดรายการตอบปัญหาการเลี้ยงเด็กและอบรมเด็กทางวิทยุกระจายเสียงหลายสถานี ทั้งนี้ด้วยวัตถุประสงค์ที่จะสร้างคนให้มีสมรรถภาพสมบูรณ์เพื่อพัฒนาประเทศต่อไป

แพทย์หญิง คุณเพียร ฯ มิใช่จะเก่งกาจเฉพาะเรื่องการดูแลเด็กเท่านั้น ท่านยังมีชื่อเสียงในด้านการรักษากามโรคด้วย การแก้ปัญหโสเภณี กล่าวกันว่า บางครั้งถึงกับลงทุนปลอมตัวเข้าไปในช่องโสเภณี บาร์ในทึบลับ เพื่อจะตามไปฉีดยารักษาและป้องกันกามโรค เคยถูกจับโยนออกมา แม้จะหัดชูโดก็ไม่วายถูกแมงดาข่มเหง แม้แต่การไปดูงานในสหรัฐอเมริกา ก็ยังเคย

ถูกเข้าใจผิดว่าท่านเป็นนางบังเงา เพราะการขอศึกษาให้ถึงต้นตอนั่นเอง ท่านได้แก้ปัญหาโสเภณีได้ช่วยต่อสู้เรื่องสิทธิการจดทะเบียน แต่การแก้ปัญหานั้นเรื่องของโสเภณีเป็นเรื่องที่ไม่อาจผลักดันในช่วงชีวิตของท่านได้ เมื่อมีการปราบปรามโสเภณี ท่านก็ได้จัดให้เกิดระบบการควบคุมรักษาและให้อาชีพ โดยเป็นประธานผู้ก่อตั้งบ้านเกร็ดตระการของกรมประชาสงเคราะห์ ซึ่งมีหน้าที่ดูแลให้การสงเคราะห์โสเภณี และท่านได้เคยช่วยเหลือโสเภณีให้ไปอยู่บ้านเกร็ดตระการมาแล้วกว่า ๒,๐๐๐ ราย

ท่านมิใช่เพียงแค่เป็นแพทย์ นักสังคมสงเคราะห์ บรรณาธิการหนังสือพิมพ์ ผู้ตอบปัญหาทางวิทยุกระจายเสียงเท่านั้น ในด้านวิชาการ ท่านได้รับเชิญให้เป็นผู้บรรยายในมหาวิทยาลัยวิทยาลัยโรงเรียนต่าง ๆ มากมายหลายแห่ง รวมทั้งร่วมงานสังคมในฐานะนายกสมาคม ประธานกรรมการ กรรมการ อนุกรรมการ และที่ปรึกษา อีกเป็นจำนวนมากแห่งด้วย

ในด้านการเมือง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ มีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ท่านได้ถูกชักนำชักชวนให้ลงสมัครรับเลือกตั้งในนามพรรคสหประชาไทยแข่งขันกับพรรคประชาธิปัตย์ ท่านก็ลงสมัครด้วยความมุ่งหมายที่จะแก้ปัญหาของประชาชนในเรื่องการสังคมสงเคราะห์ การสู้กับโรคภัยไข้เจ็บ บรรดาหมอนวด พาร์ตเนอร์ โสเภณี ต่างให้การสนับสนุนเป็นอย่างยิ่ง แต่การเมืองไม่ยอมรับท่านให้เป็นผู้แทนราษฎร

ผลงานของท่านเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายทั้งในประเทศและต่างประเทศ จนฮอลลีวูดมาขอชีวประวัติไปทำภาพยนตร์ ให้ชื่อว่า “ผู้หญิงมหัศจรรย์” นิตยสาร “รีดเดอร์ ไดเจส” นำเรื่องราวของท่านไปตีพิมพ์เผยแพร่ทั่วโลก ในวงการศึกษาด้านสังคมสงเคราะห์ เป็นบุคคลสำคัญที่นิสิตนักศึกษานำไปทำรายงานวิทยานิพนธ์อยู่เป็นประจำ

ท่านจึงเป็นสตรีเอเชียคนแรกที่ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เลย็องดอนเนอร์ ชั้นกองมั่งเคอร์ จากรัฐบาลฝรั่งเศส ในฐานะที่ได้ช่วยเหลือสงเคราะห์สตรีและเด็กกำพร้ามาเป็นเวลาช้านาน เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๕๐๑ และเป็นสตรีเอเชียคนแรกที่ได้รับรางวัล Spirit of Achievement ประจำปี ๒๕๐๖ จากมหาวิทยาลัยอัลเบอร์ตไอน์สไตน์แห่งเยนิวา ในนครนิวยอร์ก ในฐานะที่ได้รับการคัดเลือกให้เป็นสตรีนานาชาติที่บำเพ็ญประโยชน์เพื่อมนุษยชาติ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ๒๕๐๖ และได้รับประกาศนียบัตรรางวัลเพื่อมนุษยชาติ ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัย Ehwa Womans University of Seoul ประเทศเกาหลี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ ได้รับเหรียญทอง Woman of the World จากสมาคมสตรีระหว่างประเทศ

สำหรับประเทศไทย ท่านได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานตราทุติยจุลจอมเกล้า เหรียญกาชาดสรรเสริญ เหรียญกาชาดสมนาคุณชั้น ๑ และได้รับพระราชทานปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ประจำปีการศึกษา ๒๕๒๓ จากสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในฐานะที่เป็นผู้ทรงคุณวุฒิและมีคุณธรรม โดยบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์ยิ่งต่อสังคมโดยส่วนรวมเป็นเอกประการ และได้ก่อให้เกิดความสำนึกถึงความเป็นมนุษยชาติร่วมกัน

ในส่วนรวม เมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม ๒๕๒๔

แพทย์หญิง คุณเพียร เวชบุล ได้ถึงแก่อนิจกรรม ด้วยโรคปอดบวม ที่โรงพยาบาลวิชัยยุทธ เมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน ๒๕๒๓ นับเป็นการสูญเสียนักสังคมสงเคราะห์ที่สำคัญและมีผลงานดีเด่นมากที่สุดคนหนึ่งของชาติ ยังคงเหลือไว้แต่คุณงามความดีและเกียรติยศชื่อเสียงของท่าน คู่กับพระยานุเคราะห์มูลนิธิซึ่งจะเป็นอนุสรณ์สถานที่ยั่งยืนตลอดไป.

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ

นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุรยา เรียบเรียง

ในขณะที่ประเทศไทยเจริญก้าวหน้าแทบทุกด้าน มีมหาวิทยาลัย วิทยาลัย และโรงเรียนประเภทต่าง ๆ เกือบทั่วพระราชอาณาจักร รัฐบาลตั้งงบประมาณรายจ่ายด้านการศึกษาในปีงบประมาณ ๒๕๒๖ ไว้ถึง ๓๗,๒๑๒ ล้านบาท การศึกษาวิชาต่าง ๆ จึงกว้างขวางลึกซึ้งยิ่งกว่าเดิม แต่เป็นที่น่าแปลกใจว่าความรู้เกี่ยวกับภาษาไทยและการทำความเข้าใจประเทศชาติของตนเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านวัฒนธรรม กลับได้รับความสนใจจากวงการศึกษามิได้สัดส่วนกับวิชาอื่น ๆ ทั้ง ๆ ที่ภาษาและเอกลักษณ์ต่าง ๆ ของชาติเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้ชาติดำรงคงอยู่ได้ แต่ก็ยังเป็นโชคดียิ่งของประเทศไทยที่มีครูท่านหนึ่งได้เห็นถึงความสำคัญของภาษาและเอกลักษณ์ของชาติ จึงได้ศึกษาค้นคว้า และเผยแพร่ความรู้ด้านนี้ออกสู่วงการศึกษากับปัญหาชนอื่น ๆ ดังเช่นการเรียบเรียงหนังสือชื่อ “ภาษาไทย - วิชาที่ถูกกลืน” ซึ่งเป็นหนังสือที่ครูภาษาไทยผู้เกี่ยวข้องกับการศึกษา และผู้รักภาษาไทยทุกคนควรอ่านเป็นอย่างยิ่ง เพราะมีข้อคิดเห็นอันแหลมคม อยู่ตลอดเล่มอันจะหาอ่านจากหนังสืออื่นไม่ได้ ครูผู้นั้นคือศาสตราจารย์หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ซึ่งสมควรที่เราจะทำความรู้จักชีวิตและงานของท่าน และการทำความรู้จักนั้นโชคดียิ่งที่ท่านได้เขียนหนังสือเป็นทำนองอัตชีวประวัติของท่านไว้ชื่อ “ความสำเร็จและความล้มเหลว” ผู้เรียบเรียงจึงได้อาศัยหนังสือเล่มนี้เป็นหลัก ย่อความออกมาให้เห็นถึงความเป็นปราชญ์ของท่านว่าควรได้รับความเคารพนับถือเพียงใด

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ เป็นธิดาเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ (หม่อมราชวงศ์ หลาน กุญชร) และหม่อมมณฑล กุญชร ณ อยุรยา เกิดเมื่อวันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ที่บ้านคลองเตย ถนนสุนทรโกษา ทางไปท่าเรือกรุงเทพฯ ปัจจุบันนี้ ซึ่งเป็นบ้านพักนอกเมืองของบิดา ส่วนบ้านเดิมของตระกูลคือบ้านเลขที่ ๑๒๘ ถนนอัษฎางค์ ริมคลองคูเมืองเดิม เขตพระนคร หรือที่เรียกกันว่าวังบ้านหม้อ เหตุที่หม่อมหลวงบุญเหลือมีความเชื่อมั่นว่า คนเราจะทำงานอันใดตามวิธีการที่คิดว่าดีที่สุด มักเป็นไปตามการศึกษาบรมตามประสบการณ์ของคนนั้น ดังนั้นเมื่อจะกล่าวถึงความสำเร็จและความล้มเหลวของผู้ใด การศึกษาบรมของผู้นั้นจึงมีความสำคัญเป็นอันมาก หม่อมหลวงบุญเหลือได้เล่าถึงการศึกษาอบรมในบ้านไว้ค่อนข้างละเอียด และท่านกล่าวว่าท่านเป็นคนโชคดีมาก ที่ได้รับการอบรมในด้านต่าง ๆ โดยมีผู้อธิบายให้เข้าใจว่า ได้รับการอบรมเช่นนั้นเช่นนั้น เพราะเหตุใด เพื่อประโยชน์อะไร และก็มีอีกหลายด้านที่ได้รับการอบรมโดยมีผู้ทำให้เกิดนิสัยหลายอย่างโดยไม่ได้ตั้งใจ

ก่อนที่จะกล่าวถึงการศึกษาอบรมในบ้านของหม่อมหลวงบุญเหลือ ผู้เรียบเรียงมีความจำเป็นต้องเล่าถึงความเป็นมาของราชตระกูลกุญชรเสียก่อนโดยย่อ เพื่อให้ผู้อ่านได้ทราบภูมิหลังดีขึ้น ต้นราชตระกูลกุญชรได้แก่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระพิทักษ์เทเวศร พระนามเดิมพระองค์เจ้ากุญชร

เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๒๒ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และคุณจอมมารดาสิลา ราชินิกุลบางช้าง ทรงเป็นเจ้านายที่มีเกียรติประวัติดีในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงกำกับราชการกรมม้า ทรงคุมทหารไปจัดดาทัพทางด้านตะวันออกเมื่อเจ้านวงศ์เวียงจันทน์เป็นขบถ ทรงควบคุมการก่อสร้าง วัดสุทัศนเทพวรารามและทรงสร้างวัดเทวราชกุญชร พระคุณลักษณะที่สำคัญคือทรงเคารพ ความยุติธรรมอย่างมั่นคง โดยไม่หวั่นไหวต่ออำนาจราชศักดิ์ใด ๆ ทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเคารพยกย่องกรมพระพิทักษ์เทเวศรในฐานะพระเจ้าพี่ยาเธอเป็นพิเศษ และความผูกพันนี้ยังได้ต่อเนื่องไปถึงหม่อมเจ้าสิงหนาท พระโอรสองค์ใหญ่ที่เกิดแต่คุณแสง ธิดาคุณวัน หรือพระองค์เจ้าอัมพวัน พระราชโอรสสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยพระราชทานกรมม้าให้ หม่อมเจ้าสิงหนาททรงกำกับต่อไป เสด็จปู่ของหม่อมหลวงบุญเหลือองค์นี้มีฝีมือเชี่ยวชาญยิ่ง ในการบังคับม้าและวิชาการต่าง ๆ เกี่ยวกับม้า ถึงกับได้ถวายครอบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในตอนปลายพระชนม์ชีพก็ได้รับสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าสิงหนาทดุรงค์ฤทธิ์ เป็นพระเกียรติใน การที่สามารถปราบ “ดุรงค์” คือม้าให้อยู่ในอานาจ พระองค์เจ้าสิงหนาทมีหม่อมห้ามหลายคน หม่อมใหญ่ชื่อสุด เป็นลูกสาวขุนพัฒน์ทอง เจ้าของตลาดบ้านหม้อซึ่งอยู่ติดกับวัง บุตรผู้หนึ่งของ หม่อมสุดหรือที่เรียกกันว่าหม่อมแม่หอกลางก็คือเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์

เจ้าพระยาเทเวศรฯเป็นบุคคลที่น่าสนใจคนหนึ่ง ท่านเริ่มรับราชการตั้งแต่อายุน้อย ในตำแหน่งเล็ก ๆ ไล่เต้าขึ้นไปจนเป็นเจ้าพระยาเสนาบดีในตอนปลาย และรับพระราชทานเพลิงศพ ของท่าน ณ พระเมรุท้องสนามหลวง อันเป็นเกียรติสูงสุดที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จะสามารถพระราชทานได้ เจ้าพระยาเทเวศรฯ เป็นคนไม่มีชื่อ เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเรียกว่า “หลาน” ทุกคนจึงต้องเรียกว่าเจ้าหลาน ท่านเป็นคนมีความสามารถในการบังคับม้าตามสกุล งานตำแหน่งแรกของท่านจึงเป็นมหาดเล็กสารลิจักรมม้าพระที่นั่ง แล้วเลื่อนตามลำดับจนเป็นหัวหมื่นมหาดเล็กเวรเดช และเป็นจางวางมหาดเล็กแต่ยังหนุ่ม เจ้าพระยาเทเวศรฯ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างมาก ถึงกับให้เป็น พระอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ได้เป็นสมาชิกสภาที่ ปรีกษาราชการแผ่นดินและเป็นองคมนตรี ได้ร่วมขบวนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ แต่ยังเป็นกรมหมื่นออกไปเจริญทางพระราชไมตรี ณ ประเทศยุโรป ได้ตามเสด็จพระราชดำเนิน ไปยังสิงคโปร์ ปีนัง และชวา เมื่อมีการจัดตั้งกรมสุขาภิบาลทำหน้าที่แทนเทศบาลนครหลวงก็ได้เป็นอธิบดีกรมสุขาภิบาลเป็นคนแรก แล้วได้เป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ รักษาการแทน เสนาบดีกระทรวงวัง และเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการในที่สุด ความจริงเจ้าพระยาเทเวศรฯ มีผลงานด้านบริหารมากมาย เช่นการชลประทาน การเกษตร การสื่อสาร การออกโฉนดที่ดิน การเทศบาล และการสาธารณสุข งานเหล่านี้เป็นงานที่ท่านริเริ่มด้วยความยากลำบาก แต่ที่เป็นที่รู้จักกันทั่วไปกลับเป็นงานนาฏศิลป์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานละครดึกดำบรรพ์ที่มี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงร่วมปรับปรุง ทั้งนี้เพราะท่านต้องการ

กรมมหรสพ กรมขุน อยู่ด้วย จึงมีหน้าที่รับผิดชอบในการบันเทิงของทางราชการในเวลามีพระราชพิธี การสมโภช การเลี้ยงต้อนรับในราชสำนัก ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ไม่สนับสนุนการละคร ท่านจึงต้องทะนุบำรุงคณะละครส่วนตัวซึ่งเป็นมรดกตกทอดมาจากต้นราชตระกูล จนกระทั่งสร้างโรงละครขึ้นที่วังให้ชื่อว่าโรงละครดึกดำบรรพ์ เปิดการแสดงเก็บเงินค่าดู เวลารับแขกเมืองก็เชิญเสด็จพระราชดำเนินมาทอดพระเนตรที่โรง ละครของวังบ้านหม้อจึงมีชื่อเสียงว่าเล่นดีคณะหนึ่งในสมัยนั้น และต่อจากนี้ก็จะได้กลับมาเล่าประวัติหม่อมหลวงบุญเหลือจากหนังสือชื่อ “ความสำเร็จและความล้มเหลว” ต่อไป

หม่อมหลวงบุญเหลือเกิดในครอบครัวที่ใหญ่เป็นพิเศษ เพราะบิดาเป็นคนมีภรรยาหลากหลาย ๑ ๔๐ คน ล้วนแต่เป็นตัวละครในคณะจะมีกเว้นเพียง ๕ หรือ ๖ คน ภรรยาทั้งหมดมิได้มีชีวิตอยู่พร้อมกัน เมื่อหม่อมหลวงบุญเหลือเกิดบิดามีอายุ ๕๕ ปีแล้ว และมีภรรยาอยู่รวม ๕ คน ครั้นอายุได้เพียง ๔ ขวบก็เป็นกำพร้ามารดา เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ต้องเอาใจใส่มากกว่าลูกคนอื่น ๆ ชีวิตของท่านเมื่อเด็กจึงเป็นชีวิตของเด็กผู้หญิงที่ได้รับอิทธิพลจากผู้ชายมากกว่าผู้หญิง เหตุที่บิดาเป็นคนเกิดสมัยรัชกาลที่ ๔ การศึกษาอบรมจึงเป็นไปอย่างคนสมัยนั้น ท่านรู้สึกตนเป็นคนล้าสมัย จึงได้ตั้งใจแน่วแน่ว่าลูก ๆ จะต้องได้รับการศึกษาแบบใหม่ทุกคน เช่นทุกคนจะต้องรู้ภาษาฝรั่งอย่างน้อยหนึ่งภาษา ลูกทุกคนจึงไปเข้าโรงเรียนที่ขึ้นหน้าในการสอนภาษาฝรั่ง พี่ผู้หญิงรุ่นใหญ่ที่สุดเรียนที่โรงเรียนสุนันทาลัย ซึ่งมีครูเป็นผู้หญิงอังกฤษ ต่อมาโดยมากเข้าเรียนในโรงเรียนของคณะสอนศาสนาโรมันคาทอลิก มีโรงเรียนอัสสัมชัญสำหรับลูกชาย และโรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนเวนต์สำหรับลูกหญิงเกือบทุกคน เมื่อคำนึงว่าบิดามีลูกทั้งหมด ๓๐ กว่าคน และได้ให้การศึกษาดังกล่าวทุกคน ก็ต้องเข้าใจว่าบิดาได้ลงทุนเพื่อการศึกษาของลูก ๆ มากพอควรทีเดียว นอกจากนั้นเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ไม่มีภรรยาหลง คือไม่เคยยกย่องภรรยาคนใดขึ้นเป็นท่านผู้หญิง ลูกทุกคนจึงมีฐานะเสมอกันหมด นับว่าเป็นความคิดก้าวหน้าและทำให้ลูก ๆ ชอบในทางความเสมอภาคกันโดยมาก

เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ได้อบรมบุตรธิดาให้เป็นผู้มั่นคงในพระพุทธศาสนา ที่บ้านคลองเตยพอพลบค่ำก็จะจุดตะเกียงลานบนหอพระ ท่านจะขึ้นมาที่หอพระนั้นพร้อมทั้งบริวารอันมีบุตรภรรยาเป็นต้นพร้อมกันสวดมนต์ทำวัตร ปฏิบัติอยู่เช่นนั้นจนถึงแก่สัณกรรม ถ้าผู้ที่ยังเป็นเด็กเล็กขึ้นไปสวดมนต์ด้วยก็จะได้รับแจกสตางค์ เฉพาะตัวหม่อมหลวงบุญเหลือต้องจำบทขุนมนต์เวทธำได้ตั้งแต่อายุต่ำกว่า ๘ ขวบ และยังได้รับการสอนให้วาทนาอุปสถสำหรับอุบาสกอุบาสิกาในวันธรรมสวนะ เคยว่าบทนาอุปสถนี้ครั้งหนึ่งหรือสองครั้งเมื่อเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ พาไปวัด นอกจากได้รับการสอนให้สวดมนต์ไหว้พระเป็นประจำแล้วเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ยังได้พาหม่อมหลวงบุญเหลือไปวัดด้วยเวลาที่ท่านไปสนทนากับพระภิกษุที่ท่านนับถือ หม่อมหลวงบุญเหลือมักจะง่วงนอนหลับไปแต่บิดาก็ไม่เห็นเป็นปัญหาอะไร พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (หม่อมหลวงวรราช กุญชร) พี่ชายรุ่นใหญ่เล่าว่า เมื่อยังเป็นเด็กบิดาพาไปด้วยทุกแห่ง ท่านชี้แจงว่าถึงนอนหลับก็ไม่เป็นไร เมื่อตื่นขึ้นมา

ก็จะได้ยินว่าผู้ใหญ่คุยกันเรื่องอะไร ความรู้ความเข้าใจต่าง ๆ ก็จะซึมไปเอง เจ้าพระยาเทเวศรฯ เป็นคนที่มีความเห็นเป็นของตนเอง มักจะสอนลูกไม่ให้เชื่อใครง่าย ๆ โดยเฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวกับการถูกขู่ให้กลัว ไม่ว่าจะเป็นการขู่ให้กลัวคนหรือกลัวผี การฝึกรอบรณรงค์กล่าวนี้นี้จึงเป็นคุณธรรมประจำตัวลูก ๆ ของท่านในเวลาต่อมา

การศึกษาอบรมในบ้าน หม่อมหลวงบุญเหลือมิโชคดียิ่งที่ได้จากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ อยู่ส่วนหนึ่ง การที่มีโอกาสใกล้ชิดเจ้านายพระองค์นี้หม่อมหลวงบุญเหลือถือว่าเป็นความสำเร็จในชีวิตอย่างหนึ่ง เมื่อได้รับความผิดหวังจากบุคคลใดก็จะปลอบตัวเองว่าในชีวิตได้เคยใกล้ชิดกับคนประเสริฐคนหนึ่งก็อาจจะพอใจแล้ว ทั้งนี้เพราะหลังจากที่เจ้าพระยาเทเวศรฯ มีสุขภาพทรุดโทรมต้องลาออกจากราชการ ท่านได้หาซื้อท้องนาที่ตำบลคลองเตยเป็นที่พักอาศัยอย่างสงบสุข คบหาอยู่แต่ในหมู่มิตรสหายอันสนิท ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ก็เคยเสด็จไปประทับอยู่นับด้วยเดือน และในที่สุดก็ทรงซื้อที่นาใกล้เคียงกันนั้นปลูกตำหนักปลายเนินเป็นที่ประทับในยามเสด็จแปรเสฐานจากวังท่าพระ ลูก ๆ ของเจ้าพระยาเทเวศรฯ รุ่นใหญ่ชานพระนามพระองค์ว่าเสด็จพ่อ แต่ลูกรุ่นเล็กเรียกเสด็จปู่ออกเสียงว่าเต็งปู่ เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ โปรดหรือไม่โปรดสิ่งใดแล้ว ก็ไม่มีผู้ใดในบ้านเจ้าพระยาเทเวศรฯ จะคิดละเมิดเลย ทรงเป็นที่เคารพรักของคนทุกคน เล่ากันว่าท่านไม่กริ้วใครเลย ถ้าใครถูกสมเด็จพระเจ้าเทวัญแล้วยอมจะอับอายและไม่เป็นมงคลที่สุด สมเด็จพระเจ้าเทวัญโปรดให้เด็ก ๆ ทูลซักถามอะไรต่าง ๆ ที่ไม่เข้าใจ เช่น หม่อมหลวงบุญเหลือเคยทูลถามว่า เพราะเหตุใดจึงไม่อนุญาตให้ลูกผู้หญิงของเจ้าพระยาเทเวศรฯ เจาะหู เพราะได้ยินผู้ใหญ่บอกกล่าวกันว่าที่ลูกผู้หญิงของเจ้าพระยาเทเวศรฯ เจาะหูไม่ได้นั้นเพราะสมเด็จพระเจ้าเทวัญไม่โปรด ท่านก็ทรงพระสรวลอยู่นานแล้วตรัสว่า “ปู่ไม่เคยห้ามไม่ให้ใครเจาะหู ปู่เคยแต่ว่าที่ไฉ่เครื่องประดับมีถมไปทำไมต้องเจาะเนื้อเนื้อหนังเอาเครื่องประดับไปใส่” สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงอบรมลูก ๆ ของเจ้าพระยาเทเวศรฯ ในเรื่องไม่ให้กลัวอีกวิธีหนึ่งคือ เมื่อจะเข้าไปเฝ้าพระองค์ท่านต้องเข้าไปกราบให้ถึงพระองค์แล้วท่านจะทรงลูบศีรษะเป็นการรับรู้ ครั้นเวลาว่างมาบรรดาบุตรธิดาเจ้าพระยาเทเวศรฯ มีความรู้สึกลัวพระองค์เป็นเจ้านายชั้นสูง คนอื่นเขาไม่รู้ว่ามีความสัมพันธ์กันมาอย่างไรในที่ประชุมจึงมักหาโอกาสหลีกเลี่ยงไม่เข้าไปเฝ้า แต่ก็ได้สังเกตว่าถ้าทอดพระเนตรเห็นบุตรธิดาเจ้าพระยาเทเวศรฯ คนใดไม่เข้าไปเฝ้าก็จะทรงรออยู่ จึงเข้าใจว่าทรงสอนให้ยึดมั่นว่าสิ่งใดที่ไม่ผิด ก็ไม่ต้องกลัวที่จะประพฤติปฏิบัติ ไม่ว่าจะไปในที่ประชุมชนใด หรือในที่ใด

หม่อมหลวงบุญเหลือได้เริ่มเข้าโรงเรียนเป็นครั้งแรกที่โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนเวนต์ เมื่ออายุยังไม่เต็ม ๕ ขวบ ก่อนเข้าโรงเรียนอ่านหนังสือไทยออกแล้ว แต่คงจะเขียนไม่ค่อยได้ โรงเรียนนี้ฝึกสอนนิสัยในเรื่องความสะอาดและการทำอะไรอย่างประณีตบรรจง การเรียนใช้ภาษาอังกฤษทุกวิชา เมื่อเรียนข้อความรู้จากหนังสือเล่มใดแล้ว ครูก็จะให้ทำแบบฝึกหัดตอบคำถามเป็นภาษาอังกฤษลงสมุดธรรมดาค้างหนึ่งก่อน เมื่อครูแก้ไขเรียบร้อยแล้วจึงลอกลงสมุดที่ทำด้วยกระดาษอย่างดี เขียนด้วยลายมือแบบฝรั่งเศส เป็นตัวบรรจงอย่างเต็มฝีมืออีกครั้ง ที่มุมหน้าหนึ่ง ๆ

หรือหัวเรื่องต้นแบบฝึกหัด ก็วาดลวดลายงดงามที่สุดที่จะทำได้ด้วยหมึกสีม่วง การเรียนส่วนใหญ่ใช้ท่องจำ นอกจากเวลาทำแบบฝึกหัดไวยากรณ์อังกฤษได้ใช้ความคิดของตนบ้าง ผลการเรียนค่อนข้างดี มักจะสอบประจำเดือนได้เป็นที่ ๓ หรือ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ อายุได้ ๑๐ ปีเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ผู้เป็นบิดาถึงแก่สัญกรรมปีต่อมาจึงไปเรียนที่โรงเรียนคอนเวนนต์ปิ้ง

การไปเรียนอยู่ที่ปิ้งนั้นเป็นการผจญชีวิตในโลกนอกครอบครัวเป็นครั้งแรก ที่ต้องถือว่าได้รับความสำเร็จในขั้นสุดท้าย หม่อมหลวงบุญเหลือมีข้อขัดแย้งกับคณะแม่ชีตลอดเวลาที่เรียนอยู่ในเรื่องศาสนา ท่านบอกให้แม่ชีทุกคนทราบว่าครอบครัวเคร่งครัดในพระพุทธศาสนาไม่เคยได้รับคำชมเชยจากแม่ชีคนหนึ่งว่า การไม่ยอมรับศาสนาของคนอื่นง่าย ๆ นั้นเป็นของดีพวกที่รับง่าย ๆ นั้นพอออกจากโรงเรียนไปแล้วก็มักลี้มเลือนไป แต่ควรสนใจศึกษาศาสนาอยู่เสมอไม่ควรละทิ้งเสีย สิ่งที่ได้รับจากโรงเรียนที่ปิ้งคือการเห็นแก่หน้าที่และการชอบอ่านหนังสือ ทั้งนี้เพราะโรงเรียนคอนเวนนต์ที่ปิ้งเป็นโรงเรียนที่ก้าวหน้าทางการศึกษาสำหรับประชาชนมาก มีการทดลองวิธีสอนใหม่ ๆ อยู่เสมอ กองการศึกษาที่ปิ้งได้อบรมครูประจำการเกือบไม่ว่างวันเพื่อให้ทันสมัย หลังจากเรียนจบที่ปิ้งได้ ๒๒ ปี หม่อมหลวงบุญเหลือได้ไปดูการศึกษาที่ประเทศอังกฤษ เขาพาไปดูการสอนภาษาอังกฤษในโรงเรียนใหม่แห่งหนึ่ง เมื่อดูแล้วท่านก็ถามว่ากลวิธีที่ใช้ในบทเรียนนั้นเรียกว่าแบบใหม่หรือเก่า เขาบอกว่าใหม่ ท่านจึงบอกว่าท่านเคยได้รับการสอนตามกลวิธีนั้นเมื่อ ๒๒ ปีมาแล้วเขาประหลาดใจมากถามว่าเรียนหนังสือที่ไหน เมื่อทราบว่าเรียนที่ปิ้งก็กล่าวว่าถ้าเช่นนั้นไม่แปลกอะไร เพราะครูหัวใหม่ ๆ เมื่อได้ออกไปยังอาณานิคมได้นำวิธีสอนใหม่ ๆ ไปใช้ซึ่งถ้าอยู่ในประเทศอังกฤษก็จะไม่มีโอกาสใช้เพราะถูกครูหัวเก่าต้านทานไว้

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ หม่อมหลวงบุญเหลือมีอายุได้ ๑๗ ปี สำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมได้รับประกาศนียบัตรของมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ เมื่อกลับมาถึงบ้านก็ขออนุญาตผู้ปกครองคือ พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (หม่อมหลวงวรภัทร์ กุญชร) ผู้เป็นพี่ชาย เข้าสอบรับประกาศนียบัตรมัธยมบริบูรณ์ของกระทรวงธรรมการ แต่ผู้ปกครองตอบว่าไม่จำเป็น รู้ภาษาไทยพอแล้ว และไม่ประสงค์จะให้เข้าโรงเรียนไทยโรงเรียนไหนเพราะให้การศึกษาไม่เป็นที่พอใจในตอนนั้นแม้ท่านยังไม่เข้าใจถึงเหตุผลของผู้ปกครอง แต่มีความเกรงกลัวก็สงบอยู่ ต่อมาพระยาเทเวศร์ฯออกจากราชการและพาน้อง ๆ ผู้หญิงกับลูกหญิงสองคน ไปอยู่บ้านซึ่งปลูกขึ้นใหม่ที่จังหวัดเพชรบุรี อยู่ที่นั่นจนกระทั่งท่านมีอายุครบ ๒๐ ปีแล้ว ไปขออนุญาตเข้ามหาวิทยาลัย จึงไปหาที่เรียนเพื่อจะได้สอบชั้นมัธยมบริบูรณ์ของกระทรวงธรรมการ ทั้งนี้เพราะมหาวิทยาลัยซึ่งมีอยู่แห่งเดียวคือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้กำหนดว่า ผู้สมัครสอบคัดเลือกเข้ามหาวิทยาลัยต้องจบมัธยมบริบูรณ์ ได้รับประกาศนียบัตรของกระทรวงธรรมการ หม่อมหลวงบุญเหลือจึงไปเข้าเรียนในชั้นมัธยมแปดที่โรงเรียนเซนต์ แมรีส์ หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า เอส.พี.จี. ซึ่งเป็นค่าย่อมาจาก Society for the Propagation of the Gospel เป็นโรงเรียนของคณะมิชชันนารีอังกฤษตั้งอยู่ที่ถนนสาทร เมื่อสอบไล่ได้ชั้นมัธยมแปดแล้วจึงไปสอบคัดเลือกเข้ามหาวิทยาลัย

เหตุที่พระยาเทเวศรฯ ไม่พอใจผลการศึกษาของโรงเรียนไทยนั้น เพราะผู้ใหญ่สมัยนั้น คิดถึงการศึกษาในด้านการอบรมมากกว่าด้านวิชาการ เพื่อแข่งขันกันสอบเอาที่เรียนในสถาบัน ชั้นสูง หรือเพื่อชื่อเสียงหรือเพื่ออาชีพ ในครอบครัวหม่อมหลวงบุญเหลือนั้น การอบรมลูก ผู้หญิงก็คือ ให้เป็นคนกล้าไม่กลัวใครในที่ไม่ควรกลัว ให้เป็นคนรู้จักความสำคัญของตนว่าเป็น ลูกหลานคนที่เคยปกครองบ้านเมืองมา ย่อมมีความรับผิดชอบที่จะประพฤติปฏิบัติตนไม่ให้ผิด ทำนองคลองธรรม เช่นต้องเคร่งกับระเบียบต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่โรงเรียนของคณะมิชชันนารีคาทอลิกได้ ให้การอบรมดี นอกจากนั้นก็มีส่วนรียกลักษณะต่าง ๆ ของไทยซึ่งในโรงเรียนไทยของเราในเวลานั้น ไม่สามารถอำนวยความสะดวกให้แก่สมาชิกในครอบครัวของท่านได้ เพราะในบ้านท่านเป็นแดนวัฒนธรรม และเป็นแหล่งศิลปินที่เชี่ยวชาญอยู่แล้วและที่ทำความผิดหวังมากที่สุดคือเรื่องศาสนา คนที่ได้รับการศึกษาในโรงเรียนไทยมิได้เข้าใจพุทธศาสนาดีไปกว่าสมาชิกในครอบครัวที่ไปเรียนในโรงเรียน ของคณะมิชชันนารี

ครั้งได้เข้ามาหาวิทยาลัยในคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ ต้องเรียนด้วยวิธีใหม่คือ ฟังปาฐกถาแล้วจดตามก็ไม่รู้สึกลึกซึ้งใจอย่างใด ขณะนั้นอาจารย์เบรน - ฮาร์ตเนล (Arthur Braine - Hartnell) รักษาการหัวหน้าแผนกวิชาภาษาอังกฤษ ไม่ให้หม่อมหลวงบุญเหลือเรียนภาษาอังกฤษ ร่วมกับนิสิตอื่น ๆ ท่านว่าเสียเวลา โดยให้หม่อมหลวงบุญเหลือกับนายทอม ยอนสัน ต่อมา เปลี่ยนชื่อเป็นนายปฐม ชาญสรณ์ ซึ่งรู้ภาษาอังกฤษดีแล้ว ไปเรียนวิชาวรรณคดีเป็นพิเศษกับท่าน เมื่อแรกเข้ามาหาวิทยาลัยยังไม่มีหลักสูตรปริญญา มีแต่ประกาศนียบัตรครุมัธยม คือเรียนวิชาสามัญ ๒ ปีแล้วเรียนวิชาครูอีก ๑ ปี เมื่อเรียนในปีที่ ๒ มีข่าวว่าจะมีหลักสูตรปริญญาเรียนต่อไปอีก ๒ ปีไม่ต้องเรียนวิชาครู ตัวหม่อมหลวงบุญเหลือเองไม่ทะเยอทะยานที่จะเรียนปริญญา คิดว่า ได้ประกาศนียบัตรครุมัธยมเร็ว ๆ ก็ดี จะได้ทำงานได้เงินเดือนเป็นมูลค่าเดือนละ ๘๐ บาท ดูมากมาย เหลือประมาณ แด่ฟ้า ๆ ผู้หญิงไม่ยอม แนะนำให้เรียนหลักสูตรปริญญาและพากันหัวเราะความคิดที่ว่า การได้ปริญญาไม่สำคัญอะไร ตกกลางใจสมัครใจเรียนหลักสูตรปริญญา เมื่อเรียนจบแล้วมีความคิด มั่นคงว่าถ้าจะเป็นครูต้องเรียนวิชาครู ทั้งนี้ท่านได้เชื่อมาตั้งแต่เมื่อใดก็ไม่ทราบว่า ในการทำอะไร ทุกอย่างต้องพยายามหาทางเรียนเทคนิคที่ดีที่สุดสำหรับการณ์นั้น ๆ เช่นต่อมาจะต้องใช้พิมพ์ดีด ก็ไปเรียนพิมพ์สัมผัสจากโรงเรียนสอนพิมพ์ดีดทันที และเป็นโชคได้ครูดี เทคนิคของการพิมพ์ ที่สอนนั้นก็ดี และคำอธิบายว่าเหตุใดต้องทำเช่นนั้นเช่นนี้ก็ดีพอที่จะนำมาถ่ายทอดแก่เสมียน พิมพ์ของตนอีกหลายคน ดังนั้นเมื่อจบหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตร์บัณฑิตแล้วหม่อมหลวงบุญเหลือ จึงได้เรียนวิชาครูต่ออีก ๑ ปี

หม่อมหลวงบุญเหลือได้ทำงานครุมาก่อนเรียนจบหลักสูตรอักษรศาสตร์ คือเมื่อจะเข้า ศึกษาต่อในมหาวิทยาลัยมีปัญหาเรื่องที่พัก เพราะขณะนั้นพี่ชายและพี่สาว ๓ คนอยู่ที่จังหวัดเพชรบุรี จะพักอยู่ที่วังบ้านหม้อก็ไม่สะดวกเพราะไม่มีผู้ใหญ่อยู่เป็นเพื่อน จึงขอยู่ประจำที่โรงเรียน เอส.พี.จี. ต่อไป อาจารย์ชาวอังกฤษอนุญาตให้อยู่และขอร้องให้ช่วยสอนวิชาพฤกษศาสตร์ ซึ่งแต่ก่อนไม่มี

ครูไทยสอน ต่อมาโรงเรียนขาดครูไวยากรณ์ก็ขอร้องให้ช่วยอีก เป็นการช่วยที่ไม่คิดค่าสอนและกลายเป็นผู้มีฐานะให้ความช่วยเหลือโรงเรียน จนกระทั่งเรียนอยู่ชั้นปีที่ ๔ พี่ชายได้นำครอบครัวกลับมาอยู่กรุงเทพฯ ท่านจึงย้ายจากโรงเรียน เอส.พี.จี. มาอยู่บ้านเดิม

ระหว่างที่เรียนอยู่ชั้นปีที่ ๔ นั้นได้เข้าสอนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนราชินี ได้เงินเดือน ๖๐ บาท เมื่อได้รับปริญญาใน พ.ศ. ๒๔๗๕ แล้วเข้าเรียนวิชาครูต่อ ก็ยังสอนที่โรงเรียนราชินีอยู่ หม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภา เทวกุล อาจารย์ใหญ่พอพระทัยมาก ให้ขึ้นเงินเดือนเป็น ๘๐ บาท ทำให้รู้สึกร่ำรวย ได้อุปถัมภ์ลูกของญาติเพิ่มอีก และทางแผนกฝึกหัดครูมัธยมยังสนับสนุนให้สอน เพราะเวลาสอนไม่ขัดกับเวลาเรียน การสอนแบบเก่านั้นง่ายมาก สอนให้นักเรียนเข้าใจและจำได้ และจำได้เฉพาะเรื่องสำคัญ ๆ ก็เป็นที่พอใจ ครูต้องขยันตรวจแบบฝึกหัดเท่านั้น หม่อมหลวงบุญเหลือได้เรียนภาษาอังกฤษก่อนข้างจะเป็นสมัยใหม่จากอาจารย์อังกฤษในแผนกฝึกหัดครู มีหลักการสอนสำคัญคือไม่ให้โอกาสนักเรียนทำผิดเสียก่อน ให้ป้องกันการทำผิดจึงไม่ต้องหนักใจ แม้ในการตรวจแบบฝึกหัดนักเรียนก็ไม่ทำผิดมากนัก หม่อมหลวงบุญเหลือได้รับพระเมตตาจากหม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภามาก ทรงชวนให้เป็นครูต่อไปที่โรงเรียนราชินี แต่ท่านก็ไม่กล้ารับคำเพราะมีความคิดว่า ถ้าอยู่ที่โรงเรียนนี้จะได้ทำประโยชน์อะไรนัก ก็ครูโดยมากมีความคิดว่าโรงเรียนราชินีเป็นโรงเรียนดีกว่าโรงเรียนอื่น ๆ ทั้งหมดในประเทศไทย ไม่จำเป็นต้องขวนขวายปรับปรุงอะไรต่อไปอีก พอถึงขณะนั้น พ.ศ. ๒๔๗๕ กระทรวงศึกษาธิการเปลี่ยนแผนการศึกษาใหม่ เลิกชั้นมัธยมปีที่ ๗ และ ๘ ให้ทุกมหาวิทยาลัยตั้งโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาของตนเอง หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล หัวหน้าแผนกฝึกหัดครูมัธยมของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้รับมอบหมายให้วางแผนจัดตั้งโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยขึ้นแล้วได้เป็นผู้อำนวยการ ท่านคัดเลือกนิสิตจำนวนหนึ่งที่เรียนจบวิชาครูในปีนั้นไว้เป็นคณะครูของโรงเรียน ร่วมกับครูที่สอนอยู่แล้วที่โรงเรียนหอวัง และอาจารย์จากแผนกฝึกหัดครูมัธยมคณะอักษรศาสตร์บางคน ด้วยเหตุนี้หม่อมหลวงบุญเหลือจึงเข้ารับราชการอย่างรวดเร็ว หลังจากได้ทราบผลสอบเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๑ ไม่กี่วันระเบียบของราชการเวลานั้นให้ผู้ที่ได้รับปริญญาและอนุปริญญาของมหาวิทยาลัยเป็นข้าราชการชั้นโทเลยทีเดียว ชีวิตราชการของท่านจึงเริ่มด้วยการเป็นข้าราชการชั้นโท เมื่อเริ่มรับราชการเป็นครูก็มีความประสงค์จะสอนภาษาไทยมากกว่าภาษาอังกฤษ เพราะได้เห็นมาแล้วว่าในชั่วโมงภาษาไทยเป็นโอกาสที่ครูอาจารย์จะทำให้ความนึกคิดของนักเรียนก้าวหน้าขึ้นได้มาก แต่เนื่องจากโรงเรียนขาดครูภาษาอังกฤษ และต้องการให้ทำหน้าที่เป็นสื่อระหว่างโรงเรียนเตรียมอุดมฯ กับมหาวิทยาลัยในสายวิชานั้น ท่านจึงต้องรับหน้าที่เป็นผู้ประสานงานการสอนภาษาอังกฤษ แล้วต่อมาอีกปีหนึ่งได้รับแต่งตั้งเป็นการภายในให้เป็นหัวหน้าวิชานี้ ครั้นถึงปีแรกที่มีสงครามมหาเอเชียบูรพา จึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าแผนกภาษาต่างประเทศ

การรับราชการในโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษานั้นอาจถือว่าเป็นความสำเร็จประการหนึ่งของหม่อมหลวงบุญเหลือ แต่ก็ยังมีความสะเทือนใจในบางสิ่งบางอย่างเช่น เรื่องระเบียบให้

นักเรียนสวดมนต์เวลาเช้าก่อนเริ่มเรียน ได้ตกลงกันว่าครูไม่ต้องเข้าไปในห้องเรียนจนกว่านักเรียนจะสวดมนต์เสร็จแล้ว ส่วนท่านมีความเห็นว่าการที่ครูไม่เข้าร่วมสวดมนต์กับนักเรียนทำให้นักเรียนมีความเข้าใจว่าการสวดมนต์นั้นเป็นเรื่องของเด็ก เมื่อเป็นผู้ใหญ่แล้วไม่ต้องสวดเป็นการมองข้ามความนึกคิดของผู้เยาว์ เพราะการที่จะให้ผู้เยาว์นิยมเรื่องใดนั้นผู้ใหญ่จะต้องร่วมด้วยจึงจะเกิดผลดี แต่คนส่วนมากเห็นว่าเรื่องอย่างนี้เป็นเรื่องเล็ก อีกเรื่องหนึ่งคือการวางระเบียบให้นักเรียนเคารพครูอาจารย์ในโรงเรียน สมัยนั้นนักเรียนเตรียมอุดมฯ ต้องเป็นยุวชนทหารทุกคน การเคารพครูสำหรับนักเรียนชายจึงต้องเคารพอย่างทหารคือขีดเท้าระวางตรงผลึกคือเมื่อนักเรียนชายพบครูในสถานที่นอกโรงเรียนจึงไม่รู้อาจะทำความเคารพด้วยวิธีใดเพราะนึกไม่ถึงว่าควรยกมือไหว้เนื่องจากไม่เคยชิน จึงใช้วิธีหลบ ทำให้ครูอาจารย์บางคนเกิดความน้อยใจหาว่านักเรียนขาดความเคารพนับถือ เรื่องนี้หม่อมหลวงบุญเหลือมีมติว่าโรงเรียนควรเป็นสถานที่ฝึกนักเรียนให้รู้จักอยู่ในสังคมที่กว้างขึ้นจากบ้าน แล้วขยับให้กว้างจากโรงเรียนไปสู่สังคมทั่วไป โรงเรียนควรฝึกหัดนักเรียนให้รู้จักกาลเทศะ ให้เป็นคนช่างสังเกตช่างพิจารณาทุกโอกาสในชีวิตของตน ไม่ควรตั้งระเบียบไว้เพื่อความสะดวกของโรงเรียน นักเรียนควรได้รับการสอนให้รู้จักไหว้ ไหว้ใคร ไหว้อย่างใด เพื่ออะไร เรื่องทำนองนี้ท่านได้กล่าวในที่ประชุมต่าง ๆ ในกระทรวงศึกษาธิการหลายครั้ง แต่ไม่มีใครเอาใจใส่แต่อย่างใด

โรงเรียนเตรียมอุดมฯ เปิดสอนเมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๘๑ ปีต่อมา พ.ศ. ๒๔๘๒ สงครามยุโรปเกิดขึ้น ชีวิตคนไทยเริ่มได้รับความกระทบกระเทือนจากการสงครามด้วยปลายปีการศึกษานั้นโรงเรียนจะส่งนักเรียนขึ้นมหาวิทยาลัยครั้งแรก อาจารย์หลายคนมีความเห็นร่วมกันว่าควรมีละครฉลองโอกาสนี้ หม่อมหลวงบุญเหลือจึงรับหน้าที่อย่างเต็มที่เพราะเห็นว่าเป็นกิจกรรมสำคัญทางการศึกษา ทำให้นักเรียนได้ฝึกนิสัยหลายอย่าง มีความรักหมู่คณะ มีความสามัคคีซึ่งเกิดจากการให้อภัยในสิ่งที่ควรให้อภัย มีน้ำใจนักกีฬา มีการรักษาระเบียบวินัย เชื่อฟังคำสั่งผู้อำนวยการฝึกซ้อม และที่สำคัญคือการยกย่องศิลปะ ไม่ใช่เล่นละครเพื่ออวดรูปโฉมลูกหลานของผู้ใด การจัดให้มีละครครั้งนั้นประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี แต่ก็ได้รับความสะเทือนใจในเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ทำให้เกิดความป่วยไข้ขึ้น ถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ เกิดเหตุการณ์ใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ไทยคือญี่ปุ่นบุกเข้ามาสถานที่ราชการที่ถูกยึดเป็นแห่งแรก ๆ ในพระนครก็คือโรงเรียนเตรียมอุดมฯ นั้นเอง มหาวิทยาลัยจึงสั่งให้โรงเรียนแยกย้ายกันไปทำงาน ณ สถานที่ต่าง ๆ แล้วต่อมาได้รับคำสั่งให้ปิดโรงเรียนเพราะมีอุทกภัย อาจารย์ได้พักผ่อนอยู่กับที่ ระหว่างนี้คณะอาจารย์ที่สอนภาษาอังกฤษได้ร่วมกันแต่งแบบฝึกหัดไวยากรณ์อังกฤษขึ้น หม่อมหลวงบุญเหลือมีหน้าที่เขียนคำชี้แจง เช่น วิธีใช้คำ วิธีผูกประโยค การใช้กริยารูปต่าง ๆ อาจารย์ช่วยกันทำแบบฝึกหัด ผู้ที่สามารถทางภาษาก็ตรวจแก้ หนังสือเล่มนี้ได้ใช้เป็นประโยชน์มาหลายปีนับว่าเป็นความสำเร็จอันหนึ่ง

ในระหว่างสงครามมหาเอเชียบูรพา หม่อมหลวงบุญเหลือได้มีส่วนในการปรับปรุงวัฒนธรรมไทย โดยรัฐบาลได้ตั้งส่วนราชการขึ้นเรียกว่าสภากาชาดวัฒนธรรมแห่งชาติ มีวิธแบ่งหน่วยงาน

จัดระบบงานต่าง ๆ โดยอาศัยวิชามานุษยวิทยาเป็นมูลฐาน ทำงานการศึกษาผู้ใหญ่หรือการศึกษา
นอกโรงเรียนอย่างกว้างขวาง ในพ.ศ. ๒๔๘๕ ได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการในคณะกรรมการชุดหนึ่ง
ที่ทำหน้าที่พิจารณาเครื่องแต่งกายสตรีในโอกาสต่าง ๆ แล้วทำคำแนะนำในการใช้ ซึ่งท่านก็
พอรู้หลักอยู่บ้าง เพราะพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์พี่ชายเคยรับราชการเป็นสมุหราชมนเฑียรใน
รัชกาลที่ ๖ มีหน้าที่รับแขกต่างประเทศของพระราชสำนักและมีเรื่องราวเกี่ยวกับการแต่งกาย
ผิดหรือถูกของพวกสถานทูตต่าง ๆ มาเล่าให้ฟังอยู่เสมอ วังบ้านหม้อสมัยนั้นเป็นศูนย์กลางของสังคม
ชั้นสูงแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ หม่อมหลวงบุญเหลือมีความเห็นว่า ถ้าได้ดำเนินการตาม
หลักการที่วางไว้ สภาวัฒนธรรมแห่งชาติจะเป็นประโยชน์จริง ๆ เพราะมีบุคคลสำคัญเอาใจใส่
กับเอกลักษณ์ของชาติทุกด้าน และจะมีเงินสนับสนุนในการที่จะอนุรักษ์หรือส่งเสริม แต่เป็นวาสนา
ของประเทศไทยที่งานใหม่ ๆ อันทำให้เกิดศรัทธาได้รับความร่วมมือกันทั้งชาติมักจะมีอันเป็นไป
อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น กิจการเสือป่าและงานสภาวัฒนธรรมแห่งชาตินี้ กล่าวคือรัฐบาลมีนโยบายแปลก
พยายามใช้อำนาจผลักดันให้คนไทยเปลี่ยนนิสัยประจำชีวิต เช่น ให้เลิกกินหมากและให้สวมหมวก
ทั้งหญิงและชาย งานที่เป็นแก่นสารของสภาวัฒนธรรม เช่น การจัดดอกไม้ การทำอาหารไทย
การประกวดเครื่องแต่งกาย การสมรสหมู่ ตลอดจนการเรียบเรียงตีพิมพ์หนังสือดีเป็นประโยชน์
ชุดวัฒนธรรมไทยก็ลืมนกันไปหมด สภาวัฒนธรรมฯ จึงถูกยุบเลิกในเวลาต่อมา ท่านไม่เชื่อว่า
ผู้มีอำนาจสูงสุดคนเดียวทำให้เกิดเหตุการณ์นั้น ๆ ขึ้นได้ ท่านว่าผู้มีอำนาจคนนั้นมีมิตรโง่และ
มีศัตรูฉลาด มิตรโง่ตามใจเรื่อยไป ศัตรูก็ตามใจให้เหลิง จนกระทั่งให้ดูเหมือนเป็นคนบ้าได้เหมือนกัน
ทำให้นึกถึงบิดาคือเจ้าพระยาเทเวศฯ ได้สั่งสอนลูก ๆ ผู้ชายทุกโอกาสว่าคนสุจริตจะตามใจนาย
เสมอไปไม่ได้ การเข้าไปเกี่ยวข้องอยู่ในสภาวัฒนธรรมฯ ทำให้เกิดความสลดใจอย่างเหลือประมาณว่า
ประเทศชาติอยู่ในมือคนพวกหนึ่งที่ไม่สุจริตใจ ไม่สุจริตต่อผู้บังคับบัญชา ไม่สุจริตต่อมิตร
การมองเห็นเหตุการณ์เช่นนี้ทำให้ป่วยมากลงไปอีก

ในสมัยสงครามนั้น อาจารย์ในคณะอักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยเฉพาะ
แผนกภาษาอังกฤษขาดมาก หม่อมหลวงบุญเหลือจึงต้องไปสอนในคณะอักษรศาสตร์ด้วย ต่อจากนั้น
ก็ต้องไปช่วยสอนที่แผนกฝึกหัดครูมัธยมซึ่งภายหลังเปลี่ยนเป็นแผนกครุศาสตร์เพราะขาดแคลน
อาจารย์เช่นเดียวกัน พอถึง พ.ศ. ๒๔๘๖ โรงเรียนเตรียมอุดมฯ จะต้องไปเปิดสาขาที่ต่างจังหวัด
หลายแห่ง แต่ร่างกายของหม่อมหลวงบุญเหลือทรุดโทรมมากจึงขอลาออกจากราชการ ผู้บังคับบัญชา
ไม่เห็นด้วยให้ลาป่วยแทน จึงได้ไปพักหลบภัยสงครามที่ตำบลบ้านเป้ง อำเภอบางปะอิน จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา จนกระทั่งวันลาป่วยหมดระยะ จึงขอลาป่วยต่อโดยไม่รับเงินเดือน แต่ทาง
มหาวิทยาลัยบอกมาว่า เคยลาออกมาก่อนแล้ว คราวนี้จึงแนะนำให้ลาออกเสียเลย ท่านไม่มีทางเลือก
จึงต้องยอมลาออกจากราชการ ซึ่งเป็นระยะเวลาก่อนที่ญี่ปุ่นจะแพ้สงคราม ประมาณ ๒ เดือน
ครั้นสงครามสงบแล้วแผนกภาษาอังกฤษ คณะอักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ขอให้
เป็นอาจารย์พิเศษ ในเวลาเดียวกันโรงเรียนมาแตร์เดอีติดต่อขอให้ไปสอนภาษาไทย ท่านพอใจ

เป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นครั้งแรกที่จะได้สอนภาษาไทยในโรงเรียนอย่างเป็นทางการเป็นลำเป็นสัน โดยเฉพาะ วิชาวรรณคดีไทยและเรียงความ ซึ่งมีทฤษฎีใคร่จะทดลองมานานแล้วและที่โรงเรียนนี้ก็ได้ประสบความสำเร็จในการจัดให้มีการเล่นละครอีกครั้งหนึ่ง

หม่อมหลวงบุญเหลือเป็นอาจารย์พิเศษอยู่ที่คณะอักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ประมาณ ๒ ปี ได้สังเกตเห็นว่าขณะนั้นมีทฤษฎีว่าคนที่ไปศึกษา ณ ต่างประเทศกับคนที่ไม่เคยไปเป็นคนละชั้นกัน นอกจากนั้นเมื่อท่านได้ขอความรู้จากผู้ที่เคยไปเรียนต่างประเทศกลับมา ไม่ว่าจะเป็นความรู้เกี่ยวกับการศึกษา วัฒนธรรม เศรษฐกิจ หรือการเมืองก็ได้คำตอบที่ทำให้เชื่อถือได้ไม่ก็คน จึงเริ่มสนใจในการที่จะไปต่างประเทศ เพื่อให้รู้เห็นเองว่าฝรั่งในประเทศของเขานั้นเป็นอย่างไร ต่อมาได้สมัครสอบขอรับทุนของสมาคมสตรีมหาวิทยาลัยอเมริกันไปศึกษาระดับปริญญาโททางวิชาการศึกษา ที่มหาวิทยาลัยมิชิแกนสหรัฐอเมริกา เมื่อสำเร็จมาแล้ว ท่านผู้ใหญ่ที่เคารพได้แนะนำให้สมัครเข้ารับราชการใหม่ที่แผนกครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งต้องสอนวิชาครุมัธยม แต่เนื่องจากสำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือนได้เปลี่ยนระเบียบใหม่ว่า ผู้เข้ารับราชการใหม่ต้องเป็นข้าราชการชั้นตรีทุกคน ท่านจึงได้มีประสบการณ์ในการเป็นข้าราชการชั้นตรีเป็นครั้งแรกเมื่อพ.ศ. ๒๔๕๓ เพราะเมื่อรับราชการครั้งก่อนได้เป็นข้าราชการชั้นโททันที

การรับราชการในคณะอักษรศาสตร์ครั้งนี้เป็นไปเพียง ๒ ปี เพราะทางคณะได้บรรจุเป็นอาจารย์แผนกภาษาต่างประเทศซึ่งไม่ตรงกับเจตนาในการเข้ารับราชการใหม่ พอคืออาจารย์สตรีจากโรงเรียนเตรียมอุดมฯ ๔ - ๕ คนมาชักชวนให้ไปอยู่ที่โรงเรียนเตรียมอุดมฯ จึงได้โอนไปสังกัดกรมวิสามัญศึกษา ในตำแหน่งผู้ช่วยผู้อำนวยการโรงเรียน อัตราชั้นเอกมีเงินเดือน ๓๕๐ บาท เป็นการกระโดดข้ามขั้นจาก ๒๔๐ บาทมาเป็น ๓๕๐ บาท ในปีเดียว แต่ความหวังที่จะได้ทำงานสบาย ๆ ก็สลายไป เพราะผู้อำนวยการโรงเรียนเตรียมอุดมฯ คนที่สองซึ่งได้ร่วมงานกันมากกับท่านตั้งแต่เริ่มแรกได้ย้ายไปเป็นหัวหน้ากองโรงเรียนรัฐบาลมีความคิดจะปรับปรุงความรู้ความสามารถของครู จึงเรียกร้องให้ท่านเข้าร่วมในการปรับปรุงต่าง ๆ รัชนีนั้นผู้อำนวยการโรงเรียนเตรียมต้องเดินทางไปดูงานต่างประเทศระยะยาวถึง ๘ เดือน ท่านจึงต้องเป็นผู้รักษาราชการแทน ประจวบกับแผนกฝึกหัดครูมัธยมของโรงเรียนเตรียมอุดมฯ เปิดโรงเรียนสาธิตขึ้นเป็นแห่งแรกของประเทศไทย วิชากรมวิสามัญศึกษามีตำแหน่งราชการใหม่เป็นตำแหน่งภายในเรียกว่าศึกษานิเทศก์ หม่อมหลวงบุญเหลือจึงได้รับแต่งตั้งเป็นศึกษานิเทศก์สายวิชาภาษาอังกฤษ ในระยะ พ.ศ. ๒๔๕๖ นี้เป็นระยะทำงานอย่างเต็มมือ โดยไม่มีความคับแค้นใจแต่ประการใด และสุขภาพก็ดีขึ้นเรื่อย ๆ ตลอดจนยังมีเวลาช่วยเหลืองานของสมาคมสตรีอุดมศึกษาอีกด้วย

เมื่อหม่อมหลวงบุญเหลือไปศึกษาในสหรัฐอเมริกา ต้องไปเยี่ยมเยือนสาขาสมาคมสตรีมหาวิทยาลัยอเมริกันหลายรัฐในฐานะผู้ได้รับทุนจากสมาคมนี้ ได้พบคนที่สมบูรณ์ทั้งความรู้และความมีสติหรือที่ภาษาวิชาการศึกษาเรียกว่าบรรลุดมภาวะเป็นจำนวนมาก คนเหล่านี้ไม่เห็นแก่ตัว

มองการณ์ไกลและมีอุดมคติ ได้ผนึกกำลังกันบำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคมเป็นการใช้หนี้แก่ประชาชน ผู้เสียภาษีอากรเอาไปจัดตั้งมหาวิทยาลัยให้พวกเขาได้เล่าเรียน ดังนั้นเมื่อเดินทางกลับมาถึงประเทศไทย จึงพยายามรับใช้สมาคมสตรีอุดมศึกษาแห่งประเทศไทยมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ในปีที่ย้ายไป เป็นผู้ช่วยผู้อำนวยการโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาที่ได้รับเลือกเป็นนายกสมาคมนี้ ได้ริเริ่มจัดสอน ภาษาอังกฤษแก่เพื่อนสมาชิก และได้รับประสบการณ์ว่าสมาชิกจะค่อย ๆ หายไปจากชั้นเรียน ทีละคนจนในที่สุดก็เหลืออยู่ห้องละ ๕ - ๖ คนเท่านั้น ดังนั้นท่านจึงเล่าเคล็ดลับให้ฟังว่า ผู้ใด ใครจะหาเงินง่าย ๆ จำนวนไม่มากนัก ควรจัดการสอนผู้ใหญ่โดยทำหลักสูตรอย่าให้นานเกินไป ไครมาสมัครให้รับไว้ให้หมดพร้อมทั้งเก็บเงินค่าเล่าเรียนล่วงหน้า แล้วนักเรียนผู้ใหญ่เหล่านั้น จะค่อย ๆ หายหน้าไปเกือบหมดเองเมื่อท่านเป็นนายกสมาคมได้ ๑ ปี เห็นว่าภาระมากมายเพราะ ขาดคนทำงานเกี่ยวกับการเก็บเอกสาร การเขียนจดหมายโต้ตอบ ตัวนายกก็ต้องทำหน้าที่ติดต่อกับ รับแขก จึงไปวิงวอนเพื่อนผู้หนึ่งขอให้รับตำแหน่งนี้แทน ตัวท่านจะขอเป็นอุปนายกและกรรมการ สัมพันธ์ต่างประเทศซึ่งมีหน้าที่รับสมัครและสัมภาษณ์ผู้ขอทุนของสมาคมสตรีมหาวิทยาลัยอเมริกัน และสหพันธ์สตรีมหาวิทยาลัยนานาชาติ ในปีต่อมาก็ขอลาออกจากตำแหน่งอุปนายกคงเป็นแต่ กรรมการสัมพันธ์ต่างประเทศเพียงตำแหน่งเดียว

การจัดตั้งศึกษานิเทศก์นั้นเนื่องมาจากประสงค์จะช่วยเหลือทางวิชาการแก่โรงเรียน ฝึกหัดครูตามจังหวัดต่าง ๆ ซึ่งมีการสอนเพียงปีเดียวสูงขึ้นไปกว่ามัธยมปีที่ ๖ กรมวิสามัญศึกษา ซึ่งยังรับผิดชอบงานฝึกหัดครูอยู่ จึงหาคนกลุ่มหนึ่งประมาณ ๓ - ๔ คนเป็นอาจารย์วิทยาศาสตร์ ไปเที่ยวช่วยเหลือทางวิชานี้ก่อน ต่อมาจึงได้ขยายมาถึงศึกษานิเทศก์ฝ่ายภาษาอังกฤษ ซึ่งนอกจาก จะช่วยเหลือโรงเรียนฝึกหัดครูแล้วยังต้องช่วยโรงเรียนมัธยมทั่วไปด้วย ต่อมา พ.ศ. ๒๔๘๗ ได้ตั้งกรมการฝึกหัดครูขึ้น กรมวิสามัญศึกษาจึงรับผิดชอบเฉพาะฝ่ายมัธยมศึกษา ถึง พ.ศ. ๒๕๐๒ กรมวิสามัญศึกษา กรมสามัญศึกษา กรมการฝึกหัดครู และกรมอาชีวศึกษา ได้ตั้งหน่วย ศึกษานิเทศก์ขึ้น สำหรับกรมพลศึกษามีแผนกพลศึกษานิเทศเป็นหน่วยอิสระสังกัดกรม มีหน้าที่ แนะนำ ให้ความเห็นและช่วยแก้ปัญหาแก่โรงเรียนในสังกัด หม่อมหลวงบุญเหลือได้ดำรงตำแหน่ง หัวหน้าหน่วยศึกษานิเทศก์กรมวิสามัญศึกษาซึ่งถือว่าเป็นเกียรติสูงสุดทางวิชาชีพ และท่าน มีแนวความคิดว่าศึกษานิเทศก์ควรมีหน้าที่ช่วยเหลือทางวิชาการโดยเฉพาะ ไม่มีอำนาจหน้าที่ อย่างอื่นเช่นการเสนอให้ความดีความชอบ ดังนั้นศึกษานิเทศก์จึงได้รับความไว้วางใจจากครูเป็น อย่างดี แม้บางท่านจะข้องใจว่า เมื่อศึกษานิเทศก์ไม่มีอำนาจให้คุณให้โทษครูได้แล้ว ครูก็จะ ไม่ทำตามคำแนะนำของศึกษานิเทศก์ ประเด็นนี้ท่านมีความเห็นว่า ถ้าคนไม่มีศรัทธาที่จะปรับปรุง การกระทำของตนแล้ว อำนาจก็จะเป็นเครื่องอนุเคราะห์แต่ประการใด ถ้าไปบังคับเข้าก็จะถูก หลอกได้โดยง่าย เพราะมิได้อยู่ใกล้ชิดกันเหมือนเพื่อนร่วมงานและลูกศิษย์ ดังนั้นถ้าจะให้ ศึกษานิเทศก์มีอำนาจบังคับครู ก็เป็นการรับว่าครูไม่ได้ปรับปรุงการสอนตามศรัทธาของตน การปรับปรุงนั้นจึงไม่มีคุณค่าแต่ประการใด ศึกษานิเทศก์จำเป็นจะต้องรับรู้ว่างานแนะนำคนนั้น

เป็นงานยากยิ่ง ภารกิจประการหนึ่งของผู้นำที่นั่นเทศคือ ทำอย่างไรจะให้ครูเข้าใจว่า คนทุกคนทุกเหล่านี้อาจทำอะไรได้โดยไม่มีข้อบกพร่อง ครูต้องสอนนักเรียนจำนวนมาก ที่จะให้เหมาะกับนักเรียนทุกคนเกือบจะเป็นไปไม่ได้ ครั้งหนึ่ง ๆ ที่สอนจะต้องมีข้อบกพร่องเสมอ ศักยานเทศก์จะไม่ใส่ใจกับข้อบกพร่องเล็ก ๆ น้อย ๆ แต่จะสนใจในความผิดพลาด เช่นการให้ความรู้ผิดไป เพราะรู้ไม่พอ หรือใช้วิธีสอนที่ทำให้นักเรียนเบื่อหน่าย และทอดยต่อการเรียนวิชานั้น ๆ ด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘ หม่อมหลวงบุญเหลือได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้แทนกระทรวงศึกษาธิการไปประชุมนานาชาติในเรื่องงานช่วยเหลือแนะนำครูในการปรับปรุงการเรียนการสอน ที่เมืองเยนีวา ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ได้รับความรู้ความคิดเห็นจากการประชุมนั้นมาก หลังจากนั้นได้ทุ่มเทชีวิตให้แก่งานนี้อย่างลำบากตรากตรำทั้งร่างกายและสติปัญญา เช่นต้องเดินทางไปราชการ ๘ จังหวัดติดต่อกันถึง ๑๕ วัน เกือบจะไม่ได้หยุดใช้ความคิดเลย แต่ก็แปลกที่สุขภาพดีขึ้นเรื่อย ๆ

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ กระทรวงศึกษาธิการมีความตื่นตัวในการปรับปรุงการศึกษาเป็นอันมาก ทั้งนี้เพราะรัฐบาลได้แถลงนโยบายไว้ต่อสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๑ ว่า จะพัฒนาการศึกษาในส่วนภูมิภาค ตลอดจนการศึกษาชั้นสูง เพื่อทะนุบำรุงการศึกษาให้ก้าวหน้าโดยทั่วไป กระทรวงศึกษาธิการจึงได้จัดวางโครงการขึ้นให้ชื่อว่า โครงการพัฒนาการศึกษาในส่วนภูมิภาค (พ.ศ.ภ.) เรียกในภาษาอังกฤษว่า Regional Education Project Including Higher Education. (R.E.D.P.H.E.) โครงการนี้เป็นโครงการใหญ่คลุมงานการศึกษาในจังหวัดต่าง ๆ เกี่ยวข้องกับงานของทุกกรมในกระทรวงศึกษาธิการโดยได้พิจารณาสภาพการศึกษาในปัจจุบันและหาทางปรับปรุงให้ดีขึ้น แล้วสรุปเป็นแนวพัฒนาการศึกษาที่จะต้องดำเนินการ รวมทั้งสิ้น ๑๔ รายการด้วยกัน เช่น พยายามเปิดโรงเรียนเพิ่มขึ้น ตลอดจนจัดการศึกษาสงเคราะห์ประเภทต่าง ๆ เร่งขยายโรงเรียนฝึกหัดครูและอบรมครูประจำการเป็นประจำตลอดปี จะเฟื่องถึงในเรื่องวิธีสอนและการใช้อุปกรณ์การศึกษา ทั้งนี้ได้กำหนดเอาภาคศึกษา ๑๒ ภาคเป็นหน่วยพัฒนา โดยจะเริ่มดำเนินการที่ละหน่วยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๑ เป็นต้นไป จนครบ ๑๒ หน่วยในเวลาประมาณ ๓ ปี ขั้นแรกจะต้องริบสร้างครุสัมนาคารประจำภาค เพื่อเป็นศูนย์ดำเนินการ และหาตัวบุคคลช่วยเหลือผู้ตรวจราชการกระทรวงศึกษาธิการ เพื่อให้เป็นผู้ดำเนินการสำหรับภาคนั้น ๆ โครงการนี้เป็นโครงการระยะยาว ไม่มีกำหนด ไม่มีขอบเขต ต้องทำไปเรื่อยตามเหตุการณ์และความเหมาะสม ประการที่สำคัญที่สุด คือ มุ่งให้เกิดประโยชน์แก่ประชาชนและท้องถิ่นให้มากที่สุดที่จะทำได้

พร้อม ๆ กับการดำเนินงานตามโครงการพัฒนาการศึกษาในส่วนภูมิดังกล่าว กระทรวงศึกษาธิการได้รับความช่วยเหลือจากองค์การบริหารวิเทศกิจสหรัฐอเมริกาประจำประเทศไทย ดำเนินการพัฒนาการศึกษาทั้งในระดับประถมศึกษา มัธยมศึกษา การฝึกหัดครู และอาชีวศึกษาในส่วนภูมิภาค โดยจัดทำเป็นโครงการชื่อ โครงการพัฒนาการศึกษา (ก.พ.ศ.) เรียกเป็นภาษาอังกฤษว่า General

Education Development (G.E.D.) ได้กำหนดระยะเวลาดำเนินงานไว้ ๕ ปี คือ พ.ศ. ๒๕๐๑ - ๒๕๐๕ โดยสร้างศูนย์พัฒนาการศึกษาขึ้นที่ภาคศึกษาทุกแห่ง รวม ๑๒ ภาค ใช้เงินจากงบประมาณแผ่นดินและกองทุนสมทบระหว่างประเทศไทยกับสหรัฐอเมริกา ในแต่ละศูนย์พัฒนาการศึกษามีหน่วยดำเนินงานประกอบไปด้วย สถาบันการฝึกหัดครู ๑ แห่ง โรงเรียนประถมศึกษา ๒ แห่ง โรงเรียนมัธยมสามัญศึกษา ๒ แห่ง โรงเรียนมัธยมวิสามัญศึกษา ๒ แห่ง โรงเรียนอาชีวศึกษา ๑ แห่ง และหน่วยศึกษานิเทศก์ท้องถิ่น ๑ แห่ง โรงเรียนต่าง ๆ ที่กล่าวมานั้นเรียกว่าโรงเรียนประเภทที่ ซึ่งมีความหมายว่า ประคับประคอง และจะได้ปรับปรุงให้เป็นตัวอย่าง จนสามารถช่วยโรงเรียนอื่นในภาคศึกษานั้นต่อไปได้ ส่วนหน่วยศึกษานิเทศก์ท้องถิ่นจะได้ตั้งขึ้นเพื่อช่วยในการดำเนินงานพัฒนาการศึกษาของภาคนั้น ๆ โครงการนี้จึงเป็นโครงการย่อยรวมอยู่ในโครงการพัฒนาการศึกษาในส่วนภูมิภาค (พ.ศ.ก.) ในการนี้ หัวหน้าหน่วยศึกษานิเทศก์ฝ่ายมัธยมมีส่วนร่วมในการจัดตั้งหน่วยศึกษานิเทศก์ท้องถิ่นด้วย พร้อมทั้งต้องเร่งทำคู่มือชี้แจงหลักสูตรทำประมวลการสอน วิธีวัดผลการศึกษา ตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. ๒๕๐๓ ซึ่งเป็นงานด่วนที่โรงเรียนทั่วราชอาณาจักรต้องการความช่วยเหลือ

ต่อมาหม่อมหลวงบุญเหลือได้ย้ายไปรักษาการในตำแหน่งรองอธิการวิทยาลัยวิชาการศึกษาบางแสน ซึ่งเป็นตำแหน่งข้าราชการชั้นพิเศษ เมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๓ หลังจากได้สมรสกับนายแพทย์ชม เทพยสุวรรณ เพียงเดือนเดียว ก่อนออกไปอยู่ บางแสนกำลังประสบความยากลำบากหลายประการ เริ่มด้วยไม่มีน้ำกินน้ำใช้เพียงพอ เพราะแผนการเจาะน้ำบาดาลในบริเวณวิทยาลัยล้มเหลว ต้องนำรถไปบรรทุกน้ำจากบางพระห่างกันถึง ๑๒ กิโลเมตรมาใช้ ขณะนั้นรัฐบาลกำลังเร่งรัดให้มีน้ำประปาจากอ่างเก็บน้ำบางพระมาถึงบางแสนให้เสร็จภายใน พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงของงบประมาณวางท่อน้ำประปาเข้าไปใช้ในวิทยาลัย แต่กว่าจะเรียบร้อยสมบูรณ์ก็ล่วงเข้าไปใน พ.ศ. ๒๕๐๔ เรื่องต่อไปคือราษฎรที่ตั้งบ้านเรือนรอบวิทยาลัยและที่ยังตกค้างในเขตวิทยาลัยมีความเข้าใจผิดคิดว่า วิทยาลัยพยายามจะกีดกันมิให้เขาได้รับความสะดวกในการใช้ทางเดินกับการใช้น้ำในบ่อของวิทยาลัย ท่านได้พยายามชักชวนทั้งอาจารย์นิสิตและคนงานผูกไมตรีจิตกับเพื่อนบ้านชาวชนบท เช่น ต้องทนให้ชาวบ้านใช้บริเวณวิทยาลัยเป็นที่เลี้ยงควาย แล้วขอร้องขอให้ช่วยดูแลอย่าให้ควายทำอันตรายต้นไม้ที่ปลูกไว้ ความขัดแย้งต่าง ๆ ก็ค่อย ๆ หดไป นอกจากนั้นยังมีเรื่องนิสิตไม่เข้าใจเรื่องระเบียบการเงิน คือนิสิตกลุ่มหนึ่งทราบ่ววิทยาลัยมีเงินกำไรจากค่าอาหารของเขา ถึงสี่หมื่นบาทใน ๔ ปี จึงประสงค์ขอเงินคืนมาแบ่งกันให้ได้ ท่านได้เข้ามาปรึกษาผู้ใหญ่และเพื่อนในกระทรวงศึกษาธิการแล้วได้แนวคิดไว้ว่า ถ้าหากวิทยาลัยดำเนินการซื้อหาอาหารแล้วขาดทุนนิสิตจะช่วยแบ่งเบาการขาดทุนหรือไม่ ท่านจึงค่อย ๆ ทயอยทำความเข้าใจกับนิสิตที่รู้ว่าไม่รุนแรงนักทีละ ๒ - ๓ คน แล้วจึงเรียกคณะกรรมการนิสิตมาชี้แจงระเบียบการเงินของทางราชการให้เข้าใจว่ามีกี่ประเภท จะจ่ายประเภทไหนในเรื่องใดบ้าง ใครมีอำนาจอนุญาตไม่อนุญาต เมื่อถึงระยะให้คณะกรรมการนิสิตไปถ่ายทอดแก่นิสิตอื่นพอสมควรแล้ว

จึงเรียกประชุมนิสิตทั้งหมดชี้แจงให้ทราบว่าเงินนั้นเข้าคลังเป็นเงินหลวงไปแล้วไม่มีทางเรียกคืนมาได้ เรื่องก็ยุติไป

หลักการที่หม่อมหลวงบุญเหลือต้องการให้ครูชั้นปริญญาโทมี ก็จะต้องมีคุณธรรม ๔ ประการได้แก่ ๑ การเป็นศิกษิต คือผู้ได้รับการศึกษามาดีแล้ว ๒ การมีทัศนคติที่ดีตามที่ครูควรมี ๓ การเข้าใจหลักการเรียนการสอน และ ๔ ความพร้อมที่จะรับการนิเทศ แต่ท่านเห็นว่าไม่มีสถาบันฝึกหัดครูแห่งใดในประเทศไทยจะสามารถสนองตอบสร้างคุณธรรมดังกล่าวให้แก่ครูฝึกหัดครูได้ เพราะสาเหตุสำคัญคือต้องใช้เวลาสอนวิชาสามัญพร้อม ๆ กัน การสอนวิชาการศึกษา ซึ่งเป็นวิชาสังคมศาสตร์ประยุกต์ ทำให้ไม่เกิดความมั่นใจในทางใดทางหนึ่ง เมื่อเตรียมการตั้งคณะครุศาสตร์ ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ท่านจึงขอร้องให้สนับสนุนแผนงานที่เรียกว่า อ.บ.ค.บ. คือใช้เวลา ๔ ปีสำหรับเรียนวิชาสามัญและ ๒ ปีสำหรับเรียนวิชาการศึกษา ซึ่งผู้ที่ผ่านหลักสูตร เช่นนี้จบออกมายังไม่เคยทำให้ผิดหวังเลยส่วนหลักสูตรครุศาสตร์บัณฑิต ใช้เวลา ๕ ปี แต่มหาวิทยาลัยก็ให้ปริญญาครุศาสตร์ภายใน ๔ ปี และวิทยาลัยวิชาการศึกษอื่น ๆ ก็กำหนดทำนองเดียวกัน ท่านจึงได้พิจารณาว่าการที่ท่านจะเป็นรองอธิการหรือใครเป็นก็ไม่ทำให้เสียที่นั่งเป็นครุตามหลักการของท่านได้ ประกอบกับทราบว่าผู้ที่ลงแรงลงใจก่อตั้งวิทยาลัยวิชาการศึกษาบางแสนมาแทบล้มประดาตาย ครั้นถึงเวลาที่จะได้ขึ้นพิเศษก็กลายเป็นคนอื่นมารับอัตรานั้นซึ่งก็ไม่ทำให้ราชการดีขึ้นกว่าเดิม จึงได้เกิดอาการป่วยแปลก ๆ หลายอย่างเลยตัดสินใจลาออกจากราชการ แต่มีผู้ใหญ่ท่านหนึ่งมีความเมตตาขอให้กระทรวงศึกษาธิการอนุมัติให้ท่านไปรับราชการในสำนักงานปลัดกระทรวง และให้ทำงานด้านวิชาการชั่วคราว ส่วนเงินเดือนนั้นยังคงรับที่กรมวิสามัญศึกษาเพราะกรมการฝึกหัดครูไม่มีอัตรารับ กำลังเจรจาตั้งอัตราขึ้นพิเศษอยู่ ท่านจึงรับราชการอยู่ที่วิทยาลัยวิชาการศึกษาบางแสนเพียงปีการศึกษาเดียว แล้วจากมาด้วยความอาลัยและรำลึกถึงคณะอาจารย์และนิสิตที่นั่นอยู่ไม่หาย

หม่อมหลวงบุญเหลือได้ไปอาศัยนั่งทำงานที่ตึกวิทยุศึกษาของกองเผยแพร่การศึกษา สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ทำหน้าที่ช่วยศึกษานิเทศก์กรมต่าง ๆ ในการประชุมอบรม และงานเกี่ยวกับหลักสูตรใหม่ เช่น การเขียนคู่มือครู การแนะนำระเบียบการวัดผลอย่างใหม่ และเมื่อมีการตั้งคณะศิลปศาสตร์ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มีอาจารย์ที่เคยเป็นศิษย์เก่ามาขอร้องให้ช่วยร่างหลักสูตรภาษาไทย แล้วก็อ่อนวอนให้ไปสอน ไปช่วยสอนอยู่ ๑ ปี ครั้นสิ้นปีการศึกษา ได้บันทึกข้อบกพร่องในการสอนของตน แล้วพยายามรวบรวมวัสดุการสอนต่าง ๆ ไว้เป็นจำนวนมาก เพื่อเตรียมปรับปรุงการสอนต่อไปให้ดีขึ้นแต่แล้วก็ได้รับหนังสือจากอธิการบดีว่า ขอบใจที่ได้ช่วยสอนระหว่างที่หาอาจารย์ไม่ได้ บัดนี้หาอาจารย์ได้แล้วก็ไม่ต้องไปสอนอีกต่อไป ท่านได้รับราชการอยู่ที่สำนักงานปลัดกระทรวงอยู่นานกว่าที่ใดทั้งสิ้นคือรวมถึง ๗ ปี โดยเป็นข้าราชการชั้นเอกเงินเดือนเต็มขั้นตลอดมาระหว่างที่ทำงานโดยไม่มีตำแหน่ง เป็นเวลาที่มีความสุขระยะหนึ่ง ไม่มีเรื่องบาดหมางกับใคร ไม่มีความรู้สึกว่าต้องรับผิดชอบที่จะค้านผู้ใดในเรื่องใด

เมื่อเข้าประชุมคณะกรรมการใดก็มีหน้าที่ชี้แจงในหัวข้อที่สับสนกันบ้างเท่านั้น และได้ฝึกตนเองหลายอย่างให้รู้จักพอใจกับสิ่งที่ตนมีเป็นต้น ในที่สุดก็ได้รับมอบหมายให้ทำงานเตรียมการตั้งวิทยาลัยทับแก้ว และคณะอักษรศาสตร์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร ที่พระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม พร้อม ๆ กันนั้นก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรรมการผู้แทนประเทศไทยในโครงการภาษาอังกฤษขององค์การซีมิโอซึ่งกำลังก่อตั้งอยู่

เหตุที่หม่อมหลวงบุญเหลือได้รับมอบหมายให้ขยายมหาวิทยาลัยศิลปากรด้วยการจัดตั้งคณะอักษรศาสตร์ที่พระราชวังสนามจันทร์ นครปฐม ก็เพราะอธิการบดีมหาวิทยาลัยนั้นกับรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการเป็นบุคคลคนเดียวกัน มหาวิทยาลัยศิลปากรมีโครงการจะจัดระบบงานอย่างใหม่ คือแยกการปกครองการกินอยู่ของนักศึกษาและการดูแลสถานที่ที่เป็นวิทยาลัย มีอธิการเป็นหัวหน้า ส่วนคณะวิชาต่าง ๆ เช่น คณะอักษรศาสตร์จะทำงานด้านการสอน การสอบ และการวิจัย เท่านั้น มีหัวหน้าคือคณบดี ซึ่งหม่อมหลวงบุญเหลือเห็นว่าเป็นวิธีการที่ดีมากจึงใคร่ที่จะได้ร่วมทดลองระบบนี้ แต่สิ่งที่มีความปรารถนามากที่สุดที่จะทำคือ การจัดหลักสูตรและดำเนินการสอนวิชาภาษาไทยระดับอุดมศึกษาการจัดทำหลักสูตรคณะอักษรศาสตร์ที่นครปฐมนั้นท่านดำเนินการแต่ผู้เดียวโดยไม่ใช้ระบบคณะกรรมการ ท่านไปที่สถาบันการศึกษาระหว่างชาติเวลานั้นตั้งสำนักงานที่ถนนสาทร คัดเอาหลักสูตรของมหาวิทยาลัยอเมริกันขนาดเล็กและไม่มีทรัพย์สินสมบัติมาก จำนวน ๒๐ กว่าแห่ง พร้อมกับมหาวิทยาลัยในประเทศอังกฤษและประเทศอื่น ๆ มาศึกษา และเมื่อทราบตัวบุคคลว่าจะไปรับงานวิชาใด ก็มอบให้ไปหาที่ปรึกษาของตนมาให้เป็นที่ยึดถือได้เช่น อาจารย์ที่จะสอนภาษาเยอรมันก็ให้ไปติดต่อที่สถาบันวัฒนธรรมเยอรมัน เพื่อทำหนังสือของมหาวิทยาลัยเชิญมาเป็นที่ปรึกษาจัดหลักสูตร ทั้งนี้ท่านจัดเอาวิชาภาษาไทยเป็นแกนกลางเพราะได้ยินได้ฟังจากอาจารย์ภาษาต่างประเทศมากกว่า เนื่องจากอาจารย์ภาษาไทยไม่ได้สอนทักษะและสมรรถภาพบางอย่างในภาษาไทย อาจารย์ภาษาต่างประเทศจึงต้องเสียเวลามากเกินไปที่จะต้องสอนเรื่องเหล่านี้ในภาษาต่างประเทศ ทำให้เสียผลการเรียนการสอนเป็นอย่างยิ่ง ทักษะเหล่านี้ได้แก่การจัดลำดับความ การรู้วิธีอ่านหนังสือชนิดต่าง ๆ เมื่อร่างหลักสูตรเสร็จเสนอไปยังสภาการศึกษาแห่งชาติ ได้รับการทักท้วงเพียงให้เปลี่ยนรหัสประจำรายวิชาเท่านั้น และเมื่อเสนอโครงการตั้งคณะอักษรศาสตร์ขึ้นไปก็ได้รับอนุมัติให้ตั้งได้โดยง่ายเช่นกัน

มหาวิทยาลัยประสบอุปสรรคสำคัญที่สุดเกี่ยวแก่การสร้างอาคารสถานที่ซึ่งชำรุดกำหนดมาก เมื่อแรกเปิดการสอนจึงต้องเรียนและอยู่อาศัยในตึกเดียวกัน ปีการศึกษาต่อไปสำนักงานคณะอักษรศาสตร์ย้ายไปตั้งที่ตึกใหม่ซึ่งออกแบบใช้ไม่ได้ อาคารร้อนมากเพราะปิดทางเดินของลมเสียหมด นอกจากนั้นการก่อสร้างสะพานปฐมโพธิ์แก้ว ก็ไม่เสร็จตามสัญญา ทำให้การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับนครปฐมขาดความสะดวกไปหลายอย่างผู้แทนบริติชเคาน์ซิลซึ่งเปื้อนหนายเรื่องต้องติดต่อกับบุคคลหลายชั้นหลายชั้น จึงถือโอกาสสอนความช่วยเหลือในการจัดหาอาจารย์ให้คณะอักษรศาสตร์ จะช่วยเหลือด้วยการให้อาสาสมัครซึ่งไม่มีประสบการณ์ในการสอน จึงกลายเป็นอุปสรรคสำคัญ

ของคณะอักษรศาสตร์มานาน โครงการที่มหาวิทยาลัยจะแยกวิทยาลัยออกจากคณะวิชานั้น สภาการศึกษา ยังมีข้อข้องใจกับหลักการนี้จึงยังรอไว้ ชำ้ถึงขั้นปฏิบัติจริงการใช้สิ่งของร่วมกันระหว่างวิทยาลัย กับคณะวิชาที่ยากนักหนาที่จะราบรื่น ดังนั้นเมื่อปิดภาคการศึกษาปีที่สอง ท่านจึงลาป่วยเพราะ มีโรคแปลก และในที่สุดก็ได้รับอนุมัติให้ลาออกจากราชการได้เมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ ทั้งนี้ท่านมีความเห็นว่าการหลีกเลี่ยงจากการอุปสรรคด้วยการยอมรับความจริงถึงความล้มเหลวของตนเอง ย่อมไม่เกิดความเสียหายใหญ่หลวง ดีกว่าไปทำให้ราชการล้มเหลวเพราะขาดสมรรถภาพแล้ว ก็ยังรับทำงาน

ตั้งแต่ออกจากราชการแล้ว หม่อมหลวงบุญเหลือได้มีเวลารักษาตัวจนสุขภาพดีขึ้นแต่ ไม่ว่างราชการเสียเลยทีเดียว เพราะงานของโครงการภาษาอังกฤษของค์การซิมิโอนั้นเป็นงานที่ เร่งรัดอยู่บ่อย ๆ นอกจากนั้นยังได้รับแต่งตั้งให้เป็นประธานกรรมการประสานงานเกี่ยวกับการ เรียนการสอนภาษาอังกฤษระดับชาติ มีผู้อำนวยการโครงการภาษาอังกฤษของโครงการ พัฒนามหาวิทยาลัยเป็นเลขานุการ และยังคงได้รับเชิญให้ไปสอนที่คณะอักษรศาสตร์พระราชวังสนามจันทร์ และที่คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยต่อไป แต่งานที่ชอบมากที่สุด คืองานเขียนหนังสือ คุณหญิงอัมพร มีสุข ได้เขียนไว้ในคำนำเรื่อง “ความสำเร็จและความล้มเหลว” ว่า

“สำหรับผู้สนใจในการอ่าน คงจะได้ผ่านงานเขียนของพี่เหลือมาแล้ว พี่เหลือเคยเขียน หนังสือด้านวิชาการหลายเล่ม ที่เขียนคนเดียวก็มี ที่เขียนร่วมกับคนอื่นหรือหน่วยราชการอื่นก็มี ล้วนแล้วแต่เป็นที่นิยมชมชอบของผู้ได้ศึกษาทั้งสิ้น ทางด้านสารคดีนั้นก็เขียนเรื่องสั้นลงใน สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ และเรื่องที่ท่านผู้อ่านน่าจะติดตามหาอ่านก็คือเรื่องแนะแนวการอ่านนวนิยาย และแนะแนวการวิจารณ์วรรณคดีประเภทร้อยกรอง เพราะเป็นแนวที่พี่เหลือมีความสันทัดเป็น อย่างมาก ในด้านบันเทิงคดีพี่เหลือก็ได้เขียนเรื่องสั้นไว้หลายเรื่อง โดยเหตุที่เป็นที่นิยมอย่างแพร่หลาย สำนักพิมพ์แพรวพิทยาจึงขออนุญาตไปพิมพ์รวมเป็นเล่ม ให้ชื่อว่า ฉากหนึ่งในชีวิต สำหรับ ด้านนวนิยายก็เป็นที่ทราบกันว่า เรื่อง สะใภ้หม่อม ทูตยะวิเศษ ตกหลุมตรองแล้ว ไฉไล ก็ดี เป็นที่ติดอกติดใจผู้อ่านหนังสือสตรีสารมิใช่น้อยนอกจากนวนิยายที่พี่เหลือคิดเค้าโครงเรื่องเองแล้ว พี่เหลือยังได้แปลเรื่อง The Talisman ของ เซอร์ วอลเตอร์ สกอต ให้ชื่อว่าเรื่อง ศิลาธรรมพ์

การเขียนนวนิยายของหม่อมหลวงบุญเหลือนั้นส่วนใหญ่มักเขียนในขณะที่ลาป่วยเช่น พ.ศ. ๒๕๐๕ ได้ติดตามสามีไปต่างจังหวัด ตอนที่รออยู่คนเดียวในโรงแรมหรือระหว่างการเดินทาง ด้วยรถไฟ ก็ได้รับความสำเร็จในการแต่งเรื่องทูตยะวิเศษ เป็นนวนิยายที่ถูกใจเพื่อนฝูงและผู้อ่านที่ไม่ รู้จักก็เขียนหนังสือมาชมเชย สารคดีสั้น ๆ อีกเรื่องที่มีผู้ติดตามมากคือเรื่องของช้างพลายมงคลผู้อภัพ ในงานสัปดาห์ความเข้าใจอันดีระหว่างชาติ กรรมการได้ขอเรื่องที่ท่านเขียนเป็นสารคดีสำหรับเยาวชน ในการสัมมนาเรื่องหนังสือสำหรับเยาวชนซึ่งยูเนสโกมีส่วนได้จัดให้มันขึ้น ท่านจึงมอบเรื่องนี้ให้ ซึ่งเป็นเรื่องจริงของวังบ้านหม้อ อันได้บรรยายถึงสภาพครอบครัวของท่านไว้ในสารคดีเรื่องนี้ด้วย อย่างไรก็ดีตามงานเขียนที่มีคุณค่ายิ่งของหม่อมหลวงบุญเหลือคือ บทความหรือดาราเกี่ยวแก่

วรรณคดีวิจารณ์ เช่นเรื่องวิเคราะห์สวรรณคดีไทยซึ่งยาวถึง ๒๒๖ หน้า แต่ผู้อ่านส่วนใหญ่ก็จะติดตามอ่านอย่างชนิดจบไม่รู้ตัว เพราะท่านเขียนตำราเหมือนคุยกัน เต็มไปด้วยข้อคิดเห็น และส่วนใหญ่มักจะวิจารณ์วรรณคดี โดยอาศัยหลักจิตวิทยาสังคมมาอธิบายเนื้อเรื่อง ดังจะขอยกตัวอย่างให้อ่านสำนวนของท่านโดยตรง จากบทความเรื่องหัวเลี้ยวของวรรณคดีไทย ซึ่งได้เรียบเรียงรวมกับบทความของนักปราชญ์คนอื่น ๆ พิมพ์ในโอกาสฉลองพระชนมายุครบ ๘๐ ชันษา ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิพงษ์ประพันธ์ มีความตอนหนึ่งดังนี้

“วรรณคดีของไทยผิดจากวรรณคดีตะวันตกในข้อที่ไม่ค่อยตั้งปัญหา การดำเนินเรื่องเป็นไปทำนองการเล่านิทาน ซึ่งเป็นพฤติกรรมธรรมชาติของชุมชนตั้งแต่เริ่มมีวัฒนธรรมมาทีเดียว รามเกียรติ์ของไทยผิดจากต้นฉบับภาษาสันสกฤตมากในข้อเดียวกันนี้ รามายณะของอินเดียมีปัญหาวางปรัชญาเกือบตลอด แต่รามเกียรติ์ของไทยไม่ตั้งปัญหาว่า ท้าวทศรถทำผิดทำถูกประการใดในการที่เนรเทศพระราม และไม่ตั้งปัญหาเลยว่าพระรามควรปฏิบัติตามคำสั่งของพ่อหรือไม่ ไทยเราเอาใจใส่แต่ว่า พระรามจะรบกับทศกัณฐ์อย่างไร นักรบคนไหนมีอาวุธชนิดใด รบชนะด้วยวิธีใด ในเรื่องอิเหนาเราก็ไม่ตั้งปัญหาว่า วงศ์อสูญแดหวนับถือหลักผิดถูกอย่างไร ในการที่ไม่ยอมให้กษัตริย์นอกวงศ์มาร่วมสมรส เราสนใจกันแต่ในเรื่องว่าอิเหนาจะแย่งชิงบุษยามาได้หรือไม่ และไม่สนใจว่าเมื่อบุษยาถูกกลืนหายไปแล้วต้องไปทนทุกข์ยากเพราะปะตาระกาหลากี่วอิเหนา เป็นการยุติธรรมแก่บุษยาหรือไม่ ในเรื่องอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ความรื่นรมย์ของนักอ่านไทยอยู่ที่การคล้อยตามเนื้อเรื่อง ลักษณะนิสัยของตัวละครเป็นที่น่าสนใจหรือไม่ โวหารการโต้ตอบเผด็จร้อนข้ามคมประการใด เช่น พระมัทรีโต้ตอบกับพระเจ้าสญชัย เป็นที่ถูกใจของนักอ่านคนไทยตลอดมา

“คนไทยสนใจกับการพรรณนาธรรมชาติมาก และไม่ค่อยสนใจในข้อที่ว่าธรรมชาติที่พรรณนาในวรรณคดี จะคล้ายหรือเป็นไปตามทำนองของธรรมชาติจริง ๆ หรือไม่ เอาใจใส่กับความไพเราะตามจินตนาการของแต่ละบุคคล และพึงพอใจมากกับมโนภาพที่กว้างไกลให้สมใจตน ควรสังเกตว่ากวีชั้นเยี่ยมที่ได้รับความนิยมยกย่องจากคนไทย มักวาดภาพทั้งเหมือนและไม่เหมือนธรรมชาติแต่ ๆ พร้อมกันไป เช่นนักอ่านอิเหนา โดยมากชอบการพรรณนาตอนบุษยาเล่นธาร ในลำธารนั้นมีทั้งบัวหลวง บัวสายต่างชนิด ทั้งที่ตามความเป็นจริงบัวหลวงกับบัวสายจะไม่ค่อยขึ้นปนกันในสระหรือธารน้ำเดียวกัน เพราะชอบดินชอบน้ำต่างชนิดกัน แต่คนไทยรื่นรมย์กับสภาพที่กว้างไกลให้เห็นในหนังสือนั้น จึงได้รับความสำเร็จอารมณ์ร่วมไปกับกวี”

“ปัญหาศีลธรรมในเชิงที่ครูอาจารย์เอาใจใส่จะให้นักเรียนจดจำนั้น กวีไทยไม่ได้ตั้งใจเลย ตัวเอกของวรรณคดีไทยยกเว้นในเรื่องรามเกียรติ์ เป็นบุคคลชนิดที่จะนำความหนักใจมาให้คนใกล้ชิดที่สุด เป็นลูกก็หนักใจแม่ เช่นพระลอ เป็นสามีก็ไม่เป็นที่พึงแก่ภรรยา เช่นขุนแผนเป็นหัวหน้าครอบครัวก็ไม่ดีนัก เช่นพระเวสสันดร แต่ว่าตัวเอกเหล่านี้เป็นบุคคลที่มีเสน่ห์ทั้งสิ้น ตัวละครในเรื่องตกในอำนาจเสน่ห์ของตัวเอกนั้นๆ รวมถึงคนอ่านวรรณคดีไทยด้วย ไม่มีใคร

เกลียดขุนแผน อีเหนา หรือพระลอ มีแต่คนรำคาญพระรามซึ่งบังเอิญเป็นคนดี เป็นลูกตัวแบบ เป็นสามไม้ไม่เจ้าชู้ ตัวละครในรามเกียรติ์ที่คนไทยนิยมคือหนุมาน ซึ่งมีลักษณะนิสัยเหมือนนายทหารไทยทั่วไป ไม่ใช่ตัวหนุมานของรามายณะเป็นบุคคลที่มีเสน่ห์อีกคนหนึ่ง แต่ก็ไม่น่ายินดีรับรองไว้เป็นลูกเขย หรือคู่หมั้น หรือหัวหน้าครอบครัว เช่นเดียวกับตัวเอกในวรรณคดีเรื่องอื่น”

ด้วยความเป็นผู้ทรงคุณวุฒิและมีคุณธรรมดังได้กล่าวมาแล้ว หม่อมหลวงบุญเหลือจึงได้รับการยอมรับนับถือจากวงการศึกษาระดับสูงในประเทศไทยอย่างกว้างขวาง ได้รับพระราชทานปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์และปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งจะขอยกตัวอย่างคำประกาศเกียรติคุณเมื่อครั้งได้รับพระราชทานปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มีข้อความดังนี้

คำประกาศเกียรติคุณ ศาสตราจารย์ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์

ด้วยสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในการประชุมครั้งที่ ๓๕๐ เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม ๒๕๒๔ ได้พิจารณาเห็นว่า ศาสตราจารย์ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ เป็นผู้ทรงคุณวุฒิและมีคุณธรรม ได้รับการยกย่องทั่วไปในฐานะผู้เชี่ยวชาญทางด้านภาษาและวรรณคดีและเป็นผู้มีส่วนสำคัญในการส่งเสริมความเจริญก้าวหน้าทางการศึกษาสาขาอักษรศาสตร์ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยสมควรได้รับการยกย่องในวงวิชาการเป็นแบบอย่างให้ผู้อื่นเจริญรอยตามต่อไป

ศาสตราจารย์ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้รับปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิตจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๕ และได้รับประกาศนียบัตรวิชาครูมัธยมจากสถาบันเดียวกัน เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๐ ได้เริ่มรับราชการที่โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาได้ทุนสมาคมสตรีอุดมศึกษาอเมริกันไปศึกษาต่อ ณ ประเทศสหรัฐอเมริกา ได้รับปริญญามหาบัณฑิตทางการศึกษาจากมหาวิทยาลัยมินเนโซตา เมื่อกลับมาแล้วได้รับราชการที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๓ - พ.ศ. ๒๔๙๕ ต่อมาได้ดำรงตำแหน่งบริหารในสถาบันการศึกษาหลายแห่งกล่าวคือ ได้เป็นผู้ช่วยผู้อำนวยการโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา เป็นหัวหน้าศึกษานิเทศก์ฝ่ายมัธยมศึกษา เป็นรองอธิการวิทยาลัยวิชาการศึกษาบางแสน และเป็นผู้ได้รับมอบหมายให้เตรียมการจัดตั้งวิทยาลัยทับแก้วและคณะอักษรศาสตร์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร หลังจากลาออกจากราชการในปี พ.ศ. ๒๕๑๓ ยังได้อุทิศตนให้แก่การศึกษา โดยเป็นอาจารย์พิเศษ สอนวิชาเกี่ยวกับ

ภาษาและวรรณคดีที่คณะอักษรศาสตร์ และคณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร เป็นต้น ทั้งยังได้ดำรงตำแหน่งผู้แทนประเทศไทยในคณะกรรมการบริหาร โครงการภาษาอังกฤษองค์การซีมิโอ และเป็นที่ปรึกษาคณะกรรมการร่างหลักสูตรวิชาภาษาไทย ชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายอีกด้วย

ผลงานดีเด่นในด้านอักษรศาสตร์นั้น นอกเหนือจากงานสอนแล้วยังได้รับเชิญเป็นวิทยากร ในการประชุมสัมมนาหลายครั้ง ได้เสนอแนวความคิดอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการวิเคราะห์ วิจารณ์ภาษาและวรรณคดี มีผลงานวิชาการที่เป็นบทความและตำราที่โดดเด่นเป็นที่รู้จักกันทั่วไป ในหมู่นักอักษรศาสตร์ เช่น “ข้อสังเกตเกี่ยวกับระเบียบวิธีการสอนภาษาอังกฤษ” “ข้อสังเกต เรื่องวรรณคดีไทย” “หัวใจของวรรณคดีไทย” “ภาษาไทย : วิชาที่ถูกลืม” และ “วิเคราะห์ สวรรณคดีไทย” เป็นต้น นอกจากนี้ยังได้ประพันธ์นวนิยายและเรื่องสั้นหลายเรื่อง

ความสามารถของศาสตราจารย์ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ เป็นที่ยอมรับนับถือทั่วไป เคยได้รับพระราชทานปริญญากิตติมศักดิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และปริญญาครุศาสตร ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

โดยเหตุที่ศาสตราจารย์ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ เป็นผู้ทรงคุณวุฒิและมีผลงาน ดีเด่นอุทิศตนให้แก่ความก้าวหน้าทางวิชาการอักษรศาสตร์ ได้ทำคุณประโยชน์ให้แก่จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัยและประเทศชาติ สภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจึงลงมติเป็นเอกฉันท์ให้ได้รับพระราชทาน ปริญญากิตติมศักดิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เพื่อเป็นเกียรติสืบไป”

ผู้เรียบเรียงได้รับความกรุณาอย่างสูงจาก ฯพณฯ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ผู้เคยดำรง ตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการและปลัดกระทรวงศึกษาธิการเป็นเวลายาวนาน และเคยเป็นผู้บังคับบัญชาหม่อมหลวงบุญเหลือมา ตั้งแต่รับราชการที่โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้เขียนข้อความรำลึกถึงหม่อมหลวงบุญเหลือไว้ดังนี้

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ

“หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ เป็นหม่อมหลวงรัชกาลที่ ๒ เช่นเดียวกับข้าพเจ้า ดังนั้นเราจึงเป็นพี่น้องกัน เดิมหม่อมหลวงบุญเหลือ เรียกข้าพเจ้าว่า “พี่” ภายหลังเปลี่ยนเป็น “อาจารย์”

“ข้าพเจ้ารู้จัก หม่อมหลวงบุญเหลือ เมื่อเธอเข้าศึกษาในคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อพ.ศ. ๒๔๗๖ เธอไปศึกษาที่อื่นมาก่อน เมื่อเธอมาเข้าศึกษาวิชา อักษรศาสตร์ในมหาวิทยาลัย อายุของเธอจึงมากกว่าเพื่อน ๆ ร่วมชั้น เพื่อน ๆ ของเธอมักจะ เรียกเธอว่า “พี่เหลือ” และเธอก็ทำตัวเหมือนพี่เอจจริง ๆ

“ภาษาอังกฤษของเธอดีมาก จนกระทั่งศาสตราจารย์เดวิส อนุญาตให้เธอไม่ต้องเข้าฟัง เล็กเซอร์ ให้ศึกษาตามลำพัง แต่ทั้ง ๆ ที่เธอภาษาอังกฤษดีมาก เธอก็รักภาษาไทยและมุ่งศึกษาค้นคว้าภาษาไทย ซึ่งเป็นที่น่ายินดี เพราะด้วยเหตุนี้ เธอได้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ส่วนรวมเป็นอย่างยิ่ง

“เมื่อเธอศึกษาอักษรศาสตร์แล้ว เธอก็ได้มาศึกษาวิชาครูกับข้าพเจ้า พอจบฝึกหัดครูพอดีกับข้าพเจ้าได้รับมอบหมายให้จัดตั้งโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเธอจึงได้เป็นอาจารย์โรงเรียนเตรียมฯ รุ่นแรก และได้ช่วยวางรากฐานการสอนภาษาอังกฤษไว้มาก

“หม่อมหลวงบุญเหลือเป็นครูที่ใคร ๆ เกรงใจ เกรงใจเพราะมีความดีอยู่ในตัวรวมทั้งมีความรู้ดีด้วย เธอช่วยกิจการของโรงเรียนด้วยความเต็มใจเสมอ ข้าพเจ้าจำได้ว่าถึงเวลาที่ใคร ๆ เข้านอนแล้ว ข้าพเจ้าได้ส่งคนไปตามเธอมาให้จัดการเรื่องม่านเวทีละคร

“หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ออกหัวเมืองเพื่อรับราชการในตำแหน่งผู้บริหาร ๒ ครั้ง คือ เป็นรองอธิการที่วิทยาลัยวิชาการศึกษาบางแสน (บัดนี้เป็นมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ) และครั้งหลังเป็นคณบดีคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่นครปฐม ข้าพเจ้ารู้สึกว่ เพราะเธอมีวัฒนธรรมสูง จึงทนอะไร ๆ ไม่ค่อยจะได้ จึงต้องเปลี่ยนตำแหน่งหน้าที่บ่อย ๆ ในที่สุดก็ออกจากราชการ

“หม่อมหลวงบุญเหลือ ทำงานดีที่สุด เมื่อเธอให้ความเห็นในที่ประชุมที่ประชุมได้ความคิดที่ดีที่ลึกซึ้งจากเธอเสมอ ถ้าไปประชุมในต่างประเทศก็ไว้วางใจได้ทั้งในด้านเนื้อหาและภาษา

“คงไม่มีใครทราบกันมากนักว่า หม่อมหลวงบุญเหลือเป็นผู้ที่บัญญัติศัพท์ คำว่า “สัมมนา” ซึ่งใช้กันอยู่โดยทั่วไปขณะนี้

“หม่อมหลวงบุญเหลือเป็นบุคคลที่ไม่มีใครเหมือน น่าเสียดายมาก

ปิ่น มาลากุล

๒๒ มิ.ย. ๒๕

เพื่อให้ประวัติของศาสตราจารย์หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ผู้เรียบเรียงได้ขอความกรุณาจากนายแพทย์ชม เทพยสุวรรณสามีของหม่อมหลวงบุญเหลือ เขียนคำไว้อาลัย ซึ่งท่านได้เห็นถึงความปรารถนาดีของคณะอนุกรรมการจัดทำหนังสือประวัติครู และด้วยความต้องอรรถาธิบายกับผู้เรียบเรียง จึงได้ฝืนนิสัยที่เป็นคนไม่ชอบเขียนหนังสือ ดังมีข้อความหลังจากที่ท่านได้ปรารถถึงความไม่ชอบเขียนหนังสือของท่านไว้หนึ่งหน้าพิมพ์ดีดแล้วก็เข้าเนื้อเรื่องดังนี้

“ทีนี้ผมก็จะมาตั้งต้นเรื่องเสียทีให้สอดคล้องกับหนังสือที่จะออกเผยแพร่ในวันครูคือ วันที่ ๑๖ มกราคม ของทุกปี เรื่องนี้ถ้าจะให้ผมเสนอชื่อเรื่องก็จะให้ชื่อเรื่องว่า “ภรรยาที่มีความรู้ดีก็ย่อมเป็นครูของสามีได้” ตลอดเวลาที่เรได้อยู่ร่วมชีวิตกันมา ๒๓ ปี ๑ เดือน กับ ๖ วัน ผมต้องตกอยู่ในฐานะลูกศิษย์ของคุณบุญเหลือตลอดเวลา คุณบุญเหลือได้สอนอะไรผมบ้าง ผมจะขอเล่าเป็นประเด็น ๆ ไปเท่าที่จำได้

“ความรู้ในเรื่องภาษาอังกฤษ ในวงการศึกษารัฐบาลหลายคนยอมรับกันว่าคุณบุญเหลือมีความรู้แตกฉานพอใช้ในภาษาอังกฤษคนหนึ่ง ทั้งนี้ไม่ใช่เพียงว่าเธอศึกษาจบได้รับประกาศนียบัตร Senior Cambridge จากโรงเรียนแม่ชีที่ป็นังเท่านั้น แต่เป็นเพราะเธอมีได้หยุดอยู่เฉย ๆ เธอพยายามศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมต่ออยู่เสมอในเรื่องเกี่ยวกับการเรียนการสอนภาษาอังกฤษ เธอมีพรสวรรค์อยู่อย่างหนึ่ง คือ เธออ่านหนังสือได้เร็ว ไม่ว่าภาษาอังกฤษ หรือภาษาไทย และจับใจความจากเรื่องที่อ่านได้รวดเร็ว จำได้แม่นยำ (ตรงกันข้ามกับผมซึ่งอ่านหนังสือก็ช้า และอ่านแล้วไม่เท่าไร ก็ลืมไปโดยรวดเร็ว) ฉะนั้นความรู้ในเรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับภาษาอังกฤษของเธอจึงนับว่าทันสมัยอยู่เสมอ แม้แต่การเดินทางไปสหรัฐอเมริกาด้วยกันเมื่อระหว่าง ๑๔ พฤศจิกายน - ๑๕ ธันวาคม ๒๕๒๔ ผมเองต้องการเพียงไปเพื่อพักผ่อนกับเยี่ยมญาติพี่น้องเท่านั้น แต่คุณบุญเหลือคิดหวังไปมากกว่านั้น “ไปทั้งที่เสียเงินเสียทองเสียเวลาแล้วต้องไปหาความรู้เพิ่มเติม” เธอว่า เธอพยายามไปพบกับพวกอาจารย์ฝรั่ง ๆ ในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ไปคุยกับเขาขอความรู้จากเขา ในเรื่องความก้าวหน้าในการสอนภาษาอังกฤษ ขากลับเราต้องเสียค่าน้ำหนักกระเป๋าเพิ่มค่าบรรทุกหนังสือให้แก่บริษัทการบินอีกหลายร้อยบาท ทั้ง ๆ ที่หนังสืออีกเป็นจำนวนมากก็แบ่งทยอยส่งมาทางเรือบ้างแล้วกลับมาถึงกรุงเทพฯ แล้วยังส่งหนังสือไปที่มหาวิทยาลัยคอร์เนลอีก ส่งเงินเพื่อไปจนเกินค่าน้ำหนัก จนนเขาต้องส่งเงินคืนมา ๖ เหรียญ ผมได้รับเป็นมรดกตกทอดเมื่อคุณบุญเหลือถึงแก่กรรมแล้ว ที่ผมจำได้ชัด ๆ ว่าคุณบุญเหลือสอนผมเกี่ยวกับภาษาอังกฤษก็เรื่องการออกเสียงบางคำในภาษาอังกฤษ เช่น Carrier behavior ผมก็ออกเสียงไปอย่างที่เราออกเสียงกัน ในหมู่พวกแพทย์เรารู้ก่อน ๆ (ถึงหมอ ๆ หนู่ม ๆ เดียวนี้ก็เอะน่า) ว่า แคร์ - เอ้อบ่าง บีเฮวี - เอ้อ บ่าง Premature เราออกเสียงพรีเมเจอร์ คุณบุญเหลือบอกว่า “ไม่ช่วยออกเสียงอย่างนั้นไม่ถูก” สอนให้ผมออกเสียงใหม่ให้ถูก แต่อย่าให้ผมเขียนลงในที่นี้เลยว่าออกเสียงอย่างไรจึงจะถูก เพราะเสียงภาษาอังกฤษมันจะเขียนให้ชัด ๆ เป็นคำไทยคงจะไม่ได้ จีนเขียนไปเดี๋ยววิญญูณคุณบุญเหลือจะมีความวิตกกังวลว่าลูกศิษย์มาทำเสียชื่อครูนอกจากนั้นเวลาผมนี้จะขยันเขียนบทความภาษาอังกฤษ ทางวิชาการไปเสนอการสัมมนา (เช่น การสัมมนาที่สมาคมวิทยาศาสตร์การกีฬารั้งที่แล้ว) ผมก็ต้องขอให้คุณบุญเหลือช่วยขัดเกลาแก้ไขให้ เธอไม่เคยอดเอื้อนเลยทำให้ด้วยความเต็มใจจริง ๆ (เขียนมาถึงตอนนี้มันนึกถึงเวลาที่เธอมาช่วยบอกแก้ไข ก็ชักจะรู้สึกตื่นตื้นใจขึ้นมาเสียอีกแล้ว) คุณบุญเหลือเป็นครูที่ช่วยส่งเสริมให้ผมสนใจอ่านหนังสือภาษาอังกฤษมากขึ้น (ทั้งนี้เนื่องจากพื้นฐานภาษาอังกฤษของนักเรียนรุ่น ๆ ผม มันนับว่าค่อนข้างดีพอควรอยู่คือ ตอนเราเรียนหนังสือในระดับชั้นมัธยม ๖, ๗, ๘ นั้น เราเรียนภาษาอังกฤษกับครูฝรั่ง ๆ พอเข้ามหาวิทยาลัยเรียนแพทย์ก็ใช้ตำราภาษาอังกฤษตลอดมา แถมอาจารย์ไม่ว่าฝรั่งหรือไทยยังบรรยายเป็นภาษาอังกฤษเสียอีก เขียนรายงานก็ต้องเขียนเป็นภาษาอังกฤษ ข้ามฟากไปศิริราช ซึ่งตอนนั้นอาจารย์ฝรั่งเหลือแต่โปรเฟสเซอร์ เอลลิส อยู่คนเดียวคนเดียว นอกนั้นเป็นอาจารย์ไทย ๆ ล้วน ๆ เรานึกว่าจะได้ฟังการบรรยายเป็นภาษาไทยพอสมควร ๆ หูกันบ้าง อาจารย์ไทยแท้ ๆ นั้นแหละยังบรรยายเป็นภาษาอังกฤษเสียอีกนี่ เธอสอนว่า

“อ่านไปเถอะรู้บ้างไม่รู้บ้างเดาไปบ้างต่อ ๆ ไปมันก็รู้ไปเอง” ก็จริงเดี๋ยวนี้อ่านหนังสือภาษาอังกฤษ ได้ดีพอควร ที่บ้านผมรับหนังสือพิมพ์บางกอกโพสต์อยู่ บางคนในบ้านนี้กว่าสิ้นคณบุญเหลือแล้ว คงบอกเลิกรับบางกอกโพสต์ เพราะมันแพง คนอื่น ๆ เขาก็ไม่อ่านกัน แต่ผมยังคงสนใจบอกรับต่อไปเพราะอ่านแล้วได้รู้อะไร ๆ ดี ๆ หลายอย่าง มีเนื้อหาสาระมาก ความคิดเห็นเป็นกลาง ๆ มีเหตุผลดีพอใช้ได้ แล้วก็ยังมี National Geographic Magazine, Reader's Digest ซึ่งคณบุญเหลือบอกรับเป็นประจำมาสิบกว่าปีอีก ผมเห็นจะต้องรับต่อไป เพราะติดนิสัยการอ่านจากคณบุญเหลือ อ่านแล้วมันคุ้มราคาหนังสือ เพราะฉะนั้นจึงนับว่าคณบุญเหลือเป็นครูภาษาอังกฤษให้แก่ผม มีความรู้แตกฉานเพิ่มขึ้นพอสมควร

นอกจากเธอมีความรู้แตกฉานในภาษาอังกฤษ ยังสนใจในภาษาอื่นอีก เช่น ภาษาเตอร์กิก ผมไม่ทราบว่ามีอะไรมาดลบันดาลใจเธอให้มานอนอ่าน นอนท่อง ภาษาเตอร์กิกเอาจริงเอาจัง นอกจากนั้นเธอยังชี้แจงให้ผมได้รู้เพิ่มเติมว่า ภาษาชาติใดมีรากเง้ามาจากภาษาของชาติใด เช่น ภาษาชาติฟินแลนด์ ชาติยูโกสลาเวีย โปแลนด์ ภาษาพวกเวลช์ ฯลฯ ซึ่งรวมความว่าในเรื่องเกี่ยวกับภาษาต่างประเทศ นอกจากภาษาอังกฤษแล้ว เธอยังมีความรู้เกี่ยวกับภาษาอื่น ๆ อีก โดยเฉพาะประวัติที่มาของภาษานั้น ๆ

“ความรู้ในเรื่องประวัติศาสตร์ โดยปกติผมเป็นคนมีความรู้ไม่ค่อยจริง ๆ ในเรื่องประวัติศาสตร์ แต่ก็เป็นคนชอบแซกชอบซักชอบถาม เห็นอะไรแปลก ๆ ที่ไม่รู้ ก็อดที่จะถามคณบุญเหลือไม่ได้ และมักจะได้คำตอบที่น่าเชื่อถือได้เสมอ ๆ (คณบุญเหลือไม่เคยตอบในสิ่งที่เธอไม่รู้ ไม่แน่ใจอะไรที่เธอรู้ เธอก็ตอบ อะไรที่เธอไม่รู้เธอก็ไม่ตอบ บอกมาตรง ๆ เลยว่าไม่รู้ และไม่ยอมสันนิษฐานเองง่าย ๆ สง ๆ โดยปราศจากเหตุผลไปด้วย เพราะเกรงว่าจะเอาไปอ้างถึงผิด ๆ กันต่อ ๆ ไป) เช่น ขอม เขมร มอญ มันปะปนกันหรือเกี่ยวข้องไม่เกี่ยวข้องกันอย่างไร พวกอิหร่านมันเกี่ยวข้องกับพวกอาหารบออย่างไร ฯลฯ เวลาเดินทางไปต่างประเทศหรือทัศนจรในประเทศ ถ้าไม่มีคณบุญเหลือไปด้วยผมก็ไม่รู้สึกอยากไป เพราะเวลาจะมีอะไรสงสัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ไม่ว่าเกี่ยวกับบุคคล สถานที่ ฯลฯ แล้ว ไม่รู้จะไปถามใครที่อยู่ใกล้ซิด ถามไกด์มันก็ได้หรือออกแต่บางทีไกด์มันก็พูดเร็วปรือจริงบ้างเท็จบ้าง สู้เราถามคนไทยที่ไปกับเราไม่ได้ โดยเฉพาะคนไทยที่ใกล้ซิดอยู่ในครอบครัวเรา นับแต่นี้ไปผมจะไปไหนคงจะต้องไปคนเดียวเสียแล้ว สรุปว่าคณบุญเหลือก็ให้ความรู้เชิงประวัติศาสตร์แก่ผมอีกแขนงหนึ่ง

“ความรู้ในเรื่องดนตรีไทย คณบุญเหลือเคยชมผมว่า ผมสามารถขับร้องเพลงไทยเดิมได้ไพเราะพอใช้คนหนึ่งที่มีอายุอยู่ในปูนนี้ คือ ๙๐ ปี (ไม่ใช่ยกย่องตัวเองนะครับ) แต่เธออาจไม่รู้ว่าเธอเองเป็นคนช่วย “นวด” (การช่วยขัดเกลานาในภาษาการขับร้องเพลงไทยเดิมเขาเรียกว่า “นวด”) ให้ ด้วยการที่เธอได้คลุกคลีอยู่กับใกล้ซิดกับการดนตรี การละครไทยดีก่อดำบรรพ์มาตั้งแต่เล็ก ๆ

อยู่ในวังบ้านหม้อ และใกล้ชิดกับวังคลองเตย เมื่อเธอยังสาว ๆ อยู่ ผมทราบว่าเธอเคยขับร้องเพลงไทยได้ดี เธอจะชี้แนะให้เห็นว่า นักร้องเพลงไทยเดิมคนไหนร้องดีไม่ดียังไร เช่น ตอนเอื้อน “เอ๋ย - ยะ” อย่างนี้ก็มี บางคนที่ไม่ค่อยรู้ ชวนกันนักหนาว่าเป็นนักร้องที่ร้องไพเราะเสียงดีลงลูกคอเพราะ แต่ก็เอื้อนเสียงจนไม่ลงจังหวะ คนติ่ง ตีกลอง ตีตามไม่ถูก ต้องหยุดตี เพราะไม่รู้ว่าเธอจะจบเอื้อนลงตรงไหนและเมื่อไหร่ เพราะฉะนั้นเวลาผมร้องเอื้อนหรือออกเสียงพยัญชนะเพี้ยนผิดตรงไหน เธอจะทักท้วงทันที ฉะนั้นในเรื่องการขับร้องเพลงไทยเดิมด้วยกันล่ะก็ ผมก็ไม่ใช่อย่อย เสียแต่ว่า มันชราไปหน่อยร้องนาน ๆ เอื้อนนาน ๆ ไม่ไหว หายใจไม่ทัน บางคราวก็เสียงเพี้ยน เสียงหลงไปตามวัย (คนภาคเหนือเขาว่า “แปดขิปี่ไค่หัวเหมือนไค่ไธ้” หมายความว่า คนอายุปูน ๘๐ ปี เสียงหัวเราะก็เหมือนเสียงร้องไห้) เอาไว้ร้องสำหรับฟังคนเดียว แต่ก็ยังดีกว่าเพื่อน ๆ ของผม บางคน เวลาร้องเพลงใคร ๆ นึกว่า กำลังป่นว่าอะไรอยู่ ทุกวันนี้เวลาผมร้องเพลงไทยที่ไรก็ตาม ก็มีความอดลยคิดถึงคุณบุญเหลือทุกครั้ง แล้วก็ถ้าผมร้องเพลงไม่ได้เสียอย่าง ผมคงจะทุกข์มากกว่านี้ เพราะจิตใจมันคงจะเศร้าหมองอยู่เรื่อยไป บางทีถ้าได้ร้องเพลงเสียบ้างก็คงจะรู้สึกค่อยยังชั่ว ใครจะว่าผมไม่ทุกข์ก็ช่างเถอะ หน้าขึ้นอกตรมแท้ ๆ เชียว ถ้านั่งนอนอยู่เฉย ๆ คงจะแย่ ขอให้ท่านที่ต้องสูญเสียภรรยาไปหมด ๆ เชื่อผมเถอะ สามีนคนไหนที่ภรรยาที่รักต้องตายจากไป อย่าอยู่เฉย ๆ หาทางไปช่วยงานกุศลบ้าง เล่นกีฬาเทนนิสบ้าง ฟังดนตรีอะไรเพราะ ๆ บ้าง ร้องเพลงเสียบ้าง หัวเราะบ้าง ขึ้นอยู่เฉย ๆ เดี่ยวโรคประสาทมันเล่นงานตาย แล้วก็อาจทำให้คนข้างเคียงพลอยมีทุกข์ไปด้วย ตกลงเป็นอันว่า ผมก็เป็นลูกศิษย์การขับร้องเพลงไทยเดิมของครูบุญเหลือ

“ความรู้ในเรื่องศาสนา การได้อยู่ใกล้ชิดกับคุณบุญเหลือมาเป็นเวลานาน ทำให้ผมได้มีโอกาสเข้าไปใกล้ชิดกับพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น เธอคอยเตือนให้ผมลุกขึ้นสวดมนต์ให้ว่พระก่อนนอนทุกคืน มีคำสวดในพุทธศาสนาบางคำที่ผมไม่รู้ ผมอยากจะทราบว่าพระพุทธรูปท่านสอนว่าอย่างไร คุณบุญเหลือก็อธิบายชี้แจงให้ผมรู้สึกลึกซึ้งยิ่งขึ้น ผมไม่ชอบการสวดมนต์เป็นนกงั่วไปเฉย ๆ โดยไม่รู้ความหมายที่อยู่ในบทสวดนั้น ผมเคยไปถามพระที่ท่านสวดว่า ท่านสวดว่า ไปนั้นนะ แปลว่าอะไรบ้าง บางท่านทำท่าอีก ๆ อีก ๆ ดูจะไม่พอใจ เธอยังให้ความเห็นว่าแม้ในบทสวดของพระบางบท เช่น บทตอนจบของการสวดมนต์ถวีสวดเทว - พ มังคลัง ว่าที่พระสวด ๆ กันทุกวันนี้ก็สวดกันไม่ถูกต้องถูกต้องตอนแยกความหมายออกไปจากกัน ผมฟัง ๆ แล้วก็ออกจะเห็นจริงด้วย แต่จะทำอย่างไร ท่านสวดกันอย่างนั้นเสียงจนชินแล้ว ผมได้รับความรู้ในทางปฏิบัติ อีกอย่างหนึ่งคือ การมีพระพุทธรูปไว้ในบ้าน คุณเชื่อไหมว่า เราไม่นิยมการมีพระพุทธรูปไว้ในบ้าน คุณบุญเหลือถือหลักว่าเราบูชาท่านด้วยการปฏิบัติเป็นการดีแล้วสมควรแล้ว การเอาพระพุทธรูปมาไว้ในบ้าน ถ้าประดิษฐานไว้ในที่ที่ดีที่ควรก็เป็นมงคล แต่ถ้ารับเอามาแล้วไปประดิษฐานไว้ในที่อันไม่ควรก็ไม่ใช่มงคล รับมาแล้วไม่บูชากราบไหว้ รับมาเพียงเป็นเครื่องประดับบ้าน ถึงจะมีโต๊ะหมู่บูชาหรรษา แต่ก็ทอดทิ้งมิได้เหลียวแลอยู่เสมอก็ไม่เป็นมงคล ฉะนั้นบ้านเราไม่มีศาลพระภูมิ

บ้านเราไม่มีห้องพระ หิ้งพระ หรือโต๊ะหมู่บูชา ใคร ๆ ให้พระ เราให้คนอื่นต่อ ๆ ไปหมดไม่ว่าจะเป็นพระพุทธรูปหรือเหรียญห้อยคอ คุณบุญเหลือเป็นครูผู้ให้คติในเชิงปฏิบัติเกี่ยวกับพุทธศาสนา แก่ผมมาดังนี้ คุณบุญเหลือช่วยให้ผมมีความรู้แตกฉานในพุทธศาสนามากขึ้น

“ความรู้ในเชิงมรรยาทเกี่ยวกับสังคม ทั้ง ๆ ที่ผมเมื่อเป็นเด็กอายุ ๑๔ - ๑๕ ปีก็ได้ไปอยู่ในรั้วในวัง (วังสวนสุนันทา) อยู่กับเจ้านายฝ่ายใน ได้รับการอบรมเรื่องกิริยามารยาทอยู่พอควร ก็ยังไม่วายถูกสั่งสอนอบรมจากครูบุญเหลือจนได้ ยกตัวอย่าง คำวันหนึ่งเราได้รับเชิญไปรับประทานอาหารค่ำที่บ้านญาติผู้เยาว์ซึ่งเป็นสตรี ๒ คน ผมอีกคนหนึ่งเป็นชายอยู่โดดเดี่ยว ขณะกำลังรับประทานอาหาร เผอิญมีเศษอาหารติดฟัน ผมจึงลุกไปเข้าในห้องน้ำซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กับโต๊ะอาหาร แตะฟันเอาเศษอาหารออกบ้วนปากให้เรียบร้อย แล้วก็กลับมานั่งรับประทานอาหารต่อไป พอกลับมาถึงบ้านก็ถูกซักว่าลุกขึ้นไปห้องน้ำทำไม ทำไมไม่บอกไม่เล่า อยู่ ๆ ก็ลุกไปเฉย ๆ ที่หลังนั่งรับประทานอาหารอยู่อย่าลุกไปไหนโดยไม่บอกกล่าวนะ เพราะจะเสียมรรยาท ผมก็เห็นจริงและเชื่อฟังตลอดมา ดังนั้น บางคราวแม้เวลารับประทานอาหารด้วยกันอยู่ที่บ้าน ถ้าผมมีความจำเป็นจะไปห้องน้ำ ผมก็ยกมือขึ้นขออนุญาตตามประสาศิษย์ที่ดี สามิที่เชื่อฟัง เธอกลับแกล้งไม่อนุญาตอย่างนี้ก็มี

“มีข้าราชการระดับหัวหน้ากองคนหนึ่ง มาเล่าให้ผมฟังว่า ตอนที่เขาอยู่โรงเรียนเตรียมอุดมด้วยความเคยชินเขานั่งกระดิกขาในห้องเรียน ครูบุญเหลือเรียกไปเตือนสั่งสอนว่า “นี่เธอเวลาอยู่กับผู้ใหญ่เธออย่านั่งกระดิกขานะ ไม่เรียบร้อย” เขาบอกว่าเขาจำคำเตือนของครูบุญเหลือได้ขึ้นใจ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา และเขาไม่กระดิกขาอีกเลยจนทุกวันนี้ ไม่ว่าจะทำอยู่ต่อหน้าผู้ใหญ่หรือผู้หญิง คุณบุญเหลือเป็นครูสอนมารยาทให้ผม

“แม้เธอสิ้นชีวิตไปแล้ว โรงเรียนแพทย์ศิริราชยังได้อาศัยร่างกายของเธอเป็นครูสอนวิชากายวิภาคให้แก่นักเรียนแพทย์เพื่อไปช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์อีก คุณบุญเหลือจากไปแล้วสืมเสียงลีลาการพูด คำสั่งสอนทุก ๆ คำของเธอยังคงก้องอยู่ในความทรงจำของผมอยู่ และคงจะรวมถึงศิษย์คนอื่น ๆ ด้วย ถ้าท่านผู้ใดยังอาศัยรักครูบุญเหลืออยู่ ก็ขอให้จำและพยายามปฏิบัติตามคำสอนของครูบุญเหลือให้สม่ำเสมอต่อไปเถิด จะเป็นมงคลแก่ท่านเองตลอดไป.

ชม เทพยสุวรรณ

(นายแพทย์ชม เทพยสุวรรณ)

เสาร์ที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๕ เวลา ๐๕.๐๐ - ๑๒.๓๐ น.

ศูนย์การทดลองพืชไร่ กรมวิชาการเกษตร

อ. พระพุทธบาท จ. สระบุรี

ถึงแม้ว่าหม่อมหลวงบุญเหลือจะมีสุขภาพไม่สมบูรณ์อยู่แทบตลอดชีวิต แต่ท่านก็ยังบำเพ็ญตนเป็นประโยชน์แก่สังคมอยู่อย่างสม่ำเสมอ เป็นที่พึ่งที่ปรึกษาทางวิชาการของบรรดาครูบาอาจารย์รุ่นหนุ่มสาวผู้ใฝ่รู้ในภาษาไทยและวัฒนธรรมไทย บทความทางวิชาการชั้นหลังสุดเข้าใจว่าได้แก่ เรื่องวรรณกรรมปัจจุบัน ตีพิมพ์รวมกับบทความของนักวิชาการอื่น ๆ รวม ๔๕ คน ในหนังสือชื่อ ชีวิตและผู้คน ๒๐๐ ปีกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งคณะกรรมการประมวลเอกสารในคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ได้รับไว้ในโครงการและขณะที่ท่านได้ตอบรับเป็นที่ปรึกษาคณะกรรมการเผยแพร่เอกลักษณ์ของไทย ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรีจะจัดให้มีการสัมมนาเรื่องวัฒนธรรมทางภาษาของไทย ขึ้นระหว่างวันที่ ๑๒ - ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๕ และท่านจะเป็นผู้บรรยายความรู้ทางภาษาไทยให้แก่ที่ประชุมด้วยคนหนึ่งนั้น ก็ได้ถึงแก่กรรมด้วยความสงบเมื่อวันที่ ๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๕ เวลา ๐๔.๐๐ น. ด้วยโรคเส้นโลหิตฝอยในสมองแตก สิริรวมอายุได้ ๙๐ ปี ๕ เดือน ๒๕ วัน เจ้าภาพได้ตั้งศพบำเพ็ญกุศลที่วัดมกุฏกษัตริยาราม แล้วมอบศพท่านแก่คณะแพทยศาสตร์ศิริราชมหาวิทยาลัยมหิดล เพื่อให้นักศึกษาแพทย์ได้ศึกษาในวิชากายวิภาคต่อไปตามเจตนารมณ์ที่ท่านได้อุทิศไว้

ศาสตราจารย์ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ตริตาภรณ์มงกุฎไทย ตริตาภรณ์ช้างเผือก และตติยจุลจอมเกล้า ถึงแม้ท่านจะได้สมรสที่ไม่มีบุตรสืบสายโลหิตตั้งนั้นเมื่อถึงแก่กรรมแล้วยังคงละอนุสรณ์ที่ยั่งยืนไว้ได้แก่ผลงานทางวิชาการจำนวนมาก อันเป็นประโยชน์ต่อนิสิตนักศึกษาและผู้ใฝ่รู้ทั้งมวล นอกจากนั้นก็ยังทำให้เกิดความอาลัยด้วยความรักและเคารพจากญาติ ศิษย์ ผู้เคยรับราชการด้วยกันมาตลอดจนบุคคลในวงการนักภาษาและวัฒนธรรมไทย ดังที่ผู้เรียบเรียงได้รับความกรุณาจากศาสตราจารย์ ฐะปะนีย์ นาครทรรพ เขียนเป็นร้อยกรอง “บูชาพระคุณ” ส่งมาให้จากสหรัฐอเมริกา ทั้งนี้เพราะสมัยที่หม่อมหลวงบุญเหลือดำรงตำแหน่งหัวหน้าหน่วยศึกษานิเทศก์ ศาสตราจารย์ ฐะปะนีย์ ซึ่งเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนมัธยมสตรีในโครงการปรับปรุงการศึกษาจะเชิงเทรา ได้ย้ายเข้ามาเป็นศึกษานิเทศก์ ท่านทราบว่าศาสตราจารย์ ฐะปะนีย์ ศึกษาวิชาวรรณคดีอังกฤษและอเมริกันจบมาจากสหรัฐอเมริกา ซึ่งเป็นวิชาที่ต้องพิจารณาเรื่องการใช้ภาษากันมาก ท่านจึงมอบให้เป็นผู้เชี่ยวชาญทางภาษาไทยและนิเทศวิชานี้ เพราะแน่ใจว่าคนที่ฉลาดและมีความตั้งใจนั้น จะฝึกหัดให้เป็นอะไรก็ไม่ยาก ทั้งนี้เนื่องมาจากการสอนภาษาไทยขณะนั้น เกือบจะเรียกว่าไม่ได้รับความเอาใจใส่เลยก็ว่าได้ ในที่สุดศาสตราจารย์ ฐะปะนีย์ ก็กลายเป็นผู้เชี่ยวชาญทางภาษาไทยอย่างแท้จริง และได้เป็นหัวหน้าหน่วยศึกษานิเทศก์ของกรมวิสามัญศึกษาต่อมา บทประพันธ์ของศาสตราจารย์ ฐะปะนีย์ มีดังนี้

“บูชาพระคุณ”

ศาสตราจารย์ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ

ท่านเป็นครูของครูผู้ทรงสิทธิ์	ครองชีวิตเพื่องานการศึกษา
จิตผ่องแผ้วเพียรมันเลิศปัญญา	มากเมตตาต่อศิษย์นิจนรินทร์
ท่านเป็นนักการศึกษาปราชญ์	รักความจริงค้นคว้าวิชาวสารพ์
ทุกระดับการศึกษามีค่าครัน	รู้เชิงชั้นบริหารงานพัฒนา
ท่านได้เป็นหัวหน้าศึกษานาเทศก์	วางขอบเขตงานใหญ่ไพศาลรู้ค่า
บริหารงานดีด้วยปรีชา	เห็นคุณค่าของครูชั้นสูงใจ
ท่านเป็นนักประพันธ์ชั้นเยี่ยมยอด	ภาพไฟจิตรถ่ายทอดช่างแจ่มใส
วรรณศิลป์จินตนาการพิสดารไกล	“สาร” แผงไว้ให้วินิจฉัยทรงอิทธิพล
ท่านเป็นปราชญ์เกิดธรรมประจำจิต	มีชีวิตเพื่อความดีศรีกุศล
มุ่งแต่ “ให้” เพื่อผู้อื่นขึ้นกมล	แม้วายุชนม์เกียรติคุณสุนทรเอย

ด้วยความเคารพรักและอาลัยยิ่ง

ฐะปะนีย์ นาครทรรพ”

นางสาวตาด ประทีปะเสน

นางสาวตาด ประทีปเสน

นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ ออยุธยา เรียบเรียง

ผู้ที่ประกอบอาชีพใดก็ตาม ที่จะได้รับความเคารพนับถือจากมหาชนมากเท่าผู้ประกอบอาชีพเป็นครูเห็นจะหาได้ยาก โดยเฉพาะวัฒนธรรมไทยเราแต่โบราณกาลมาครูได้รับความเคารพนับถือรองไปจากพ่อแม่ และคติทางพระพุทธศาสนาก็ยังกล่าวย่ำว่าพ่อแม่คือบูรพาจารย์ของลูก เป็นการเน้นความสำคัญของครูอีกชั้นหนึ่ง เหตุที่ครูได้รับความเคารพถึงเพียงนี้ เพราะครูดีนั้นนอกจากจะถ่ายทอดความรู้ให้ศิษย์แล้ว ครูยังเป็นผู้อบรมบ่มนิสัยให้ศิษย์เป็นคนดีมีศีลธรรม และเป็นห่วงเป็นใยในทุกข์สุขของศิษย์ แม้กระทั่งจะเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้วก็ตาม ความสัมพันธ์ระหว่างครูกับศิษย์จึงเป็นวัฒนธรรมอันดีงาม ที่พวกเราควรปลูกฝังไว้ในจิตใจของเยาวชน ให้มันคงสืบไปชั่วกาลนาน และวันนี้เป็นวันคล้ายวันถึงแก่กรรมของนางสาวตาด ประทีปเสน ซึ่งคนเป็นจำนวนมากได้เรียกท่านว่า “แม่ครูตาด” อันเป็นการเรียกด้วยความเคารพยกย่อง ผู้เรียบเรียงจึงได้ตัดตอนชีวิตและงานของท่าน มาจากหนังสือประวัติครูประจำ พ.ศ. ๒๕๒๓ ซึ่งนายทวี วิชัยดิษฐ เป็นผู้เขียน มาเผยแพร่ให้พอดีกับเวลา เพื่อเป็นตัวอย่างว่าครูที่ท่านเป็นปูชนียบุคคลนั้น ท่านประพฤติปฏิบัติตนอย่างไร

แม่ครูตาด ประทีปเสน เป็นบุตรนายเน นางเปลี่ยน ประทีปเสน เกิดเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๕ ที่ตำบลสำเหร่ จังหวัดธนบุรี ในชั้นแรกนายเนเป็นพ่อค้าเดินเรือค้าขายระหว่างหัวเมืองชายทะเลกับกรุงเทพฯ ทุกครั้งที่ล่องเรือเข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยามักจะจอดพักที่ท่าน้ำตำบลสำเหร่ ในสมัยนั้นตำบลสำเหร่มีโรงเรียนชายอยู่แห่งหนึ่ง ซึ่งคณะมิชชันนารีอเมริกันนายเพรสไบทีเรียนจัดตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ นับเป็นโรงเรียนราษฎร์แห่งแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งต่อมาโรงเรียนคริสเตียนแห่งนี้ได้ย้ายไปตั้งที่ถนนประมวลฝั่งพระนคร มีชื่อว่าโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนไฮสกูล และเปลี่ยนชื่ออีกครั้งเป็นโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย นายเนได้มีโอกาสพบปะสนทนากับคณะครูอาจารย์ของโรงเรียนนี้ทั้งครูไทยและครูต่างประเทศบ่อย ๆ จนเป็นที่สอวสาสัยกัน คณะครูอาจารย์สังเกตเห็นว่านายเนมีบุคลิกลักษณะดี มีภูมิรู้ฉลาดเฉลียวและสุขภาพแข็งแรง จึงชักชวนให้เป็นครูที่โรงเรียนคริสเตียนสำเหร่นี้ นายเนจึงเลิกอาชีพค้าขายมาเป็นครู และเรียกกันว่า “ครูเน” ตั้งแต่นั้นมาแม้ภรรยาเนื่อนางเปลี่ยนซึ่งเป็นชาวพระประแดงก็มีอาชีพเป็นครูด้วย

ในสมัยนั้นโรงเรียนดีมีชื่อเสียงก็คือโรงเรียนของคณะมิชชันนารี ใน พ.ศ. ๒๔๑๓ นางเฮเรียต เอ็ม. เฮาส์ ภริยาหมอเฮาส์หรือที่คนไทยเรียกหมอเห ได้ตั้งโรงเรียนสตรีขึ้นเรียกว่าโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง เพราะตั้งอยู่ ณ ที่ซึ่งเคยเป็นพระราชวังบวรสถานพิมุขหรือวังหลัง ต่อมาเมื่อย้ายโรงเรียนมาอยู่ฝั่งพระนครแล้ว จึงขายให้แก่โรงพยาบาลศิริราชอันเป็นบริเวณหอพักของวิทยาลัยพยาบาลในปัจจุบัน อาจารย์ใหญ่ที่เข้มแข็งและมีชื่อเสียงของโรงเรียนกุลสตรีวังหลังคือ

นางสาวเอ็ดน่า ซารา โคล์ ซึ่งมักนิยมเรียกกันว่า “แฮมมิลโคล์” หรือ “มิลโคล์” สมัยนั้นโรงเรียนกุลสตรีวังหลังสอนทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษ การเรือนและมารยาทในการเข้าสังคม อาศัยที่บิดามารดาของแม่ครูตาดเป็นครูทั้งคู่ มองเห็นคุณค่าของการศึกษาว่า เป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญที่สุดสำหรับบุตร จึงได้ส่งลูก ๆ เข้าเรียนที่โรงเรียนกุลสตรีวังหลังทุกคน ดังนั้นพอแม่ครูตาดอายุได้ ๘ ขวบ ครูเนจิงพาไปฝากเข้าเรียนอยู่ในความดูแลของแฮมมิลโคล์อาจารย์ใหญ่ แม่ครูตาดก็ตั้งอกตั้งใจเรียนเป็นอย่างดี การเรียนอยู่ในชั้นดีมาก ปรากฏว่าในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๔๖ เมื่ออายุได้ ๑๗ ปี ได้สำเร็จชั้นปีที่ ๓ ของประโยค ๓ ชั้นสูง อันเป็นชั้นสูงสุดของโรงเรียน ท่านได้รับรางวัลเรียนดีจากแฮมมิลโคล์และยังได้รับรางวัลวิชาไวยากรณ์ไทยและเขียนอังกฤษเป็นเงิน ๑๑ บาท ๑ สลึง ๑ เฟื้อง กับหนังสือภาษาไทย ๑ ชุด รวม ๕ เล่มอีกด้วย

เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้ว แฮมมิลโคล์ก็ชักนำให้แม่ครูตาดเข้าเป็นครูในโรงเรียนกุลสตรีวังหลังใน พ.ศ. ๒๔๔๖ นั้นเอง ต่อมาจำนวนนักเรียนได้เพิ่มขึ้นจนสถานที่ไม่เพียงพอแฮมมิลโคล์ได้ชวนขวาชื้อที่นาแปลงหนึ่งประมาณ ๑๕ ไร่ ดิดคลองแสนแสบ ตำบลบางกะปิฝั่งพระนคร ใน พ.ศ. ๒๔๖๔ จึงย้ายโรงเรียนกุลสตรีวังหลังมาอยู่ ณ สถานที่ใหม่นี้ เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย แม่ครูตาดก็ได้ตามมาสอนที่โรงเรียนใหม่นี้ด้วย ท่านจึงมีศิษย์มากมีทั้งเจ้านาย บุตรข้าราชการและชาวต่างประเทศ ท่านเป็นครูที่ดีมีระเบียบ ปฏิบัติการงานที่ได้รับมอบหมายด้วยความซื่อสัตย์สุจริต เจริญรอยตามแฮมมิลโคล์ผู้เป็นครูทุกอย่าง ต่อมาแม่ครูตาดได้เปลี่ยนงานใหม่คือเลิกสอนเด็กนักเรียน มาเป็นครูสอนภาษาไทยให้แก่คณะมิชชันนารีอเมริกันที่เข้ามาปฏิบัติงานเผยแผ่ศาสนาในประเทศไทย เพราะระเบียบของกระทรวงศึกษาธิการขณะนั้นมีอยู่ว่า ชาวต่างประเทศที่จะเข้ามาเป็นครูในโรงเรียนสามัญของไทยนั้น ต้องเข้าสอบความรู้ภาษาไทย เทียบประโยคประถมศึกษาให้ได้เสียก่อน จึงจะสอนในโรงเรียนได้ เหตุนี้บรรดามิชชันนารีที่จะเข้าเป็นครูสอนโรงเรียนในเครือของมิชชันนารีจึงต้องเรียนภาษาไทยทุกคนแม่ครูตาดได้สอนภาษาไทยแก่คณะมิชชันนารีประมาณ ๑๕ ปี ต่อมากระทรวงธรรมการได้ประกาศบังคับใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. ๒๔๗๕ แทนฉบับเดิม ระบุให้ผู้ที่สอนนักเรียนเกิน ๗ คนขึ้นไป ต้องจัดตั้งเป็นโรงเรียนราษฎร์ จะสอนกันตั้งแต่ก่อนไม่ได้ แม่ครูตาดจึงขอลาออก แต่ก็มีมิชชันนารีหลายคนขอร้องขอให้ไปสอนที่บ้านเป็นกลุ่มเล็ก ๆ ท่านจึงสอนต่อมาจนอายุครบ ๖๐ ปีก็เลิกสอน รวมเวลาที่ตรากตรำทำงานเป็นครูถึง ๔๐ ปีเศษ คือตั้งแต่อายุ ๑๗ ถึง ๖๐ ปี

แม่ครูตาดเป็นผู้ที่เอาใจใส่รักษาสุขภาพร่างกายอยู่เสมอ ปฏิบัติตนอยู่ในระเบียบและมีอนามัยดีจึงมีอายุยืน เมื่อเลิกอาชีพครูแล้วก็มีเวลาพักผ่อนมาก มักจะเตือนศิษย์ที่ไปเยี่ยมว่า “ทำงานจนอายุ ๖๐ ปีแล้ว ก็ควรหยุดพักผ่อนเถอะ” ในระหว่างงานนี้ท่านเดินทางไปเยี่ยมศิษย์ และเพื่อนมิชชันนารีที่สหรัฐอเมริกาหลายเดือน โดยพักกับครอบครัวนั้นบ้างครอบครัวนี้บ้าง บรรดาศิษย์ต่างยินดีที่ได้ต้อนรับครู ดังนั้นชีวิตในบั้นปลายของท่านจึงมีความสุขมาก มีการติดต่อกับเพื่อนฝูงอยู่เสมอ ทำให้มีความสุขเพิ่มขึ้น ความคิดทันสมัย และความจำดีตลอดเวลา

แม่ครูตาดเป็นผู้มีความกตัญญูต่อผู้ให้กำเนิดโรงเรียนและคริสต์จักรอย่างมากตลอดเวลา ท่านมักปรารถนาอยู่เสมอว่า คนรุ่นหลังควรจะมีพิทักษ์รักษามรดกตกทอดที่คณะมิชชันนารีมอบไว้ให้ เราควรมีความกตัญญูรู้คุณคน โดยเฉพาะเมื่อนำสิ่งดีงามหลายอย่างมาให้เรา ดังนั้นแม่จะพันทนกันไปแล้ว จิตใจของท่านก็ยังผูกพันอยู่กับโรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย ซึ่งเป็นสถานที่ซึ่งท่านได้รับการศึกษามาแต่เยาว์วัย เมื่อโรงเรียนได้ขอร้องให้ท่านช่วยเหลือกิจการของโรงเรียนเป็นครั้งเป็นคราว ท่านก็ยินดีช่วยเหลือทำให้เสมอ ในเวลาว่างก็ช่วยแปลหนังสือของศาสนาจารย์พอล เอकिन แม่ครูตาดได้เขียนหนังสือเล่มหนึ่งชื่อ “โรงเรียนกุลสตรีวังหลังกับแฮมมิลด์” แล้วมอบลิขสิทธิ์ให้แก่สมาคมศิษย์เก่าวังหลัง - วัฒนา จัดพิมพ์จำหน่ายเป็นรายได้ของสมาคม หนังสือเล่มนี้ได้กลายเป็นหนังสืออ้างอิงที่มีคุณค่ามาก เกี่ยวแก่ประวัติโรงเรียนกุลสตรีวังหลังและวัฒนาวิทยาลัย ตลอดจนประวัติครูอาจารย์รุ่นแรก ๆ ของโรงเรียน โดยเฉพาะอย่างยิ่งประวัติแฮมมิลด์ ผู้ซึ่งแม่ครูตาดมีความเคารพมาก นอกจากนั้นแม่ครูตาดยังเป็นที่ปรึกษาของสมาคมศิษย์เก่าวังหลัง - วัฒนา ครั้งใดที่สมาคมมีปัญหาในการดำเนินงานเกี่ยวแก่โรงเรียนและนักเรียนเก่า จะพากันไปปรึกษาฟังความเห็นจากท่าน ก็ได้รับคำแนะนำเป็นที่พอใจกลับไปทุกครั้ง ท่านเข้าสังคมได้ทั้งในหมู่คนไทยและฝรั่ง ได้รับความนับถือจากบรรดาเพื่อนฝูงและบุคคลทั่วไป แม้ในระยะหลังเมื่อโรงเรียนวัฒนาวิทยาลัยตั้งกองลูกเสือชาวบ้านขึ้นแม่ครูตาดซึ่งอยู่ในวัยชราแล้ว ก็ยังสมัครเข้าเป็นสมาชิกลูกเสือชาวบ้านร่วมกิจกรรมกับนักเรียนเก่ารุ่นหลังซึ่งวัยห่างกันมากได้อย่างสนุกสนาน

นอกจากการบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์แก่โรงเรียน ครูอาจารย์ ศิษย์และมิตรสหายดังกล่าวมาแล้ว แม่ครูตาดยังได้ทำประโยชน์แก่สังคมและศาสนาคริสต์อีกมาก ท่านเป็นผู้ริเริ่มก่อกำเนิดสมาคมวาย. ดับเบิลยู. ซี. เอ. แห่งประเทศไทย และเมื่อสมาคมนี้ได้จัดตั้งหอพักสตรีขึ้น ท่านก็ต้องคอยดูแลหอพักในระยะเริ่มต้น จนกระทั่งเรียบร้อยมีผู้มารับช่วงจัดทำแทนต่อไป แม่ครูตาดเป็นคริสต์ศาสนิกชนที่เคร่งครัดและมีศรัทธาต่อพระเจ้าอย่างจริงใจท่านมักจะพูดถึงเรื่องการถวายสิบลดต่อพระเจ้าเพื่อเป็นเงินบำรุงศาสนาอยู่เสมอ แม้ท่านขายที่ดินส่วนตัวได้ ก็นำเงินส่วนสิบลดมอบให้แก่สภาคริสต์จักรในประเทศไทย เก็บดอกผลช่วยเหลือที่ป่วยอยู่ในโรงพยาบาลแมคเคน จังหวัดเชียงใหม่ และมอบทุนจำนวนหนึ่งให้แก่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์

แม่ครูตาดถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๑ ด้วยโรคมะเร็งในลำไส้รวมอายุได้ ๘๑ ปี ๘ เดือนกับ ๒๐ วัน และก่อนถึงแก่กรรมก็ไม่หลงลืมเลย ตลอดชีวิตของท่านเพียบพร้อมไปด้วยคุณงามความดีสมกับเป็นครูทุกประการ หม่อมราชวงศ์กึกฤทธิ์ ปราโมช เคยเป็นนักเรียนกุลสตรีวังหลังสมัยเมื่อแรกเริ่มเรียนหนังสือ ท่านได้กล่าวคำสดุดีไว้ตอนหนึ่งดังนี้

“คุณครูตาดสอนหนังสือดี มีหลักเกณฑ์ และมีคติเสมอเกี่ยวกับศีลธรรม คุณครูตาดพูดจาไพเราะกับเด็กทุกคน ถึงแม้ท่านจะดุ แต่ท่านก็ดูเพราะต้องการเคี่ยวเข็ญ ให้นักเรียนได้รับความรู้และมีระเบียบในการทำงาน นักเรียนที่สำเร็จจากโรงเรียนวังหลังในสมัยมิสโคลด์เป็นอาจารย์ใหญ่มักได้รับเกียรติสูง และเป็นผู้นำในสังคมและสถาบันที่ทำประโยชน์ให้แก่ชาติเป็นส่วนมาก

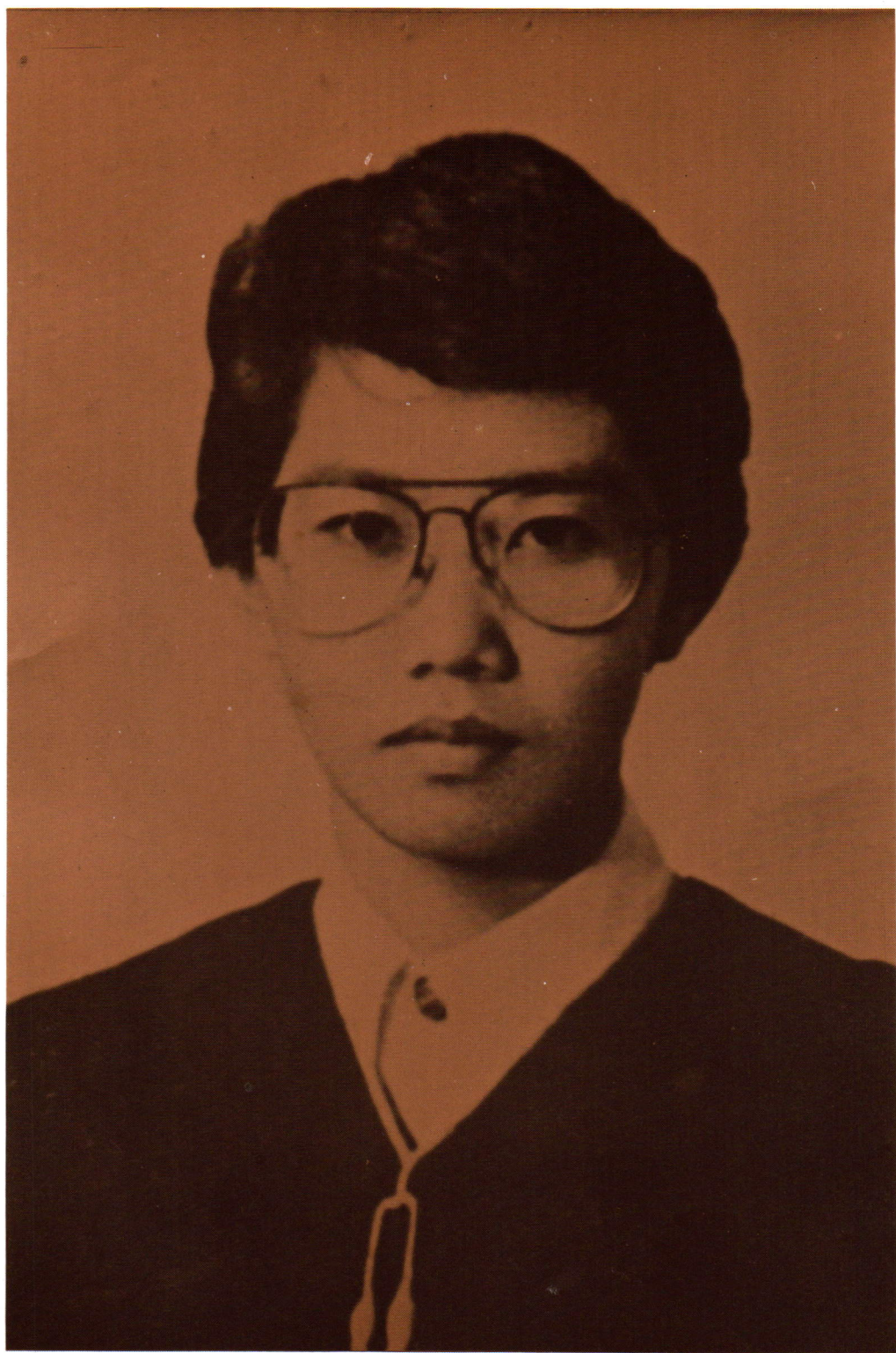
ในฐานะที่ผมเป็นศิษย์ของท่านคนหนึ่ง ผมขอแสดงความอาลัย และระลึกถึงบุญคุณของท่านเสมอมา”

นี่คือชีวิตของนางสาวตาด ประทีปเสนา ครูผู้อุทิศตนให้แก่การศึกษา สังคมและศาสนาเสมอมาตั้งแต่อายุ ๑๗ จนถึง ๘๑ ปี

ออกอากาศ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๒๕

นางสาวก้อยทิพย์ โพธิเวส

นางสาวก้อยทิพย์ โพธิเวส

นางศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย เรียบเรียง

ในภาวะที่บ้านเมืองถูกคุกคามจากภายนอกประเทศ พลเมืองในพื้นที่บริเวณชายแดนย่อมมีความเป็นอยู่ไม่สงบและสุขสบายอย่างเช่นพลเมืองในกรุงเทพฯหรือท้องถิ่นที่ห่างไกลจากชายแดน เพราะต้องช่วยระมัดระวังปิดเป่าเป็นหูเป็นตาป้องกันภัยมิให้เข้ามาสู่ทั้งตนเองและบ้านเมือง ต้องเสียสละความสุขส่วนตัวเพื่อส่วนรวมเป็นสำคัญ เป็นสิ่งยากยิ่งนักที่ผู้มีได้อยู่ในสภาพเดียวกัน จะมีความเข้าใจลึกซึ้งว่า เพื่อนไทยเหล่านั้นลำบากลำเค็ญเพียงไหน อย่างไรก็ตาม สามัญสำนึกของความเป็นคนไทย ความรักชาติ การรู้จักเสียสละโดยเฉพาะมีความตระหนักในหน้าที่ของตนเอง ก็ได้จำกัดอยู่ในบุคคลใดหรือหมู่ใดคณะใดโดยเฉพาะแต่ยังมีอยู่ในน้ำใจของคนไทยอีกมากมาย หลายนับไม่ถ้วน เพียงแต่ผลงานของเขาไม่มีโอกาสได้แสดงให้ชาวโลกประจักษ์ ประดุจดั่ง ปิดทองเบื้องหลังองค์พระปฏิมา ดังเช่นผลงานของ นางสาวก้อยทิพย์ โพธิเวส ซึ่งได้เสียสละอุทิศ แรงกายแรงใจและสติปัญญาทุ่มเทให้แก่สังคมในท้องถิ่นทุรกันดารเพื่อประโยชน์สุขส่วนใหญ่ ของประเทศชาติ ทั้ง ๆ ที่ตนเองได้เติบโตอยู่ในท่ามกลางความเจริญนานาประการ มีโอกาส ได้เลือกการดำรงชีวิตสร้างอนาคตให้ก้าวหน้าได้อย่างสดใส แต่กลับมีปณิธานมุ่งมั่นที่จะสร้าง และสร้างสรรค์ประโยชน์สุขให้แก่ส่วนรวมเป็นเรื่องใหญ่ โดยเสียสละความสุขส่วนน้อยของตนเอง คุณความดีเช่นนี้สมควรแก่การเทิดเกียรติยศให้ปรากฏ ดังจะได้นำชีวประวัติมาพรรณนาและช่วยกัน แฉะรื้อลงในความดีนั้นให้กว้างไกลเป็นตัวอย่างในการประกอบคุณงามความดีต่อไปด้วย

นางสาวก้อยทิพย์ โพธิเวส เป็นธิดาคนเดียวของ พ.ต.ท.ทิจมา และนางประไพ โพธิเวส เกิดเมื่อวันที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๒ บ้านคลองเตย กรุงเทพมหานคร

เมื่ออายุ ๓ ขวบ เริ่มเข้ารับการศึกษาระดับต้น โรงเรียนอนุศาสน์ เรียนชั้นประถมศึกษา โรงเรียนพระหฤทัยคอนแวนต์ คลองเตย มัธยมศึกษา โรงเรียนเบญจมราชูทิศ และศึกษาต่อ ขึ้นอุดมศึกษาณ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๐ สำเร็จการศึกษาเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๔

นางสาวก้อยทิพย์ เป็นผู้มือุปนิสัยรักการศึกษา รักชีวิตการต่อสู้ มีมนุษยสัมพันธ์ดีเยี่ยม และเป็นผู้มีความเชื่อมั่นในตนเองอย่างสูง การเรียนในชั้นอุดมศึกษาจบจากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ในคณะสัตวบาล เนื่องจากพิจารณาเห็นว่า ประเทศไทยมีคุณสมบัติครบถ้วนในการเป็นประเทศ เกษตรกรรมและสัตว์เลี้ยง แต่การเลี้ยงสัตว์ของประชาชนในชนบทยังมิถูกต้องตามหลักวิชาการ ทำให้ได้ผลไม่สมบูรณ์ และไม่สามารถยึดเป็นอาชีพหลักได้อย่างประเทศอื่น ระหว่างการศึกษา ในมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ได้บำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์ต่อสังคมชนบทตามแนวทางที่ได้ ศึกษา มา เช่นไปร่วมกิจกรรมโครงการอาสาพัฒนาชนบททุกครั้งที่มีโอกาส นำความรู้ ความสามารถ ที่ได้รับในมหาวิทยาลัย ไปเผยแพร่และถ่ายทอดให้พี่น้องชนบทได้รับความรู้ความเข้าใจตามหลักวิชา

นางสาวก้อยทิพย์ ได้ใช้ชีวิตช่วงการศึกษามหาวิทยาลัยคลุกคลีกับชนบท รับทราบปัญหาเดือดร้อนของพี่น้องไทยในถิ่นทุรกันดารเสมอมา จึงมีความตั้งใจแน่วแน่ยิ่งขึ้นที่จะนำความรู้ไปประกอบประโยชน์ให้แก่พี่น้องชนบทอย่างแท้จริง

เมื่อสำเร็จการศึกษา ปลายเดือนมีนาคม ๒๕๒๔ นางสาวก้อยทิพย์ ได้สมัครเข้าทำงานในโครงการพัฒนาลุ่มน้ำเข็กทันที สละโอกาสที่จะทำงานในเมืองโดยมิได้คำนึงถึงความสะดวกสบายทั้งปวง

โครงการพัฒนาลุ่มน้ำเข็กเป็นโครงการในพระราชดำริ ตั้งอยู่บริเวณเขาค้อ ตำบลแคมป์สน อำเภอลำลูกเกด จังหวัดเพชรบูรณ์ เดิมเป็นพื้นที่ ๆ ผู้ก่อการร้ายยึดครอง วัตถุประสงค์ของโครงการเพื่อเสริมสร้างความมั่นคง เสริมสร้างระบบเศรษฐกิจและสังคม โดยยึดการเกษตรกรรมเป็นหลัก ทั้งนี้เพื่อขจัดป้องกันการขยายอิทธิพลของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ที่เคยมีอยู่ในพื้นที่นั้นให้หมดไป โดยสิ้นเชิง หัวหน้าโครงการคือ พ.อ.สุริยะ อาศรัยราษฎร์ ขณะที่นางสาวก้อยทิพย์ สมัครเข้าทำงานในโครงการนั้น พื้นที่บริเวณลุ่มน้ำเข็กทางการทหารเพิ่งยึดได้คืนจากผู้ก่อการร้ายใหม่ ๆ สภาพแวดล้อมจึงยังไม่สามารถจะวางใจในความปลอดภัยได้ตลอดเวลา งานโครงการเริ่มด้วยการจัดตั้งหมู่บ้านสหกรณ์ป้องกันตนเอง โดยนารายณ์ที่ยากจนไม่มีที่ทำกินอาสาสมัครเข้าอยู่อาศัย นโยบายหลักของโครงการมีหน้าที่พัฒนารายได้ในเขตนั้น จัดรูปแบบเพื่อให้มีฐานะมั่นคงจะได้เป็นกำลังของฝ่ายบ้านเมืองต่อไป นางสาวก้อยทิพย์พร้อมด้วยเจ้าหน้าที่ของโครงการ ได้เข้าดำเนินการสำรวจพื้นที่เพื่อจัดตั้งหมู่บ้านดังกล่าวโดยทันที ทั้ง ๆ ที่พื้นที่นั้นยังมีผู้ปลอดภัยนัก

นางสาวก้อยทิพย์ เข้าใจและทราบซึ่งถึงแนวทาง ปัญหา และแผนงาน การต่อสู้คอมมิวนิสต์ของกองทัพกบในรูปแบบงานพัฒนาทางยุทธศาสตร์เป็นอย่างดี ทราบว่าโครงการนี้ดำเนินการเพื่ออะไร มีแนวทางอย่างไร เจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานจะต้องมีคุณสมบัติ สำคัญยิ่งคือ มีความตั้งใจจริง เสียสละ รับผิดชอบและสำนึกในหน้าที่อย่างดียิ่ง ขยันและมีมานะ มีความอดทนต่อสภาพสิ่งแวดล้อมและภูมิประเทศ มีความเด็ดเดี่ยวและกล้าหาญต่อภัยอันตรายรอบด้าน เพราะจะต้องเข้าไปปฏิบัติงานในพื้นที่ซึ่งเคยเป็นที่อยู่อาศัยของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์มาก่อน ทั้งนี้เพื่อช่วยเหลือและขจัดปัญหาให้ร้ายรายโดยมิคำนึงถึงอันตราย และความยากลำบากใด ๆ

คุณสมบัติดังกล่าวมีอย่างครบถ้วนในตัวของ นางสาวก้อยทิพย์ หน้าที่สำคัญในโครงการฯ ของนางสาวก้อยทิพย์ คือ ให้คำแนะนำเยาวชนและประชาชนในหมู่บ้านราษฎรอาสาสมัครให้รู้จักและเข้าใจเรื่องการเลี้ยงสัตว์ บำรุงพันธุ์สัตว์และรักษาโรคสัตว์ อย่างถูกต้องตามวิชาการ โดยลงมือปฏิบัติให้เป็นตัวอย่างด้วยตนเอง ด้วยการเลี้ยงสัตว์ของโครงการ เช่น วัว ควาย หมูและไก่ เพื่อให้ได้พันธุ์สัตว์ที่ดีนำไปแจกจ่ายแก่ประชาชนต่อไป นอกจากนี้ นางสาวก้อยทิพย์ ยังต้องทำหน้าที่สัตวบาลของหมู่บ้าน โดยเป็นผู้ต้อนสัตว์ ผสมพันธุ์สัตว์ ทำคลอดสัตว์และรักษาสัตว์ของชาวบ้านแทบทุกหลังคาเรือนด้วยตนเอง มิได้มีผู้ช่วยเลย

นางสาวก้อยทิพย์ไม่เคยเพิกเฉยต่องาน หรือแผนงานที่เกี่ยวข้องแม้ว่าจะไม่ใช่งานในหน้าที่

โดยตรงปฏิบัติงานทุกชนิดทุกอย่าง ตั้งแต่งานกรรมกร แบกขน ขุดดิน นอกจากจะไม่ทำตนเป็นภาระแก่ทหารที่ปฏิบัติราชการอยู่แล้ว นางสาวก้อยทิพย์ยังเป็นการสำคัญในการปฏิบัติภารกิจด้านการจัดตั้งหมู่บ้านและอาคารอบรมการเกษตร ซึ่งจะต้องใช้เป็นศูนย์กลางการติดต่อประชาชนด้านการเกษตร นางสาวก้อยทิพย์ได้อุทิศกำลังกาย กำลังความคิด วางแผนงานเพื่อให้สำเร็จลุล่วงตามเป้าหมาย โดยมีข้อต่ออุปสรรคทั้งหลายทั้งปวงมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะทำงานให้ลุล่วงโดยเร็วเมื่อขาดกำลังคน นางสาวก้อยทิพย์ได้อุทิศแรงงานของตนเข้าร่วมเมื่อขาดวัสดุก่อสร้างนางสาวก้อยทิพย์เป็นผู้ออกความคิดแก้ปัญหาโดยหาสิ่งอื่นมาทดแทน เช่น ขณะกำลังดำเนินการก่อสร้างอาคารอบรมเกษตรดังกล่าว เป็นเวลาที่ขาดแคลนเหล็กเส้น สำหรับผูกกรงเป็นตะแกรงพื้นฐาน นางสาวก้อยทิพย์ได้แก้ปัญหาโดยใช้ไม้ไผ่นำมาสานขัดเป็นตะแกรงแทน ทั้งยังเป็นผู้ไปตัดไม้เหลาไม้ และผูกโครงขัดแตะด้วยตนเอง

นอกเหนือจากงานในหน้าที่แล้ว คุณสมบัติพิเศษของนางสาวก้อยทิพย์ คือ ความเป็นผู้มีมนุษยสัมพันธ์ดีเยี่ยม และความตั้งใจแน่วแน่ในการอุทิศตนเพื่อดำเนินการให้สำเร็จลุล่วง ทำให้นางสาวก้อยทิพย์กลายเป็นกำลังสำคัญของโครงการ ในการเป็นผู้ประสานประโยชน์และประสานความเข้าใจ ระหว่างทหารและประชาชนในหมู่บ้าน อันเป็นวัตถุประสงค์สำคัญยิ่งของการพัฒนา

นางสาวก้อยทิพย์ได้ปฏิบัติงานขั้นสุดท้ายคือ เดินทางมาจัดนิทรรศการเผยแพร่โครงการพัฒนาลุ่มน้ำแจ็ก ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เนื่องในโอกาสเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๒๔ โดยร่วมกับเจ้าหน้าที่ของโครงการ ๒ คน คือ ร.ท.บรรยงค์ สิริสุนทร และ ร.ท.พีระยศ สุขสืบสุข เมื่อเสร็จการจัดงาน ขณะเดินทางกลับเขาค้อถึงทางแยกใกล้อำเภอบางมูลนาก จังหวัดพิจิตร ตามเส้นทางถนนท่าตะโก - หล่มสักได้เกิด

อุบัติเหตุรถบรรทุก ๑๐ ล้อ พุ่งเข้าชนรถที่นางสาวก้อยทิพย์นั่งมา และถึงแก่ชีวิตโดยกะทันหัน เมื่อวันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๔ เวลาประมาณ ๑๐.๓๐ น.

นางสาวก้อยทิพย์ถึงแก่กรรมไปแล้ว แต่ผลงานที่ได้กระทำในช่วงระยะเวลาสั้น ๆ เพียงประมาณ ๘ เดือน ๓ วัน ได้ฝากความทรงจำอันลึกซึ้งและแนบแน่นไว้แก่เพื่อนร่วมโครงการฯ ผู้บังคับบัญชาและชาวบ้านหมู่บ้านราษฎร์อาสาสมัคร เขาคือ ร่างกายของนางสาวก้อยทิพย์ขณะเมื่อสิ้นชีวิตแล้วได้ถูกปกคลุมด้วยธงชาติไทย สมกับความดีที่นางสาวก้อยทิพย์ได้ประกอบไว้ นับเป็นตัวอย่างแก่เยาวชนไทยในยุคนี้ด้านความเสียสละประโยชน์สุขส่วนตัวเพื่ออุทิศตนเองรับใช้สังคมส่วนใหญ่ มิได้คำนึงถึงความยากลำบากด้วยน้ำใจอันกล้าหาญเด็ดเดี่ยว ประกอบด้วยอุดมคติอันสูงสุด ซึ่งเป็นสิ่งหายากในปัจจุบัน นามของนางสาวก้อยทิพย์จะถูกจารึกไว้ในความทรงจำของหน่วยราชการและชาวบ้านหมู่บ้านราษฎร์อาสาสมัคร โดยใช้เป็นนามอาคารที่นางสาวก้อยทิพย์อุทิศพลร่างกายและพลังความคิดดำเนินการนั้นว่า “เรือนก้อยทิพย์” ข้อมูล จากคำบอกเล่าของ

๑. พ.ต.ท.จีมา โพธิเวส	๓. นางสินีนาง โพธิเวส
๒. นางประไพ โพธิเวส	๔. พ.อ.สุริยะ อาศรัยราษฎร์

ออกอากาศ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๒๘ สิงหาคม ๒๕๒๕

